

МУСУЛЬМАНСЬКА
СПІЛЬНОТА
У ЖИТТІ
ФРАНЦУЗЬКОЇ
РЕСПУБЛІКИ
(1995-2007 рр.)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Львівський національний університет імені Івана Франка
Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн

Богдана Сипко

МУСУЛЬМАНСЬКА
СПІЛЬНОТА
У ЖИТТІ
ФРАНЦУЗЬКОЇ
РЕСПУБЛІКИ
(1995–2007 рр.)

Монографія

Львів - 2017

УДК 94(44):[323.15:28]:304“1995/2007”

ББК 63.3(4Фра)66.5

С 39

Сипко Б. Мусульманська спільнота у житті Французької Республіки (1995–2007 рр.): монографія / Богдана Сипко. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. – 344 с., 8 с. іл.

ISBN 978-617-10-0357-6

Рецензенти:

В. В. Ададуров д-р істор. наук, доц.
(Український Католицький Університет)

О. З. Рибак д-р істор. наук, проф.
(Львівська національна академія мистецтв)

В. В. Трофимович д-р істор. наук, проф.
(Національний університет “Острозька академія”)

А. В. Мінаєв канд. іст. наук, доц.
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

Науковий редактор:

З. А. Баран канд. іст. наук, доц.
(Львівський національний університет імені Івана Франка)

Відповідальний за випуск

С. П. Качараба д-р. істор. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 32/2 від 22 лютого 2017 р.)

У монографії на основі нормативно-правових актів, звітів міжнародних, урядових і громадських комісій, статистичних джерел, соціологічних опитувань, стенограм офіційних виступів, інтерв'ю й мемуарів, преси, художньої літератури та візуальних джерел, із залученням методів “нової історичної науки” здійснено комплексний аналіз ролі мусульман у громадсько-політичному житті Франції періоду президентської каденції Ж. Ширака (1995–2007 рр.). Встановлено джерела формування та кількісний склад ісламської умми, проаналізовано соціально-економічне становище французьких мусульман, осмислено особливості інституціоналізації французького ісламу та процеси, які відбувалися у середовищі мусульманських релігійних лідерів, а також досліджено роль мусульман у політичному житті Франції. Виокремлено нові мусульманські “символи” в культурному житті П'ятої республіки, проведено комплексний аналіз творів французької популярної літератури та кінематографу на предмет трактування ними ісламського чинника, а також виділено та розглянуто моделі та конкретні приклади ставлення французів щодо мусульман у різних сферах громадського життя.

Для істориків, релігієзнавців, соціологів, політологів, культурологів і всіх, хто цікавиться історією Франції.

ISBN 978-617-10-0357-6

© Богдана Сипко, 2017

ЗМІСТ

Перелік скорочень	7
Вступ	11
Розділ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
I.1. Стан наукової розробки теми	17
I.2. Огляд джерел	38
I.3. Теоретичні основи дослідження	57
Розділ II. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МУСУЛЬМАНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ФРАНЦІЇ	
II.1. Джерела формування та кількісний склад	69
II.2. Соціально-економічне становище	79
II.3. Організаційні структури	99
Розділ III. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФРАНЦУЗЬКИХ МУСУЛЬМАН	
III.1. Участь ісламської спільноти у політичному житті Франції	133
III.2. Релігійні лідери спільноти: суперечності між “старим” і “новим” поколіннями	151
III.3. Нові мусульманські “символи” Французької Республіки	167

Розділ IV. ІСЛАМСЬКА УММА РЕСПУБЛІКИ У ФРАНЦУЗЬКІЙ ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ

IV.1. Конструювання образу мусульманської спільноти засобами масової інформації	189
IV.2. Популярна література та кінематограф про французьких мусульман	205
IV.3. Соціальні аттитюди французів щодо мусульман	219
Висновки	252
Список використаних джерел	260

ДОДАТКИ

Додаток А. Таблиця видань	301
Додаток Б. Анкета соціопитування (франц./укр.)	303/306
Додаток В. Таблиці	309
Додаток Д. Склад представницьких організацій мусульман	315
Додаток Е. Уривки з пісень (франц./укр.)	317
Додаток Ж. Інтерв'ю з паном Бернаром Годаром	323

ПОКАЖЧИКИ

Географічний покажчик	333
Іменний покажчик	336
Тематичний покажчик	340

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- CAI* (Contrat d'accueil et d'intégration) – Контракт про прийом та інтеграцію, що з 2003 р. укладався у Франції між державою й іммігрантами, обов'язковим став із 1 січня 2007 р.;
- CCIF* (Collectif contre l'Islamophobie en France) – Об'єднання проти ісламофобії у Франції, громадська організація, утворена у 2003 р.;
- CCMTF* (Comité de Coordination des Musulmans Turcs de France) – Координаційний комітет турецьких мусульман Франції, зареєстрований у 2001 р.;
- CFCM* (Conseil Français du culte Musulman) – Французька рада ісламу, з 2003 р. представницький орган мусульман Франції;
- CNCDH* (Commission Nationale Consultative de Droits de l'Homme) – Національна консультативна комісія з прав людини, утворена у 1947 р.;
- CORIF* (Conseil de Réflexion de l'Islam en France) – Рада осмислення ісламу у Франції, прообраз CFCM, що з'явився у 1990 р.;
- CRCM* (Conseil Régional du culte Musulman) – Регіональна рада ісламу, місцеве представництво CFCM;
- EUMC* (European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia) – Європейський моніторинговий центр расизму та ксенофобії, утворений у 1997–2000 рр.;
- FASILD* (Fonds d'aide et de soutien pour l'intégration et la lutte contre les discriminations) – Фонди для допомоги і підтримки інтеграції та боротьби з дискримінаціями, засновані у 2001 р. французьким урядом;

- FFAIACA* (Fédération française des associations islamiques d'Afrique, des Comores et des Antilles) – Французька федерація ісламських асоціацій Африки, Коморських та Антильських островів, утворена у 1989 р.;
- FNMF* (Fédération Nationale des Musulmans de France) – Національна федерація мусульман Франції, заснована 1985 р.;
- FRA* (European Union Agency for Fundamental Rights) – Агентство Європейського Союзу з основних прав, утворене у 2003 р.;
- GMP* (Grande mosquée de Paris) – Велика Паризька мечеть, не лише перша та найбільша мечеть французької метрополії, споруджена у 1922–1926 рр., а й основний організаційний центр французьких мусульман до початку 1990-х рр.;
- HALDE* (Haute Autorité de Lutte contre les Discriminations et pour l'Égalité) – Вища інстанція з боротьби проти дискримінацій і за рівність, основним завданням якої у 2004–2011 рр. було інформування французької Прокуратури про виявлені правопорушення;
- HCI* (Haut Conseil à l'Intégration – HCI) – Вища рада інтеграції, утворена у 1989 р. французьким урядом;
- IESH* (Institut Européen des Sciences Humaines) – Європейський інститут гуманітарних наук, приватний мусульманський навчальний заклад зі статусом культурної асоціації, заснований у 1990–1992 рр.;
- MRAP* (Mouvement contre le Racisme et pour l'Amitié entre les Peuples) – Рух проти расизму та за дружбу між народами, громадська організація, започаткована у 1949 р.;
- PMF* (Partie des musulmans de France) – Партія мусульман Франції, утворена у 1997 р. Мохамедом Лятрешем;
- RAXEN* (European Information Network on Racism and Xenophobia) – Європейська інформаційна мережа з питань расизму та ксенофобії, структурний підрозділ *EUMC* та *FRA*;
- RMF* (Rassemblement des Musulmans de France) – Зібрання мусульман Франції, федерація, що в 2006 р. виокремилася із *FNMF*;

RMI (le Revenu Minimum d'Insertion – RMI) – гарантована законом мінімальна допомога особам, які не мали засобів для існування. Запровадив у 1988 р. уряд Мішеля Рокара. У 2009 р. RMI була замінена допомогою активної солідарності (le Revenu de Solidarité Active – RSA).

UOIF (Union des Organisations Islamiques de France) – Об'єднання ісламських організацій Франції, федерація, утворена в 1983 р.;

ZEP (zone d'éducation prioritaire) – зони пріоритетного навчання, започатковані у 1981 р. міністром освіти Аленом Саварі на території *ZUS*;

ZUS (zone urbaine sensible) – “складна” міська зона, французькі квартали із високим рівнем злочинності. Цей термін офіційно вживався у 1995–2014 рр., у 2015 р. його замінили на “*quartier prioritaire*” (пріоритетний квартал).

ВСТУП

“**П**ровівши півтора місяці у Парижі в 2013 р. (навідувалась у французьку столицю і в 2004 та 2008 роках) зрозуміла, що Франція змінилася. Це вже не тільки і не стільки столиця високої моди, батьківщина круасанів, сирний і винний рай, а й домівка десятків тисяч мусульман, які афішують своє віросповідання хіджабами, джеллабами та читанням Корану в громадському транспорті...”. Так розпочиналася би повість про мої враження від “ісламу у Франції”. Але перелічені факти – це не що інше, як вершина айсберга, як декоративні елементи фасаду будівлі, які не визначають її суті, а лише привертають увагу та маніпулюють емоціями. Тим часом під шпаклівкою є безліч цеглин, цементуючий розчин, тобто суспільство, яке є більшістю. Не можна забувати й про фундамент, якого не видно, але на якому все тримається, – громадянське суспільство з його принципами “Свободи, рівності, братерства”. Фундамент, цегла, розчин та декоративні елементи формують державну споруду. І її фасад XXI ст. кардинально відрізняється від екстер’єру XX ст.

Більше двохсот років тому мислитель Алексіс де Токвіль запропонував поділ історії Франції на два великі етапи: “Давній порядок” (до 1789 р.) і “Революцію”¹. Ще один, якісно новий етап для Республіки, на мою думку, розпочався на початку XXI ст. Тому злам XX–XXI ст. і став мостом між “традиційною” і “ноюю” Францією. Що ж відбулося в цей період?

Перша зустріч Франції з Ісламом відбулася на початку VIII ст. За тринадцять століть знайомства взаємовідносини між цими

¹ Де Токвіль А. Давній порядок і Революція / Алексіс де Токвіль [пер. з франц. Г. Філіпчук]. – Київ: Юніверс, 2000. – 224 с.

суб'єктами історичного процесу пройшли кілька стадій у розвитку: збройної боротьби у період Конкісти та Хрестових походів, нерівноправних торговельно-економічних операцій часів колонізації та пошуку нових форм взаємодії в умовах деколонізації. Квінтесенцією ролі ісламу та мусульман у французькій метрополії першої половини ХХ ст. може бути вислів: “Мавр зробив свою справу, мавр може йти”. За такого підходу метрополія використовувала робочу силу з мусульманських колоній у військовому та промисловому секторах, а згодом, аби не допустити засилля іммігрантів, примусово репатріювала “зайвих” працівників.

Однак, цю ідилію порушили деколонізаційні процеси 1950–1960-х рр. Окрім напливу трудових іммігрантів, Франція була змушена прийняти лавину політичної імміграції, яка намагалася віднайти у колишній метрополії “втрачене Ельдорадо”. Відсоток осіб ісламського віросповідання серед населення П'ятої республіки стрімко збільшувався, вони займали ніші у різних сферах громадсько-політичного життя. Іслам для Франції перестав бути тимчасовим явищем. В цих умовах на початку ХХІ ст. п'ять мільйонів мусульман почали вимагати визнати їх рівноправною складовою французького суспільства.

Вияви неповаги до державної символіки у 2002 р., протести проти заборони видимих релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах у 2004 р., погроми у передмістях великих французьких міст у 2005 та 2007 рр. – можливо, це розплата за півтора століття “безтурботної” колонізації мусульманського світу Францією. Якою буде подальша роль ісламу в Республіці?

Фахово відповісти на ці запитання неможливо без наукового аналізу процесів, які переживала мусульманська спільнота П'ятої республіки на зламі ХХ–ХХІ ст., адже саме в цей період відбулися перші кроки уряду та ісламських лідерів Франції назустріч один одному. А зважаючи на те, що Україна все більше стикається із наслідками зовнішніх та внутрішніх міграцій, французький досвід інтеграції мусульманських іммігрантів отримує ще й суспільно-політичну актуальність. Задля безпосереднього знайомства із досліджуваною проблемою у листопаді–грудні 2013 р. за сприяння Міністерства закордонних справ Франції авторка монографії ста-

жувалася в університеті Париж-VIII-Вінсенн-Сен-Дені, де діяла профільна наукова лабораторія EA ERASME 3389. Науковим консультантом у період стажування був директор лабораторії професор Аїсса Кадрі.

Мета пропонованого дослідження полягає у комплексному аналізі ролі мусульманської спільноти у громадсько-політичному житті Франції періоду президентської каденції Жака Ширака. Мета конкретизована у завданнях:

- простежити джерела формування та кількісний склад мусульманської спільноти П'ятої республіки;
- розглянути соціально-економічне становище французьких мусульман;
- охарактеризувати організаційні структури ісламської умми (спільноти) Республіки;
- дослідити участь мусульман у політичному житті Французької Республіки;
- з'ясувати причини і суть “конфлікту поколінь” у середовищі імамів Франції;
- виокремити нові мусульманські “символи” П'ятої республіки у 1995–2007 рр.;
- проаналізувати роль засобів масової інформації у конструюванні образу мусульманської спільноти П'ятої республіки;
- переосмислити трактування ісламу та мусульман у французькій художній літературі та кінематографі;
- дослідити соціальні атитюди* французів щодо мусульман.

Відповідно, *об'єктом дослідження* є мусульманська спільнота П'ятої республіки, а *предметом* – релігійні, культурні, політичні

* Соціальна психологія трактує аттитюд, як схильність суб'єкта до здійснення певної соціальної поведінки. У 1942 р. М. Сміт розробив трикомпонентну структуру соціального аттитюду, яка складається із когнітивного (осягнення об'єкта, що виражається у переконанні чи думці, базованій на соціальному стереотипі), афективного (емоційна оцінка об'єкта, що проявляється у симпатії чи антипатії) та поведінкового (диспозиція до дії) елементів. Детальніше див.: Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь / Б.Г. Мещеряков, В.Г. Зинченко. – М. : Прайм-Евроник, 2003. – С. 40–41.

та соціальні аспекти адаптації ісламської умми у громадсько-політичному житті Франції.

Територіальні межі дослідження охоплюють континентальну Францію та острів Корсику. Зважаючи на значні культурні та релігійні відмінності населення заморських департаментів, регіонів і спільнот, мусульманські громади цих адміністративно-територіальних одиниць у монографії не розглядаються. Також, з огляду на те, що більшість осіб ісламського віросповідання мешкали у великих населених пунктах, основну увагу було звернено на міські агломерації.

Хронологічними рамками дослідження обрано 1995–2007 рр., тобто період президентства Жака Ширака, коли проблема інтеграції мусульман була важливою складовою внутрішньої політики Французької Республіки. Це пояснювалося як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. Зокрема, до внутрішніх зараховую:

- теракти 1995 р. у Парижі та Ліоні, що їх здійснили алжирські екстремісти, які у такий спосіб висловлювали протест проти підтримки Республікою правлячого режиму в Алжирі;
- публічна демонстрація зневаги до державних символів Республіки на футбольних матчах у 2001–2002 рр.;
- президентська кампанія 2002 р., під час якої Національний Фронт піднімав питання засилля у Франції іммігрантів ісламського віросповідання;
- прийняття Закону від 15 березня 2004 р. про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах, який обурило насамперед деякі ісламські федерації;
- масові бешкети та заворушення у передмістях у 2005 та 2007 рр.

Серед зовнішніх причин виділяю:

- теракти 11 вересня 2001 р. у США, які отримали значний резонанс у французькому суспільстві та посилили фобію щодо мусульман;
- початок війни в Іраку 2003 р.;
- терористичні акти 11 березня 2004 р. у Мадриді;

- арабо-ізраїльське протистояння на Близькому Сході у 2005–2006 рр.

Зрозуміло, що в наступні періоди, а саме в часи президентства Ніколя Саркозі (2007–2012) та Франсуа Олланда (2012–2017) проблеми ісламу у Франції не зникли з порядку денного, а навпаки загострилися, свідченням чого є, зокрема, теракти у редакції сатиричного видання *Charlie Hebdo* у січні 2015 р., міграційна криза, яка охопила країни Європейського Союзу з весни 2015 р., низка терористичних актів у Парижі в листопаді 2015 р., і, врешті, жахливі події у Ніцці в липні 2016 р. Однак, ці події ще надто свіжі та болючі, тому авторка-історик аби уникнути емоційної пастки, дистанціюється від них на десять років.

Для реалізації поставлених завдань, було використано методи абстрагування, узагальнення, аналізу, синтезу, індукції, історичний і хронологічний, а також лінгвістичні прийоми роботи із текстами, написаними верланом (арготичний процес, який полягає у перестановці складів у словах, часом зі зміною голосних літер²), інструментарій літературної критики художніх творів і методологічний апарат соціологічних досліджень, а саме методи опитування, анкетування та статистичний. Для зручності пошуку інформації в монографії укладено географічний, іменний і тематичний покажчики. Звертаю увагу на те, що в іменному покажчику відображені “дійові особи”, а не дослідники французького ісламу. Французькі власні назви не транслітеровані, а транскрибовані українською мовою.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше було простежено шляхи успішної політичної інтеграції осіб ісламського віросповідання, виокремлено й описано нові мусульманські “символи” у різних сферах культурного життя П'ятої республіки на зламі ХХ–ХХІ ст., проведено комплексний аналіз творів французької популярної літератури та кінематографа означеного періоду на предмет трактування ними ісламського чинника, а також виокремлено та розглянуто соціальні аттитюди

² Le Robert pour tous: Dictionnaire de la langue française. – Paris : Le Robert, 2004. – P. 1167.

французів щодо мусульман у різних сферах громадського життя. Авторка монографії удосконалила прийоми роботи із художніми творами, кінострічками та текстами пісень, як джерелами новітньої історії та збагатила термінологічний апарат сучасної української історіографії, оскільки в науковий обіг введено терміни “бери” на позначення іммігрантів магрибського походження другого покоління та “харкі” для окреслення мусульман-членів допоміжних частин французької армії у роки Алжирської війни 1954–1962 рр.

Поява цієї монографії була б неможливою без підтримки багатьох людей. Насамперед хочу подякувати своєму науковому керівнику Зої Анатоліївни Баран, яка не лише уважно читала текст і робила слушні зауваження, а й морально підтримувала мене впродовж усієї роботи над темою. Висловлюю вдячність працівникам кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка, поради яких дозволили суттєво покращити текст. З теплом згадую й про працівників лабораторії EA ERASME 3389, бібліотеки університету Париж-VIII-Вінсенн-Сен-Дені, Національної бібліотеки Франції імені Франсуа Міттерана, Національного центру історії імміграції, які допомогли мені у наукових пошуках. Співпраця із представниками ісламської умми України, зокрема муфтієм Саїдом Ісмагіловим, дозволила поглибити мою ісламознавчу підготовку.

У час, коли я складала свою індуктивну мозаїку, надійною підтримкою були мої рідні, яким прийшлося змиритися з тим, що я постійно кудись поспішаю та маю довгий список справ до виконання, який щоразу поповнюється новими позиціями. Але основну подяку із присмаком вини висловлюю своїй п'ятирічній співавторці Віці, яка є ровесницею мого дослідження та досі ревнує мене до книжок і ноутбука.

Розділ І

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

І.1. Стан наукової розробки теми

Із 1970-х рр. на Заході утверджується “нова історична наука”, представники якої прагнули відійти від політичної історії “великих людей” і зосередитися на структурних і масових процесах. Основними дійовими персонажами на сторінках праць “нових істориків” стали пересічні люди, які представляли більшість, а не “елітарну меншість”. Ще однією особливістю підходів “нової історичної науки” є міждисциплінарність та опертя на нову методологію, розроблену здебільшого за межами історичної науки, в руслі інших суспільствознавчих дисциплін¹. Тому важко провести чітку межу між “новою історією” та соціологією, політологією, культурологією й іншими гуманітарними науками. Саме у контексті “нової історичної науки” і розвивалися наукові студії “французького ісламу”. Зауважу, що у Франції “нова історія” була тісно пов’язана зі школою “Анналів”, і серед науковців триває дискусія, чи це постанналівська течія, чи мутація всередині школи².

¹ Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка ; [пер. з англ. Т. Портнова, А. Портнов]. – 2-ге вид., випр. – К. : Ніка-Центр, 2010. – С. 9–10.

² Дюпон-Мельниченко Ж.-Б. Французька історіографія ХХ століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуров. – Львів : Класика, 2001. – С. 49.

Наукові дослідження ісламської присутності в країнах Західної Європи розпочалися у 80-х рр. ХХ ст. Саме в цей час у Франції з'явилися роботи Бруно Етьєна “Франція та іслам” (1989), Жіль Кепель “Ісламські передмістя. Народження релігії у Франції” (1987), Ремі Лево “Мусульмани у французькому суспільстві” (1988) та Жослін Сезарі “Бути мусульманином у Франції. Асоціації, активісти та мечеті” (1994)³.

З огляду на значну кількість публікацій, дотичних до проблем “французького ісламу”, які побачили світ на зламі ХХ–ХХІ ст., я проаналізувала їх за схемою:

*синтетичні праці, присвячені історії ісламу у Франції
та країнах Західної Європи*

роботи, які стосувалися окремих аспектів цього дослідження, написані представниками різних наукових шкіл

доробок української історіографії.

2006 року побачила світ фундаментальна колективна монографія французьких істориків, присвячена історії ісламу та мусульман у Франції від середньовіччя і до початку ХХІ ст.⁴. Розділи про іслам у П'ятій республіці підготували Катрін Вітоль де Венден, Франк Фрегозі, Бенжамен Стора, Едуард Мільз-Афіф і Мішель Кади. Серед висвітлених тем фігурували й проблеми інтеграції мусульман у французьке суспільство, особливості інституціоналізації “французького ісламу” й інтерпретація ісламського чинника у громадській думці. Це гарно ілюстроване енциклопедичне видання, передмову до якого написав Жак Ле Гофф, можна вважати першою якісною спробою комплексного осмислення питання “французького ісламу” істориками, оскільки раніше цією науко-

³ Maussen M. The Governance of Islam in Western Europe. A State of the Art Report / M. Maussen // IMICSOE Working Paper. – 2007. – № 16. – P. 6.

⁴ Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours / sous la dir. de M. Arkoun ; préf. de J. le Goff. – Paris : Éditions Albin Michel, 2006. – 1220 p.

вою проблемою цікавилися здебільшого соціологи, політологи, юристи та журналісти.

Цікавою та добре аргументованою є праця доктора суспільних наук з Інституту політичних досліджень Гренобля – Соні Тебак⁵. У цій роботі подано огляд історії мусульманської громади Франції від її появи та до початку XXI ст. Монографія С. Тебак цінна багатим фактичним матеріалом і виваженими оцінками. Але оскільки згадана праця була складовою узагальнюючого дослідження, ініційованого Інститутом Відкритого суспільства ЄС з метою порівняти становище мусульман у країнах Західної Європи, структура розділів є уніфікованою, і робота нагадує довідкове видання про “французький іслам”.

Феномен “ісламофобії” та його французькі модифікації детально дослідив соціолог і політолог Вінсент Гейсер⁶. На його думку, у П’ятій республіці на зламі XX–XXI ст. боялися не так ісламу, як видимих релігійних атрибутів, тому В. Гейсер запропонував тезу про поширення у Франції “хіджабофобії”. Її докладно розглянуто у спільному дослідженні В. Гейсера та журналіста Азіза Земурі “Маріанна та Аллах. Французькі політики і мусульманське питання”, написаному на основі архівних матеріалів та інтерв’ю. Основна теза: мусульманський комунітаризм* є не так витвором повсякденного життя ісламістських груп і організацій,

⁵ Tebbakh S. Muslims in the EU – Cities Report: France / Sonya Tebbakh. – Budapest : Open Society Institute, 2007. – 100 p.

⁶ Geisser V. Immigration et mobilisations musulmanes à Marseille. L'éveil d'un "islam paroissial" (1945–2008) / V. Geisser // Cahiers de la Méditerranée. – 2009. – № 78. – P. 13–31; Geisser V. Islamophobia: a French Specificity in Europe? / V. Geisser // Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge. – 2010. – Vol.8. – P. 39–46; Geisser V. Les Marseillais musulmans / V. Geisser, F. Lorcerie. – New York : Open Society Foundations, 2011. – 314 p; Geisser V. L'UOIF, la tension clientéliste d'une grande fédération islamique / V. Geisser // Confluences Méditerranée. – 2006. – № 57. – P. 83–101; Geisser V. Marianne et Allah. Les politiques français face à la “question musulmane” / V. Geisser, A. Zemouri. – Paris : Éditions la Découverte, 2007. – 300 p.

* Ідеал комунітаризму можна окреслити, як асоціативну самодостатню та самоорганізовану мікроспільноту обшчинного типу, яку не підтримує та не контролює держава. Комунітаристи порушують питання про можливість і необхідність комунітарної солідарності як добровільного колективізму.

як конструюванням політиків⁷. Автори нагадують, що словосполучення “французький іслам” вживали ще в період Першої світової війни, тому дискусії про доцільність термінів “французький іслам” чи “іслам у Франції” на зламі ХХ–ХХІ ст. вважають регресом П’ятої республіки в цьому питанні⁸. В. Гейсер також вірив у “алжирський [постколоніальний] синдром” французької влади, який виявлявся у тому, що політики у питаннях ісламу, у тому числі й щодо культурного життя французьких мусульман, консультувалися із міністерствами закордонних справ, забуваючи про переважання серед мусульман Республіки “другого” та “третього” поколінь, які не мали жодного стосунку до цих інституцій.

Питання “європейського”, а особливо “французького” ісламу досліджує почесний професор Сорбони, Гарвардського та Колумбійського університетів доктор політичних наук Жослін Сезарі. Основна тема її численних публікацій – це проблеми інтеграції мусульман у світське суспільство⁹. Дослідниця зауважує, що у громадській думці Франції 2001 р. домінував асоціативний ряд “пе-

⁷ Geisser V. Marianne et Allah...

⁸ Ibid. – P. 7.

⁹ Césari J. Demande de l’islam en banlieu: un défi à la citoyenneté [En ligne] / J. Césari // Cahiers d’Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien. – 1995. – № 19. – URL : <http://cemoti.revues.org/1695.html> // 15.10.12; Césari J. Être musulman en France. Associations, militants et mosquées / Jocelyne Césari. – Paris : Éditions Karthala et IREMAM, 1994. – 368 p.; Cesari J. Ostracism, Tolerance and Recognition: Muslims in Europe / J. Césari, D. Helly // Migration Letters. – 2005. – Vol. 2. – № 3. – P. 383–400; Césari J. Islam américain, islam européen: Intégration et statut des religions [En ligne] / J. Césari // Le Monde diplomatique, 30.04.01. – URL : <http://www.monde-diplomatique.fr/2001/04/CESARI/15043> // 13.09.10; Césari J. “Islam de l’extérieur, musulmans de l’intérieur”: deux visions après le 11 septembre 2001 / J. Césari // Cultures&Conflicts. – 2001. – № 44. – P. 97–115; Césari J. Les Jeunes et l’Islam: de l’Exil des Parents à la Célébration des nouvelles origines / Jocelyne Césari // Hommes&Migrations. – 1999. – № 1220. – P. 42–53; Césari J. L’islam à l’épreuve de l’Occident / Jocelyne Césari. – Paris : Éditions la Découverte, 2004. – 300 p.; Césari J. L’islam en Europe [En ligne] / J. Césari // Cahiers d’Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien. – 2002. – № 33. – URL : <http://cemoti.revues.org/document720.html> // 14.10.08; Cesari J. Islam in France: The Shaping of a Religious Minority / J. Césari // Muslims in the West, from Sojourners to Citizens. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – P. 36–51; Cesari J. Musulmans et républicains. Les jeunes, l’islam et la

редмістя = імміграція = араби”, але в 2004 р. його доповнили: “бідність = передмістя = імміграція = араби”.

2007 року опубліковано спільне дослідження перекладача Сільві Тоссеґ і колишнього високопоставленого чиновника Міністерства внутрішніх справ, соціолога за освітою, Бернара Годара “Мусульмани у Франції. Течії, інституції, спільноти: стан справ”¹⁰. Ця синтеза цікава, насамперед, з огляду на багатий статистичний матеріал з архівів Міністерства внутрішніх справ Франції.

До питань “французького ісламу” зверталися не лише французькі автори. Так, фундаментальна монографія данської дослідниці Джіт Клаузен “Ісламський виклик: політика та релігія у Західній Європі”¹¹ присвячена аналізу участі у політичному житті європейських мусульман. Дж. Клаузен відзначає дві особливості громадсько-політичної активності французьких мусульман: переважання уродженців Франції серед лідерів ісламських асоціацій і непропорційно малий відсоток мусульман на вищих політичних та адміністративних посадах.

Серед фахових досліджень можна назвати також узагальнюючу працю про іслам у країнах Західної Європи польського соціолога Конрада Пендзівиатра¹². Питання ісламу в П'ятій республіці вивчав доктор юридичних наук, директор російського Інституту державно-конфесійних відносин і права Ігор Понкін¹³. Його

France / Jocelyne Cesari. – Bruxelles : Éditions Complexe, 1998. – 168 p; Cesari J. The Securitisation of Islam in Europe / J. Césari // Challenge Recherche Paper. – 2009. – № 15. – P. 1–14; Cesari J. When Islam and Democracy Meet: Muslims in Europe and in the United States / Jocelyne Césari. – New York : Palgrave Macmillan, 2004. – 284 p.

¹⁰ Godard B. Les musulmans en France. Courants, institutions, communautés: un état des lieux / B. Godard, S. Taussig. – Paris : Éditions Robert Laffont, 2007. – 462 p.

¹¹ Klauzen J. The Islamic Challenge: Politics and Religion in Western Europe / Jytte Klauzen. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 253 p.

¹² Pędziwiatr K. Od islamu imigrantów do islamu obywateli: muzułmanie w krajach Europy Zachodniej / Konrad Pędziwiatr. – Kraków : Nomos, 2005. – 264 s.

¹³ Понкин И. Ислам во Франции / Игорь Понкин. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – 196 с; Понкин И. Правовые основы светскости государства и образования / Игорь Понкин. –

роботи ґрунтуються на нормативно-правових актах Міністерства внутрішніх справ Франції.

Зацікавлення питаннями громадсько-політичного життя мусульман Європи, особливо “французьких мусульман”, що посилилося на зламі ХХ–ХХІ ст., можна пояснити насамперед появою та розвитком такого напрямку “нової історичної науки”, як постколоніальні студії. Дослідники “постколоніалізму” в основу своїх праць поставили дві “константи”. По-перше, врахування того факту, що незалежність не зробила постколоніальні суспільства вільними від колоніалізму в нових формах¹⁴. Другим правилом, якого дотримувалися науковці цього напрямку, була необхідність співпраці з іншими фахівцями у цій царині (лінгвістами, етнологами, соціологами, політологами) з метою не просто вивчити, а зрозуміти цивілізацію, відмінну від європейської¹⁵.

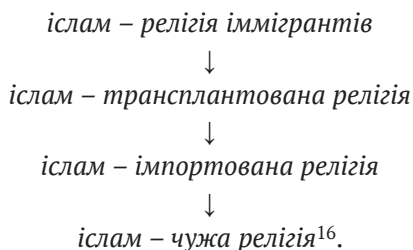
У французьких постколоніальних студіях, на мою думку, можна виділити дві провідні течії. Ті історики, яких умовно зарахувала до першої групи, зосереджували свою увагу насамперед на дослідженні “історії імміграції”, у той час, як інші присвятили свої роботи переосмисленню наслідків Алжирської війни 1954–1962 рр. для французького суспільства.

Варто відзначити поширену серед французьких дослідників амальгаму між темами імміграції (магрибська, тропічноафриканська, а, зрештою, й турецька) та ісламу. На зламі ХХ–ХХІ ст. експерта з міграцій справедливо вважали компетентним у питаннях ісламу у Франції. Тому, як зауважив В. Гейсер, французька громадська думка витворювала логічний ряд:

М. : Про-Пресс, 2003. – 416 с; Понкин И. Светскость государства / Игорь Понкин. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2004. – 466 с; Понкин И. Столетие французского закона о разделении церквей и государства / Игорь Понкин. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – 78 с.

¹⁴ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Леонід Зашкільняк. – Львів : ПАІС, 2007. – С. 64.

¹⁵ Нові підходи до історіописання... – С. 92.

Але, незважаючи на ці, несприятливі для французьких мусульман, асоціативні ряди, дослідники міграцій відіграли важливу роль у вивченні мусульманської спільноти Франції.

Не погоджуюся із тезою російського політолога Тетяни Соколової, що більшість праць французьких авторів, присвячених історії імміграції, “оцінювали вплив імміграції на розвиток Франції або негативно, або максимально нейтрально, видаючи сухі цифри”¹⁷. Зокрема, історик, соціолог і політолог Катрін Вітоль де Венден зацікавилася питаннями імміграції мусульман у П’яту республіку ще на початку 1980-х рр. Численні публікації цієї дослідниці, написані на основі польових експедицій, присвячені різним аспектам життя іммігрантів-мусульман (у тому числі “другого” та “третього” покоління)¹⁸. Цікавою є стаття дослідниці, присвячена повсякденному життю мусульман у лавах збройних сил Франції¹⁹. У згаданий

¹⁶ Geisser V. Immigration et mobilisations musulmanes à Marseille... – P. 14.

¹⁷ Соколова Т. Политика интеграции иммигрантов: ассимиляционный подход / Т. Соколова // Власть. – 2009. – № 11. – С. 121–123.

¹⁸ Withol de Wenden C. Islam, immigration et intégration européenne / C. Withol de Wenden [En ligne] / Withol de Wenden C. // CEMOTI. – № 33. – URL : <http://cemoti.revues.org/document729.html> // 14.10.08; Withol de Wenden C. La bourgeoisie. Les trois âges de la vie associative issue de l’immigration / C. Withol de Wenden, R. Leveau. – Paris : CNRS Éditions, 2001. – 190 p; Withol de Wenden C. L’immigration en débat [En ligne] / C. Withol de Wenden // La revue pour l’histoire du CNRS. – 2008. – № 22. – URL : <http://histoire-cnrs.revues.org/8192> // 17.11.12; Withol de Wenden C. L’immigration en Europe / Catherine Withol de Wenden. – Paris : La documentation Française, 1999. – 168 p; Withol de Wenden C. L’islam dans l’armée [En ligne] / C. Withol de Wenden // Cahiers de la Méditerranée. – 2008. – № 76. – URL : <http://cdlm.revues.org/undex4296.html> // 29.09.09.

¹⁹ Withol de Wenden C. L’islam dans l’armée...

публікації подано ґрунтовний аналіз проблем (брак ісламських капеланів, неможливість дотримання посту в період Рамадану), з якими на зламі ХХ–ХХІ ст. зустрічалися військовослужбовці-мусульмани. Також К. Вітоль де Венден багато уваги відвела ставленню товаришів по службі до осіб ісламського віросповідання.

На відміну від К. Вітоль де Венден, яка вживала терміни іммігранти “другого” та “третього” поколінь, історик Жерар Нуар’ель вважав такі означення образливими для осіб іммігрантського походження. Зокрема, у фундаментальній праці “Імміграція, антисемітизм і расизм у Франції (ХІХ–ХХ ст.)”²⁰, обґрунтовано тезу, що іммігрантами є лише новоприбулі особи, а “перетворення на іммігрантів” їхніх дітей і внуків робить останніх “громадянами другого сорту”. Проте альтернативної назви для цієї категорії французьких громадян Ж. Нуар’ель, на жаль, не запропонував. Особливо цінним у наукових студіях Ж. Нуар’еля є аналіз “сталих виразів” – кліше, які використовувала преса, пишучи про французьких мусульман.

Наукові дискусії між К. Вітоль де Венден і Ж. Нуар’елем перейшли на інституційний рівень. Так, 8 липня 2004 р. прем’єр-міністр Республіки Жан-П’єр Раффарен урочисто відкрив Національний центр історії імміграції, який очолив колишній міністр культури Жак Тубон²¹. Новоутворена установа була покликана всебічно вивчати та популяризувати знання про імміграцію й інтеграцію іммігрантів у Республіці, починаючи з ХІХ ст. Однак, за кілька місяців, вісім істориків на чолі з Ж. Нуар’елем подали у відставку, заперечуючи амальгаму “національної ідентичності” та “імміграції”, прикладом чого, на їхню думку, став Національний центр історії імміграції. Натомість інша група науковців, у тому числі й К. Вітоль де Венден продовжила роботу в проєкті.

²⁰ Noiriel G. Immigration, antisémitisme et racisme en France (XIX-XX siècle): Discours publics, humiliations privées / Gérard Noiriel. – Paris : Librairie Arthème Fayard, 2007. – 720 p.

²¹ Valley J. Du retournement de l’asile (1948–2008) à la xénophobie du gouvernement: construction d’un objet d’étude [En ligne] / J. Valley // Cultures&Conflits. – 2008. – № 69. – URL : <http://www.conflits.org/index10752.html> // 29.09.09.

Нова спроба об'єднання у рамках однієї наукової установи дослідників імміграції відбулася 2007 р. До утвореного Інституту вивчення імміграції та інтеграції серед інших увійшли Марі-Кльод Блян-Шалсар²², Ж. Нуар'ель, Дідьє Фассен²³, Еммануель Сантеллі²⁴, Патрік Сімон²⁵, Сільві Тено²⁶, Вінсент Тіберж²⁷ і Патрік Вейль²⁸, чий дослідження торкалися питань ісламу у Франції.

Гіпертрофованість ролі наслідків Алжирської війни у житті французького суспільства початку ХХІ ст. відобразилася у працях істориків Бенжамена Стора та, частково, Рафаель Бранш. Так, Б. Стора наполягав на тому, що на початку ХХІ ст. понад 10% французів (6–7 млн із 60 млн) були безпосередньо заторкнуті військовими подіями 1954–1962 рр, як нащадки ветеранів, чорноногих* і харкі²⁹. Крім того, історик вважав, що “для крайніх правих

²² Blanc-Chaléard M.-C. Histoire de l'immigration / Marie-Claude Blanc-Chaléard. – Paris : Éditions la Découverte, 2007. – 128 p.

²³ Les nouvelles frontières de la société française / sous la dir. de D. Fassin. – Paris : Éditions la Découverte, 2010. – 600 p.

²⁴ Santelli E. Comment repenser les mixités conjugales aujourd'hui? Modes de formation des couples et dynamiques conjugales d'une population française d'origine maghrébine / E. Santelli, Collet B. // Revue européenne des migrations internationales. – 2005. – Vol. 19. – N° 1 [En ligne]. – URL : <http://remi.revues.org/355> // 5.11.12.

²⁵ Simon P. Le modèle français face aux mutations économiques et sociales / P. Simon // Cahiers Français. – 2006. – N° 330. – P. 62–67; Simon P. Les jeunes issus de l'immigration se cachent pour vieillir. Représentations sociales et catégories de l'action publique / P. Simon // Enjeux. – 2000. – N° 121. – P. 23–38.

²⁶ Thénault S. Le fantasme du secret d'Etat autour du 17 octobre 1961 / S. Thénault // Matériaux pour l'histoire de notre temps. – 2000. – Vol. 58. – N° 58. – P. 70–76.

²⁷ Brouard S. Français comme les autres? Enquête sur les citoyens d'origine maghrébine, africaine et turque / S. Brouard, V. Tiberj. – Paris : Presse de la Fondation nationale des sciences politiques, 2005. – 168 p.

²⁸ Communiqué au sujet la création d'un Institut d'Etudes sur l'Immigration et l'Intégration [En ligne]. – URL : <http://www.rue89.com/files/Petition.pdf>.

* Чорноногі – нащадки французьких колонізаторів Алжиру, які після проголошення в 1962 р. незалежності колишнього володіння, повернулися до Франції.

²⁹ Stora B. La mémoire coloniale de l'Algérie: quand le passé rattrape le présent / B. Stora // Les étrangers en France et l'héritage colonial. Processus

Алжирська війна, яка ознаменувала кінець Французької імперії, ніколи не завершувалася. Вона знову розігрується у протистоянні з ісламом. Магрибців вважають такими, що не піддаються асиміляції у французьке суспільство через основну відмінність – релігію”³⁰. Також Р. Бранш переконана, що тема Алжирської війни залишається болючою для французького суспільства³¹. Саме ці “неприборкані” рефлексії, незважаючи на часову віддаленість від конфлікту, перешкоджають нормальному співжиттю нащадків “колонізаторів” і “колонізованих” (особливо, французьких мусульман алжирського походження).

Схожі ідеї висловлював російський історик, керівник центру французьких досліджень Інституту Європи Російської Академії Наук (РАН) Юрій Рубінський, який писав про “алжирський комплекс” і “алжирський синдром”. Ці явища, на думку науковця, викликають у корінних французів відчуття вини, а в мусульман алжирського походження – образи та реваншистські прагнення³². Ю. Рубінський, як дослідник історії П’ятої республіки, аналізував проблему комунітаризму у Франції та дійшов висновку, що цій державі більше підходить асиміляційна модель інтеграції³³.

Сприйняттям Алжирської війни французьким суспільством на зламі ХХ–ХХІ ст. цікавився й австралійський науковець із Сіднею Джон Мак Кормак³⁴, який торкнувся і “проблеми харкі”, тоб-

historiques et identitaires ; sous la dir. de H. Saidi ; préf. de Cl. Liauzu. – Paris : L’Harmattan, 2007. – P. 158.

³⁰ Stora B. Communautarisme blanc ou République? [En ligne] / B. Stora // Le Monde, 25.04.02. – URL : <http://www.ldn-toulon.net/spip.php?article238> // 1.12.09.

³¹ Branche R. La guerre d’Algérie: une histoire apaisée? / Rafaëlle Branche. – Paris : Éditions du Seuil, 2005. – 450 p.

³² Рубинский Ю. Франция: конфликт цивилизаций или кризисс модели? / Ю. Рубинский // Современная Европа. – 2006. – № 1. – С. 49–60.

³³ Франция в поисках новых путей / отв. ред. Ю. Рубинский. – М. : Весь Мир, 2007. – 624 с.

³⁴ Mc Cormac J. Memory and Exile: Contemporary France and the Algerian War (1954--1962) / J. Mc Cormac // Exile Cultures, Misplaced Identities. – Amsterdam : Editions Radopi B.V., 2008. – P. 117–138.

то питання пошуку свого місця у соціумі нащадками членів допоміжних частин французької армії, сформованих із мусульман. Найавторитетнішим дослідником такої специфічної частини мусульманської спільноти, як харкі, на початку ХХІ ст. був Емануель Брілле, який у 2007 р. присвятив питанням їх історії й ідентичностей дисертаційне дослідження³⁵. Е. Брілле уважно проаналізував судові позови асоціацій харкі у 1997–2005 рр. Проблему ідентичності “дітей” (уже дорослих нащадків) харкі висвітлено також у статтях Жюлі Фаббіано, Режис П’єре та Крістель Пінсоннат³⁶.

Наукові пошуки цих дослідників знаходяться на перехресті постколоніальних студій і культурно-антропологічної історії або ж історичної антропології. Як слушно зауважує Наталія Яковенко, серед предметних полів, які “присвоїла” собі історична антропологія, були: соціальна антропологія (у тому числі вивчення суспільних фобій), соціорелігійна історія, історія ідентичностей і гендерні студії³⁷.

³⁵ Brillet E. Les problématiques contemporaines du pardon au miroir du massacre des harkis / E. Brillet // *Cultures&Conflits*. – 2001. – № 41. – P. 47–73; Brillet E. Mémoire, identité et dynamique des générations au sein et autour de la communauté harkie. Une analyse des logiques sociales et politiques de la stigmatisation. Thèse de Doctorat en Sciences Politiques. Soutenue le 21 février 2007 / E. Brillet. – Paris : Université Paris IX Dauphine, 2007. – 618 p; Brillet E. Scène judiciaire et mobilization politique. Les actions en justice des représentants de la communauté harkie / E. Brillet // *Pôle Sud*. – 2006. – № 24. – P. 45–58.

³⁶ Fabbiano G. Ecritures mémorielles et crise de la représentation: les écrivains descendants de harkis [En ligne] / G. Fabbiano // *Amnis: Revue de civilisation contemporaine Europe/Amériques*. – 2007. – № 7. – URL : <http://amnis.revues.org/831> // 26.11.11; Fabbiano G. Histoires de vie Harkies, ou l’institutionnalisation d’une identité d’Etat / G. Fabbiano [En ligne] // *Journal des anthropologues*. – 2007. – URL : <http://jda.revues.org/3023> // 26.11.11; Pierret R. Les enfants de harkis, entre triple appartenance et double reget / R. Pierret // *Hommes&Migrations*. – 2008. – № 1276. – P. 88–101; Pinçonat C. Mémoires de l’immigration, vers une logique de déplacement des frontières [En ligne] / C. Pinçonat // *Amnis: Revue de civilisation contemporaine Europe/Amériques*. – 2007. – № 7. – URL : <http://amnis.revues.org/798> // 26.12.11.

³⁷ Яковенко Н. Вступ до історії / Наталія Яковенко. – К. : Вид-во “Часопис Критика”, 2007. – С. 211.

Особливості сприйняття осіб магрибського походження французами тривалий час вивчала російський науковець Катерина Демінцева, завідувач Центру історії та культурної антропології РАН. Результати її досліджень підсумовані у праці 2008 р.³⁸ Книга К. Демінцевої є яскравим прикладом соціальної антропології. У контексті цього дослідження згадана монографія цінна тим, що написана на основі матеріалів експедиції, здійсненої у 2003–2004 рр. паризькими передмістями. Науковець проаналізувала поведінкові стратегії та проблеми ідентичності берів (іммігрантів другого покоління магрибського походження) і розробила “типологію” молодих мусульман: “мусульмани за походженням” (визнавали свої ісламські корені, але не були практикуючими вірянами), “ті, що зрадили іслам” (вважали, що їхні батьки були кращими мусульманами, ніж вони), “справжні мусульмани” (дотримувалися усіх релігійних норм) та “атеїсти”.

У 1992–1997 рр. усі види дискримінацій, а, насамперед, при прийомі на роботу, стали об’єктом вивчення соціології³⁹. Так, французький соціолог Олів’є Ноель у низці статей прослідкував механізми дискримінації молоді іммігрантського походження у професійно-трудої сфері Франції в другій половині 1990-х рр.⁴⁰ Дослідниця Орелін Жолен також звернулася до проблеми дискримінації на робочому місці, але обмежилася аналізом регіону Нор-Па-де-Кале⁴¹. Психосоціальними аспектами

³⁸ Деминцева Е. Быть “арабом” во Франции / Екатерина Деминцева. – М. : Новое литературное обозрение, 2008. – 192 с.

³⁹ Dhume F. Les discriminations raciales à l’emploi. Une synthèse problématique des travaux / F. Dhume, N. Sagnard-Haddaoui. – Metz : IS CRA-Est, 2006. – P. 8.

⁴⁰ Noël O. Intermédiaires sociaux et entreprises: des coproducteurs de discrimination? / O. Noël // Hommes et Migrations. – 1999. – № 1219. – P. 5–12; Noël O. Jeunes issus de familles immigrées: accès à l’entreprise et processus de discrimination. Les représentations et stratégies des intermédiaires sur le bassin d’emploi de Nîmes / O. Noël // La Beluga. La lettre de l’IS CRA. – 1997. – № 1. – P. 1–12.

⁴¹ Jaulin A. La discrimination „raciale” dans trois bassins d’emploi du Nord Pas de Calais: analyse d’acteurs. Rapport final. Etude menée par le Centre de ressources regional d’un monde à l’autre avec l’appui scientifique de l’IFAR / Aureline Jaulin. – Fonds Social Européen, 2004. – 129 p.

етнічних дискримінацій у сфері працевлаштування цікавився і доктор психологічних наук Мохамед Рабзані⁴².

Підставовою у контексті розгляду соціальних аттитюдів є й праця французького соціолога Анес Вуазен, яка проаналізувала труднощі у житловій сфері, з якими стикалися у Франції особи магрибського походження⁴³. Зважаючи на те, що в 1992–2006 рр. А. Вуазен співпрацювала із правозахисною організацією найбільшого передмістя Ліону – Віллербану – Віллербанською асоціацією з прав доступу до житла, дослідниця збирала багатий джерельний матеріал, зокрема провела низку інтерв'ю із мусульманами цього передмістя. Однак, О. Ноель, О. Жолен, М. Рабзані та А. Вуазен аналізували насамперед етнічну, а не релігійну дискримінацію. Ксенофобію щодо мусульман ці дослідники висвітлювали лише у контексті несприйняття французьким соціумом осіб магрибського походження.

Інформативною є й стаття історика Бруно Етьєна, який проаналізував трактування ісламу та мусульман у 1989–2001 рр. французькими тижневиками *Le Nouvel Observateur* (“Новий Спостерігач”), *l'Express* (“Експрес”) та *Le Point* (“Точка зору”)⁴⁴. Але наведення Б. Етьєном прикладів лише негативного сприйняття ісламу, наштовхує на думку про тенденційність у підборі статей до цитування й аналізу.

Класичною працею із соціорелігійної історії початку ХХІ ст. можна вважати монографію Жана-Поля Віллема⁴⁵, у центрі якої – місце релігії в житті західноєвропейських суспільств. Відомий науковець Олів'є Руа також цікавився проблемами релігійної

⁴² Rabzani M. Discrimination ethnique à l'embauche des jeunes: une analyse psychosociale / M. Rabzani // *Revue européenne de migrations internationales*. – 2000. – Vol. 16. – № 3. – P. 29–52.

⁴³ Voisin A. Logement et discrimination. Effets de la discrimination liée aux origines, analysée à travers le parcours logements de personnes issus de l'immigration maghrébine / Agnès Voisin. – Lyon : Collège coopératif Rhône-Alpes, 2005. – 194 p.

⁴⁴ Etienne B. La fabrique des regards / B. Etienne // *La pensée de Midi*. – 2002. – № 9. – P. 90–102.

⁴⁵ Віллем Ж.-П. Європа та релігії: ставки ХХІ ст. / Жан-Поль Віллем; [пер. з франц. Дм. Каратеев]. – К. : Дух і Літера, 2006. – 336 с.

ідентичності французьких мусульман. Він зауважив, що відколи “міф про повернення”, тобто налаштованість на швидке повернення на Батьківщину, яка домінувала серед іммігрантів першого покоління, був відкинутий, мусульмани почали висловлювати потребу бути визнаними як віряни. Тому релігійна практика вийшла з особистого простору в громадський. З огляду на це, на його думку, неправильно говорити про “реісламізацію” молоді – релігійність просто стала “видимою”⁴⁶. Ці ж питання розглядала дослідниця Дерія Фірат, яка висунула цікаву тезу про “фольклоризацію ісламу у Франції”: іслам розглядався, як складова родової приналежності, яка зовсім не визначала переконання та поведінку⁴⁷.

Науковець з університету імені Робера Шумана у Страсбурзі Ф. Фрегозі присвятив численні публікації питанням “мирної акліматизації ісламської реальності у французькому соціумі”⁴⁸. Оригінальною є розроблена ним типологія “нових” мусульман-інтелектуалів. Зокрема, Ф. Фрегозі виділяє:

- “посередників” (намагалися сприяти порозумінню між мусульманами та світською владою);

⁴⁶ Roy O. L'islam de France / O. Roy // *Confluences Méditerranée*. – 2006. – № 37. – P. 51.

⁴⁷ Firat D. Population issue de l'immigration de Turquie en France / D. Firat // *Migrations études*. – 2007. – № 140 – P. 1–15.

⁴⁸ Frégosi F. Les mosquées dans la République. Quelle régulation locale du culte musulman? / F. Frégosi // *Confluences Méditerranée*. – 2006. – № 57. – P. 153–174; Frégosi F. Les nouveaux contours du champ intellectuel musulman en France [En ligne] / F. Frégosi // *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*. – 2008. – № 123. – URL : <http://remmm.revues.org/5553> // 5.11.12; Frégosi F. L'imam, le conférencier et le juriste: retour sur trois figures contemporaines de champ religieux islamique en France / F. Frégosi // *Archives de sciences sociales des religions*. – 2004. – № 125. – P. 131–146; Frégosi F. L'islam de France par les urnes: retour sur les élections du Conseil Français du Culte Musulman (2003–2005) [En ligne] / F. Frégosi // *L'Année du Maghreb*. – 2005–2006. – № 2. – URL : <http://anneemaghreb.revues.org/157> // 24.11.13; Frégosi F. L'islam en France: une religion minoritaire dans un espace sécularisé et laïque / F. Frégosi // *Religions et modernité. Actes de l'université d'automne de Guebwiller*. – 2003. – P. 145–165; Frégosi F. Penser l'islam dans la laïcité. Les musulmans de France et la République / Franck Frégosi. – Paris : Librairie Arthème Fayard, 2008. – 504 p.

- “консультантів” (виступали експертами з питань “французького ісламу”);
- “аутсайдерів” (протиставляли себе загалу умми або суспільства);
- “нових талантів” (успішні мусульмани);
- “панікерів” (своїми висловлюваннями про проблеми мусульман лише загострювали ситуацію);
- “проповідників” (поширення відомостей про культуру ісламу).

Питанню мусульман у французьких в'язницях присвячені дослідження Фархада Хосроховара⁴⁹. Цікаво, що переважання на зламі ХХ–ХХІ ст. серед в'язнів осіб ісламського віросповідання науковець пояснював насамперед тим, що “іслам за ґратами був модною релігією”⁵⁰, тому безліч навернень відбувалися саме в тюрмах. Ф. Хосроховар виділяє три категорії в'язнів-мусульман: по-перше, ті, хто вважав релігію особистою справою, по-друге, ті, що шукали в ісламі глобальне вирішення усіх проблем і в усьому звинувачували світськість, і, по-третє, ті, що хотіли оголосити війну Заходу, як уособленню всесвітнього зла⁵¹.

Торкнулися питань ісламу у Франції й ті дослідники, які займалися гендерними студіями. Зокрема, Фатіма Аїт Бен Лмадані зосередила увагу на вивченні життя жінок мароканського походження у Франції⁵². Доктор історичних наук Хаміт Бозарслан

⁴⁹ Khosrokhavar F. La violence et ses avatars dans les quartiers sensibles / F. Khosrokhavar // *Déviance et société*. – 2000. – Vol. 24. – № 4. – P. 425–440; Khosrokhavar F. Les prisonniers musulmans en France / F. Khosrokhavar // *Musulmans de France et d'Europe / Sous la dir. de R. Leveau, Kh. Mohsen-Finan*. – Paris : CNRS Éditions, 2005. – P. 165–175; Khosrokhavar F. L'islam dans les prisons. Voix et regards / Farhad Khosrokhavar. – Paris : Éditions Ballond, 2004. – 288 p.

⁵⁰ Khosrokhavar F. L'islam dans les prisons... – P. 155.

⁵¹ Ibid. – P. 34.

⁵² Lmadani F.-A.-B. Les femmes marocaines et le vieillissement en terre d'immigration [En ligne] / F.-A.-B. Lmadani // *Confluences Méditerranée*. – 2001. – № 39. – URL : <http://confluencesw. ifrance.com/numeros/39html // 14.10.08>; Lmadani F.-A.-B. Migrations féminines marocaines. Pour un regard genrée [En ligne] / F.-A.-B. Lmadani. – URL : codesria.org/IMG/pdf/Fatima_Ait_Ben_Lmadani.pdf // 5.03.11.

серед іншого цікавився й місцем жінок турецького походження у французькому соціумі⁵³. Науковець слушно підкреслив, що уявлення про мусульманську спільноту французи часто складали на основі ролі та становища жінки в уммі. Політолог Ліді Фурньє досліджувала таке неординарне явище, як мусульманський фемінізм у країнах Західної Європи, що, на її думку, утворився шляхом глокалізації (локальні модифікації глобальних явищ)⁵⁴. А соціолог Еліза Лемерсьє вважала, що мусульманські феміністки із організації “Ми не повії, ми не покірні” у Франції на початку ХХІ ст. “виготовили” нового “суспільного ворога” – мусульманського хлопця, який “гендерно принижував жінок зі “складних” кварталів”⁵⁵.

Низка дослідниць цікавилися місцем “дівчат у хіджабах” у громадському просторі Франції. Особливо виділяється робота соціолога з університету Індіани – Тріси Данієли Кіатон “Мусульманські дівчата та решта Франції. Раса, політика та соціальне виключення”⁵⁶. У 1995–2004 рр. пані Кіатон брала інтерв’ю в учениць-мусульманок ліцею імені Генріха III у Пантені (паризьке передмістя у департаменті Сена-Сен-Дені). Оскільки початково її сприймали як “особу африканського походження”, американській дослідниці вдалося потоваришувати із респондентками та навіть познайомитися з їхніми батьками. Схожі студії у 1997 р. у Ліллі проводила політолог Нансі Венель⁵⁷. Однак, Н. Венель обмежилася дванад-

⁵³ Bozarslan H. Femmes originaires de Turquie en France où en est intégration? [En ligne] / H. Bozarslan // Cahiers d’Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien. – 2006. – № 21. – URL : <http://cemoti.revues.org/document560.html> // 14.10.08.

⁵⁴ Fournier L. Le “féminisme musulman” en Europe de l’Ouest: le cas du réseau féminin de Présence musulmane / L. Fournier // Amnis. – 2008. – № 8 [En ligne]. – URL : <http://amnis.revues.org/593> // 3.11.12.

⁵⁵ Lemercier E. L’association “Ni putes, ni soumises”: une inflation politico-médiatique démystifiée par le terrain / E. Lemercier // L’Année du Maghreb. – 2005–2006. – № 2. – P. 499–508.

⁵⁶ Keaton T. D. Muslim Girls and the Other France. Race, Identity Politics, Social Exclusion / Trica Danielle Keaton. – Bloomington : Indiana University Press, 2006. – 224 p.

⁵⁷ Venel N. Musulmanes françaises. Des pratiquantes voilées à l’université / Nancy Venel. – Paris : L’Harmattan, 1999. – 142 p.

цятьма інтерв'ю з дівчатами, з якими познайомилася у бібліотеці Лілльського університету. Цікавий аспект життя молодих мусульманок, а саме “нову модель подружніх стосунків”, спробувала проаналізувати на основі чотирнадцяти інтерв'ю Амель Бубекер⁵⁸.

До вивчення мусульманської спільноти П'ятої республіки доклалися й науковці, які працювали у напрямі “нової міської історії”. Особливу увагу дослідники відвели генезі, суті та наслідкам проблеми “складних” передмість. Зокрема, французькі соціологи Жерар Можер⁵⁹, Юго Лагранж⁶⁰ і Льюран Муччіеллі⁶¹ детально проаналізували передумови, причини, перебіг і наслідки погромів у французьких передмістях другої половини ХХ ст. Цінними є статті Еріка Марлієра⁶² й авторського колективу у складі Франсіса Бейо, Патріс Патере, Северін Фонтен і Абделя Менцеля⁶³. Вони ввели в науку матеріали експедицій, здійснених “складними” кварталами. Питаннями причин девіантної поведінки та ідентичності молодих мусульман зі “складних” передмість цікавився й уже згаданий науковець Ф. Хосрохавар⁶⁴.

⁵⁸ Boubekur A. Le voile de la mariée. Jeunes musulmanes, voile et projet matrimonial en France / Amela Boubekur. – Paris : L'Harmattan, 2004. – 180 p.

⁵⁹ Mauger G. L'émeute de novembre 2005 : une révolte protopolitique / Gérard Mauger. – Clamecy : Editions du croquant, 2006. – 160 p.

⁶⁰ Lagrange H. Emeutes, rénovation urbaine et aliénation politique / H. Lagrange // Notes et documents. – 2007. – № 5. – P. 1–25.

⁶¹ Mucchielli L. Les émeutes de l'automne 2005 dans les banlieues françaises du point de vue des émeutiers [En ligne] / L. Mucchielli, A. Ait-Omar. – URL : http://www.laurent-mucchielli.org/public/RIP30_Mucchielli_Ait-Omar.pdf // 14.09.10; Mucchielli L. L'islamophobie : une myopie intellectuelle? [En ligne] / L. Mucchielli. – URL : <http://www.laurent-mucchielli.free.fr.pdf> // 11.09.10; Mucchielli L. Violences urbaines, réactions collectives et représentations de classe chez les jeunes des quartiers relegués de la France des années 1990 / L. Mucchielli // Actuel Marx. – 1999. – № 26. – P. 85–108.

⁶² Marlière E. Le sentiment d'injustice chez les jeunes d'une cité HLM [En ligne] / E. Marlière // Sociétés et jeunesses en difficultés. – 2006. – № 2. – URL : <http://sejed.revues.org/index208.html> // 26.11.09.

⁶³ Bailleau F. Configurations sociales et spatiales de deux quartiers “politique de la ville” contrastés. Elements d'observation comparés / F. Bailleau, P. Pattegay, S. Fontaine, A. Menzel // Sociétés et jeunesses en difficultés. – 2007. – № 4 [En ligne]. – URL : <http://sejed.revues.org/index2033.html> // 26.11.09.

⁶⁴ Khosrokhavar F. La violence et ses avatars...

Але паралельно з виваженими оцінками, які давали подіям у “складних” передмістях більшість науковців, побутували й інші переконання. Зокрема, адвокат Євгеній Ворожцов, який у 2002 р. закінчив Національну вищу школу поліції Франції, говорив про “побутовий геноцид”, який нібито здійснювали мусульмани у Франції⁶⁵. Але з урахуванням правового визначення явища геноциду, яке дає друга стаття Конвенції із запобігання злочинам геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р., як дій, спрямованих на винищення не конкретних представників певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи, а самої групи як такої⁶⁶, така оцінка дій осіб ісламського віросповідання не є, на мій погляд, адекватною.

Цікавилися науковці й політичними та правовими аспектами “інституціоналізації” “французького ісламу”. Так, французький історик Ален Бюєр проаналізував діяльність Консультації мусульман Франції, ініційованої у 1999 р. Ж.-П. Шевенманом⁶⁷. Варто відзначити статті дослідників Бенжамена Брюса⁶⁸, Антуана Сфейра та Жюлі Кост⁶⁹, які вивчали процес створення Французької ради ісламу. Фаховий аналіз нормативно-правових актів, які регламентували діяльність Французької ради ісламу, здійснила Маліка Зегхал, працівниця французького Центру міждисциплінарних

⁶⁵ Ворожцов Е. В. Молодежные волнения во Франции: проблемы иммиграции и образования / Е. В. Ворожцов // Вопросы образования. – 2006. – № 2. – С. 27.

⁶⁶ Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155 // 3.02.14; Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / А. Козицький. – Львів : Літопис. 2012. – С. 9–17.

⁶⁷ Boyer A. La place de l'organisation du culte musulman en France / A. Boyer // Etudes. – 2001. – № 395. – P. 619–629.

⁶⁸ Bruce B. Promoting Belonging through Religious Institutionalization? The French Council of Muslim Faith (CFCM) and the German Islamkonferenz / B. Bruce // Political Perspectives. – 2010. – Vol. 4(2). – P. 49–69.

⁶⁹ Sfeir A. Le Conseil français du culte musulman à l'épreuve du temps / A. Sfeir, J. Coste // Hommes&Migrations. – 2006. – № 1259. – P. 44–54.

досліджень релігійних явищ⁷⁰. Проблему співіснування в одній площині французької світськості й ісламу вивчала антрополог з Каліфорнійського університету Маянти Фернандо⁷¹. Дослідниця серед іншого проаналізувала функції, які мала виконувати Французька рада ісламу. На відміну від вищезгаданих дослідників, які схвально оцінюють процес інституціоналізації ісламу у Франції, турецький науковець Айхан Кайя висловив думку, що створення представницької структури суперечить індивідуалізації мусульман, що пришвидшилася у французьких умовах⁷².

Інформативні статті з питань “французького ісламу”, у тому числі й періоду президентської каденції Ж. Ширака, можна відшукати на сторінках наступних наукових часописів: *Актуальные проблемы Европы* (“Актуальні проблеми Європи”), *Мировая экономика и международные отношения* (“Світова економіка та міжнародні відносини”), *Современная Европа* (“Сучасна Європа”), *Amnis: Revue de civilisation contemporaine Europe/Amérique* (“Амніс: журнал сучасної цивілізації Європи/Америци”), *L'Année du Maghreb* (“Рік Магрибу”), *L'Anthropologie du vivant: objets et méthodes* (“Сучасна антропологія: предмет і методи”), *Archives de sciences sociales des religions* (“Архіви суспільних наук із релігієзнавства”), *Cahiers de la Méditerranée* (“Середземноморські зошити”), *Les Cahiers du CEVIPOF* (“Зошити Центру політичних досліджень”), *Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien* (“Наукові зошити Східного Середземномор'я і турецько-іранського світу”), *Confluences Méditerranée* (“Середземноморські об'єднання”), *Contemporary French and Francophone Studies* (“Дослідження сучасної Франції та франкомовного світу”),

⁷⁰ Zeghal M. La Constitution du Conseil Français du Culte Musulman: reconnaissance politique d'un islam français? [En ligne] / M. Zeghal // *Archives de sciences sociales des religions*. – № 129. – 2005. – URL : <http://assr.revues.org//29.09.09>.

⁷¹ Fernando M. The Republic's “Second Religion”. Recognizing Islam in France / M. Fernando // *Middle East Report*. – 2005. – Vol. 35. – № 235. – P. 12–17.

⁷² Kaya A. Individualization and Institutionalization of Islam in Europe in the Age of Securitization / A. Kaya // *Insight Turkey*. – 2010. – Vol. 12. – № 1. – P. 47–63.

“Cultures&Conflicts” (“Культури та конфлікти”), Espace populations sociétés (“Простір народів і суспільств”), Ethnic and Racial Studies (“Етнічні та расові дослідження”), Hommes&Migrations (“Люди та міграції”), Journal des anthropologues (“Журнал антропологів”), Journal of Ethnic and Migrations Studies (“Журнал етнічних і міграційних досліджень”), Politique étrangère (“Зовнішня політика”), Revue européenne des migrations internationales (“Європейський журнал міжнародних міграцій”), Sociétés contemporaines (“Сучасні суспільства”), Sociétés et jeunesses en difficultés (“Труднощі суспільства та молоді”), Vingtième siècle (“Двадцяте століття”)*.

Що ж стосується української історіографії, то тут зроблено лише перші кроки у вивченні мусульманської присутності у країнах Західної Європи. Так, Соломія Зінько ознайомилася із напрацюваннями англомовної історіографії та спробувала охопити широкі географічні та хронологічні рамки проблеми. Це сприяло нагромадженню значного масиву наукової інформації, але одночасно призвело до суперечливих даних⁷³.

Історик-сходознавець Михайло Якубович, аналізуючи феномен ісламофобії у Західній Європі, окремо виділив такий його різновид, як “ісламофобія у медіа-просторі”⁷⁴, але французької преси при цьому не розглядав. Київський дослідник Олег Кисельов писав про карикатурний скандал 2005 р. у Данії, спричинений публікацією у данській газеті Jullands Posten (“Юлландські повідомлення”) дванадцяти сатиричних зображень пророка Мохамеда. Обурення мусульман викликала карикатура, на якій пророк зображений у тюрбані у вигляді бомби. Кількома рядками О. Кисельов згадав про резонанс, спричинений передруком данських карикатур французькими газетами⁷⁵.

* Інформацію про часописи подано у Додатку А.

⁷³ Зінько С. Іслам у сучасній світовій політиці / Соломія Зінько. – Львів : Простір-М, 2005. – С. 219–226.

⁷⁴ Якубович М. Мусульмани у немусульманському суспільстві. Проблема ісламофобії / М. Якубович, О. Бездітько // Іслам і сучасний світ. Роботи учасників другого та третього всеукраїнських конкурсів ісламознавчих досліджень молодих учених ім. А. Кримського / упор. та наук. ред. М. Киришко. – К. : Ансар Фаудейшн, 2009. – С. 24–25.

2014 року в Чернівцях Яна Буга захистила кандидатську дисертацію із політології “Проблеми інтеграції іммігрантів-мусульман з країн Магрибу у сучасне французьке суспільство”⁷⁶. Робота Я. Буги відзначається фаховістю і залученням значної кількості французькомовних джерел. Але, як видно навіть із теми дисертації, дослідницю цікавила лише одна категорія французьких мусульман – магрибські іммігранти, при цьому поза увагою залишилися вихідці з Туреччини, Чорної Африки та навернені в іслам французи.

Окрім цього, проблеми, які піднімаються у монографії частково можуть бути відомими читачеві завдяки перекладній літературі. Зокрема, доступні якісні українські переклади праць Жана-Поля Віллема “Європа та релігії: ставки ХХІ століття”, Фернана Броделя “Ідентичність Франції”, Паскаля Брюкнера “Тиранія каяття” й авторських колективів під керівництвом Жоржа Мінка “Європа та її болісні минувшини” й Філіпа Бютгена “Греки, араби і ми. Дослідження ісламофобії в гуманітарних науках”, які побачили світ у друкарнях “Дух і літера”, “Видавництво Жупанського”, “Темпора” та “Ніка-Центр”⁷⁷. Також авторка монографії опублікувала в профільних періодичних виданнях низку статей, присвячених ісламу у Франції⁷⁸.

⁷⁵ Кисельов О. Карикатурний скандал: причини та наслідки / О. Кисельов // Іслам: історія, сутнісні виміри та сучасні тенденції : матеріали VII Міжнар. молодіжної релігієзнавчої літньої школи / наук. ред. Л.Д. Владиченко, Т.В. Хазир-Огли. – К., 2008. – С. 253–259.

⁷⁶ Буга Я. Проблеми інтеграції іммігрантів-мусульман з країн Магрибу у сучасне французьке суспільство: автореф. дис. ... канд. політ. наук / Я. В. Буга; Чернівецький нац. у-тет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2014. – 20 с.

⁷⁷ Бродель Ф. Ідентичність Франції. Кн. 2: Люди і речі / Фернан Бродель; [пер. з франц. С. Глухова]. – К. : Вид-во Жупанського, 2014. – 232 с.; Брюкнер П. Тиранія каяття / Паскаль Брюкнер; [пер. з франц. П. Тарашук]. – К. : Темпора, 2014. – 306 с.; Європа та її болісні минувшини / авт.-упоряд. Ж. Мінк, Л. Неймайер; [пер. з франц. Є. Марічев]. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 272 с.; Греки, араби і ми. Дослідження ісламофобії в гуманітарних науках / авт.-упоряд. Ф. Бютген, А. де Лібер; [пер. з франц. А. Репа]. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 304 с.

⁷⁸ Сипко Б. З історії перекладів змісту Корану французькою мовою / Б. Сипко // Аль-Калям. – 2014. – № 3. – С. 55–60; Сипко Б. Ісламський чинник у французькій популярній літературі та кінематографі / Богдана Сипко //

І.2. Огляд джерел

Більшість науковців, які вивчали суміжні з темою цього дослідження питання, брали за основу своїх праць один основний тип джерел – нормативно-правові акти, звіти спеціальних комісій, інтерв'ю й анкетування або пресу. Але акцентування лише на

Ісламська цивілізація: історія та сучасність. Роботи учасників IV та V всеукраїнських конкурсів ісламознавчих досліджень молодих учених ім. А. Кримського / упор. та наук. ред. М. Кирюшко. – К. : Ансар Фаудейшн, 2013. – С. 151–168; Сипко Б.В. Конструювання образу мусульманської спільноти Республіки Франція на сторінках французької преси (1995–2007 рр.) / Б. В. Сипко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк : Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2012. – № 10 (235) / за ред. О. Банада. – С. 106–112; Сыпко Б. Мусульманское общество в жизни Французской республики / Богдана Сыпко // Современная Европа. – М. : Ин-т Европы РАН, 2013. – Вып. 3 / под ред. Н. Шмелева. – С. 88–100; Сипко Б. Освітня політика Французької Республіки щодо мусульманської спільноти (1995–2007 рр.) / Богдана Сипко // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог : Нац. ун-т “Острозька академія”, 2012. – Вип. 19 / за ред. В. Трофимовича. – С. 433–446; Сыпко Б.В. От “забытых историей” до субъектов общественных отношений: проблема харки в годы президентской каденции Жака Ширака / Богдана В. Сыпко // Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne. – Pułtusk : Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2013. – № 3 (36). – С. 229–239; Сипко Б. Проблема інституціоналізації “французького ісламу” у 1990–2003 рр. / Богдана Сипко // Вісник Львівського університету. Серія Історична. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – Вип. 48 / за ред. Р. Сіромського. – С. 228–242; Сипко Б. Реакція основних ісламських федерацій Франції на паризькі теракти січня 2015 р. / Богдана Сипко // Аль-Калям. – 2015. – № 5. – С. 16–26; Сипко Б. “Свої” чи “чужі”: соціальні аттитюди французів щодо мусульман у житловій сфері (1995–2007 рр.) / Богдана Сипко // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог : Нац. ун-т “Острозька академія”, 2013. – Вип. 20 / за ред. В. Трофимовича. – С. 245–251; Сипко Б. Трансформаційні процеси у середовищі імамів Франції на зламі ХХ – ХХІ ст. / Б. Сипко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2015. – Вип. 26 / за ред. В. Шеретюка. – С. 174–177; Сипко Б. Французька історіографія про мусульманську спільноту П'ятої Республіки / Б. Сипко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2014. – Вип. 25 / за ред. В. Шеретюка. – С. 296–299; Сипко Б. Соціальні аттитюди французів щодо мусульман у професійно-трудовій сфері (1995–2007 рр.) / Богдана Сипко // Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць ДДПУ. Історія. – Дрогобич : ДДПУ імені Івана Франка, 2012. – Вип. 30 / за ред. Т. Біленко. – С. 181–197.

певному виді джерел веде до отримання “однобічної” інформації. Тому з метою всестороннього та комплексного аналізу ролі мусульманської спільноти у громадсько-політичному житті Франції періоду президентської каденції Ж. Ширака було використано такі групи джерел:

- 1) нормативно-правові акти;
- 2) звіти міжнародних, урядових і громадських комісій інформаційно-статистичного характеру;
- 3) статистичні джерела (переписи населення);
- 4) матеріали соціологічних опитувань (анкетування);
- 5) стенограми офіційних виступів, інтерв'ю та мемуари діячів політики та культури;
- 6) французька преса та друковані органи ісламських федерацій;
- 7) художня література;
- 8) візуальні джерела (художні фільми, створені у досліджуваній період, які так чи інакше стосувалися ісламу у Франції).

Нормативно-правові акти покликані регламентувати життєдіяльність держави. Місце релігій, у тому числі й ісламу, в житті П'ятої республіки визначали такі фундаментальні документи, як Декларація прав людини та громадянина 1789 р.⁷⁹, конституції Четвертої (1946 р.) та П'ятої (1958 р.) республік⁸⁰. Без аналізу Закону про об'єднання (про угоду про заснування асоціацій) від 1 липня 1901 р. та Закону про відокремлення церков і держави від 9 грудня 1905 р.⁸¹ складно зрозуміти умови, в яких створювалися

⁷⁹ Déclaration des droits de l'homme et du citoyen du 26 août 1789 // Les Constitutions des Etats de l'Union européenne. – Paris : La documentation Française, 1999. – P. 253–254.

⁸⁰ Préambule de la Constitution du 27 octobre 1946 // Les Constitutions des Etats de l'Union européenne. – Paris : La documentation Française, 1999. – P. 255; Constitution de la République Française du 4 octobre 1958 // Les Constitutions des Etats de l'Union européenne. – Paris : La documentation Française, 1999. – P. 240–252.

⁸¹ Закон Франции от 1 июля 1901 г. “О контракте объединения” (“О соглашении об основании ассоциаций”) // Понкин И. Светскость государства. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2004. – С. 189–195; Закон Франции от 9 декабря 1905 г. о разделении церквей

та діяли ісламські асоціації у Франції. Такі підзаконні акти, як Хартія мусульманської релігії у Франції (1995 р.), Принципи та юридичні основи, які визначають відносини між світською владою та мусульманською релігією у Франції (2000 р.) та Рамкова угода про майбутню організацію мусульман (2001 р.)⁸², створили юридичні підвалини, на яких у 2003 р. постала Французька рада ісламу.

Цивільний кодекс Франції 1804 р. та низка законів, прийнятих у 1993–2006 рр.⁸³, регламентували порядок отримання французького громадянства іммігрантами з мусульманських країн та їх дітьми і внуками. Закони “Деляберре” (1991 р., за іменем тодішнього міністра інфраструктури, соціаліста Мішеля Делебарре, 1990–1992) та “Гейсо” (2000 р., ініційований міністром громадських робіт, транспорту та житлового будівництва, комуністом Жаном-Клодом Гейсо, 1997–2002)⁸⁴ були покликані вирішити

и государства // Понкин И. Столетие французского закона о разделении церковей и государства. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – С. 33–55.

⁸² Charte du culte musulman en France // Azeroual Y. Foi et République. – Paris : Éditions Patrick Banon, 1995. – P. 181–186; Principes et fondements juridiques régissant les rapports entre les pouvoirs publics et le culte musulman en France du 28 janvier 2000 [En ligne]. – URL : <http://www.ambafrance-jo.org/1-9-Pouvoirs-publics-et-culte.//10.05.12>; Рамочное соглашение от 3 июля 2001 г. о будущей организации мусульман Франции // Понкин И. Ислам во Франции. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – С. 74–75.

⁸³ Code civil [En ligne]. – URL : <http://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070721//13.08.13>; Loi № 93–933 du 22 juillet 1993 réformant le droit de la nationalité // Journal officiel de la République Française. – 23 juillet 1993. – № 168. – P. 10342–10348; Loi № 98–170 du 16 mars 1998 relative à la nationalité // Journal officiel de la République Française. – 17 mars 1998. – № 64. – P. 3935; Loi № 2003–1119 du 26 novembre 2003 relative à la maîtrise de l’immigration, au séjour des étrangers en France et à la nationalité // Journal officiel de la République Française. – 27 novembre 2003. – № 274. – P. 20136–20154; Loi № 2006–911 du 24 juillet 2006 relative à l’immigration et à l’intégration // Journal officiel de la République Française. – 25 juillet 2006. – № 170. – P. 11047.

⁸⁴ Loi № 91–662 du 13 juillet 1991 d’orientation pour la ville [En ligne]. – URL : <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT00000353814//12.04.13>; Loi № 2000–1208 du 13 décembre 2000 relative à la solidarité

проблеми неблагополучних кварталів із переважанням іммігрантського, у тому числі й мусульманського населення.

Значна кількість міжнародних, урядових і громадських комісій у досліджуваній період готували звіти, повністю або частково присвячені питанням ісламу та мусульман у Французькій Республіці. Особливостями цих документів є структурованість, наведення значної кількості статистичної інформації та великий обсяг. Однак, навіть звіти урядових комісій мали рекомендаційний характер, тому влада могла вирішувати, чи втілювати в життя ці поради та пропозиції.

У 2000 р. розпочав діяльність Європейський моніторинговий центр расизму та ксенофобії (European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia – EUMC) – міжнародна комісія, створена Радою міністрів у червні 1997 р. у Відні. Серед завдань центру були: вивчення масштабів расизму та ксенофобії в ЄС, аналіз причин такої поведінки та популяризація прикладів успішної боротьби з цим явищем. У грудні 2003 р. компетенції EUMC розширили, а на його основі створили Агентство Європейського Союзу з основних прав (European Union Agency for Fundamental Rights – FRA). Підрозділом EUMC, а згодом FRA, який займався збором інформації про випадки расизму та ксенофобій у країнах-членах ЄС та популяризував позитивний досвід окремих країн у боротьбі з цими явищами, була Європейська інформаційна мережа з питань расизму та ксенофобії (European Information Network on Racism and Xenophobia – RAXEN). У кожній країні-члені ЄС, у тому числі й у Французькій Республіці, діяв національний координаційний центр цієї структури, який збирав дані та передавав їх RAXEN. На основі цих відомостей і видавалися звіти EUMC та FRA⁸⁵, один з яких був присвячений порівняльній характеристиці

et au renouvellement urbains [En ligne]. – URL : <http://www.legifrance.gouv.fr/affich/Texte.do?cidTexte=JORFTEXT000000207538> // 12.04.13.

⁸⁵ Les migrants, les minorités et l'emploi. Exclusion et discrimination dans les Etats membres de l'Union Européenne. 2003–2008. – Agence des droits fondamentaux de l'Union européenne, 2011. – 92 p.; Racisme et Xénophobie dans les Etats membres de l'UE: tendances, evolutions et bonnes pratiques. Rapport annuel [En ligne]. – 2005. – P. 2. – URL : [http://fraWebsite/ attachments/ar05p2fr.pdf](http://fraWebsite/attachments/ar05p2fr.pdf) //

дискримінаційних дій проти осіб ісламського віросповідання в країнах ЄС у 2003–2005 рр.⁸⁶.

Цікавилася проблемами нетолерантності щодо осіб ісламського віросповідання після подій 11 вересня 2001 р. та способами запобігання дискримінацій мусульман і Міжнародна Гельсінська федерація з прав людини, створена у 1982 р.⁸⁷. Розділ про Францію написаний на основі звітів національних урядових (Національна консультативна комісія з прав людини) та громадських (Об'єднання проти ісламофобії у Франції) комісій.

Національна консультативна комісія з прав людини (Commission Nationale Consultative de Droit de l'Homme – CNCDH) – французька державна структура, створена 27 березня 1947 р., виконувала при уряді та парламенті дорадчі функції з питань дотримання прав людини та громадянина. Із 1990 р. вона видавала щорічні звіти – “Боротьба проти расизму і ксенофобії: звіт про діяльність”⁸⁸, в яких окремо ісламофобські дії не розглядалися, але фіксувалося порушення прав осіб магрибського та тропічноафриканського походження. У 2003 р. CNCDH підготувала окремий звіт про нето-

5.10.09; Rapport annuel sur la situation concernant le Racisme et la Xénophobie dans les Etats membres de l'UE 2005. – Budapest : EUMC, 2006. – 151 p.

⁸⁶ Muslims in the European Union: Discrimination and Islamophobia. – EUMC, 2006. – 115 p.

⁸⁷ Intolerance and Discrimination against Muslims in the EU. Developments since September 11. – International Helsinki Federation for Human Rights, 2005. – 160 p.

⁸⁸ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2000. – Paris : La documentation Française, 2001. – 491 p.; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2001. – Paris : La documentation Française, 2002. – 512 p.; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2002. – Paris : La documentation Française, 2003. – 617 p.; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2003. – Paris : La documentation Française, 2004. – 622 p.; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2004. – Paris : La documentation Française, 2005. – 856 p.; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2005. – Paris : La documentation Française, 2006. – 371 p.; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2006. – Paris : La documentation Française, 2007. – 300 p.; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2007. – Paris : La documentation Française, 2008. – 328 p.

лерантність французького суспільства до мусульман, звернувши увагу і на діяльність франкомовних ісламофобських сайтів⁸⁹.

Декретом прем'єр-міністра Мішеля Рокара від 19 грудня 1989 р. з метою вивчати ситуацію у Республіці й розробляти дієві моделі інтеграції, була створена Вища рада інтеграції (Haut Conseil à l'Intégration – HCI), яка у 2012 р. призупинила свою діяльність. У 2000 р. Вища рада інтеграції подала уряду детальний звіт про становище “ісламу в Республіці” з рекомендаціями про можливі шляхи полегшення інтеграції мусульман у французьке суспільство⁹⁰. У 2009–2011 рр. HCI видала результати двох досліджень, присвячених участі осіб іммігрантського походження, у тому числі й мусульман, у місцевих органах влади у 2001–2010 рр.⁹¹. Комісія також вивчала випадки дискримінацій у житловій і професійно-трудовій сферах і розробляла механізми запобігання таких випадків у майбутньому⁹².

⁸⁹ Etude 2003. Intolérance et violences à l'égard de l'islam dans la société française [En ligne]. – URL : http://www.cncdh.fr/IMG/pdf/Etude_intolerance_a_l_islam_2003.pdf // 30.09.09; Le racisme, l'antisémitisme et la xénophobie sur les groupes de discussion: Etat des lieux. Contribution de la CNCDDH à la Conférence de l'OSCE [En ligne]. – URL : http://www.cncdh.fr/IMG/pdf/racisme_antisemitisme_xenophobie_sur_groupes_discussion.pdf // 30.09.09; L'Internet raciste en langue française: Sites racistes et leurs forums. Conférence OSCE de 16 et 17 juin 2004 à Paris. Contribution de la CNCDDH [En ligne]. – URL : http://www.cncdh.fr/IMG/pdf/internet_raciste_en_langue_francaise.pdf // 30.09.09.

⁹⁰ L'Islam dans la République. – Paris : La documentation Française, 2000. – 204 p.

⁹¹ Etudes et intégration. Faire connaître les valeurs de la République. Les élus issus de l'immigration dans les conseils municipaux (2001–2008). Rapport au Premier ministre remis en septembre 2009. – Paris : La documentation Française, 2010. – 166 p.; La France sait-elle encore intégrer les migrants? Les élus issus de l'immigration dans les conseils régionaux (2004–2010). Rapport au Premier ministre remis le 12 avril 2011. – Paris : La documentation Française, 2011. – 155 p.

⁹² Bilan de la politique d'intégration 2002–2005: rapport au Premier ministre par Haut Conseil à l'Intégration. – Paris : La documentation Française, 2006. – 324 p.; Etudes et intégration. Avis sur le logement des personnes immigrées. Rapport statistique annuel 2006. Présentation de l'Institut d'études. – Paris : La documentation Française, 2007. – 214 p.; Liens culturels et intégration: rapport au Premier ministre, juin 1995. – Paris : La documentation Française, 1995. – 163 p.; Lutte contre les discriminations: faire respecter le principe d'égalité. Rapport au Premier ministre. – Paris : La documentation Française, 1998. – 128 p.

3 липня 2003 р. Ж. Ширак доручив уповноваженому з прав людини Бернару Стазі створити комісію, яка мала розглянути можливість заборони видимих релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах. 11 грудня 2003 р. було оголошено результати піврічної роботи цієї групи. Члени Комісії зробили висновок, що у 2003 р., на відміну від 1989 р., право на хіджаб у навчальних закладах стало не питанням свободи совісті, а громадського порядку⁹³. На основі цього звіту й було розроблено Закон від 15 березня 2004 р. про заборону видимих релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах⁹⁴.

Фонди для допомоги і підтримки інтеграції та боротьби з дискримінаціями (Fonds d'aide et de soutien pour l'intégration et la lutte contre les discriminations – FASILD) – під такою назвою у 2001–2006 рр. діяла організація, фінансована Міністерством соціальних справ, працевлаштування та солідарності і Міністерством фінансів. Її завданням було сприяти інтеграції іммігрантів та осіб іммігрантського походження і боротися із дискримінаціями, від яких могли потерпати ці соціальні групи, у тому числі через расові та релігійні ознаки. У 2006 р. FASILD опублікували інформаційний звіт “Сповідування ісламу у Франції. Місця молитви і поховань”⁹⁵ про забезпеченість французьких мусульман мечетями й окремими дільницями на кладовищах.

Вища інстанція з боротьби проти дискримінацій і за рівність (Haute Autorité de Lutte contre les Discriminations et pour l'Égalité – HALDE) – організація, створена 30 грудня 2004 р. для інформування прокуратури Республіки про акти дискримінації, розпущена

⁹³ Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République: rapport au Président de la République [En ligne]. – URL : <http://www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/034000725/0000.pdf> // 17.10.08.

⁹⁴ Loi N° 2004–228 du 15 mars 2004 relative à la nationalité, encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics // Journal officiel de la République Française. – 17 mars 2004. – N° 65. – P. 5190.

⁹⁵ Boubeker A. Les “lieux communautaires” de l'Islam de France entre discrimination et dynamiques collectives. Rapport final. Juin 2004. Programme d'études 2002 du FASILD / A. Boubeker, H. Paris. – Paris : La documentation Française, 2006. – 138 p.; L'exercice du culte musulman en France. Lieux de prière et d'inhumation. FASILD. – Paris : La documentation Française, 2006. – 376 p.

у травні 2011 р. Як CNCDH, так і HALDE не вважали “ісламофобію” аналітичною категорією⁹⁶, а тому не вели окремої статистики дій проти осіб ісламського віросповідання. У 2005–2007 рр. HALDE публікувала щорічні звіти, на сторінках яких серед іншого можна відшукати детальні описи конфліктних ситуацій, в які потрапляли французькі мусульмани⁹⁷.

Інформацію про порушення прав мусульман магрибського та тропічноафриканського походження можна знайти і в звітах таких антирасистських організацій, як Рух проти расизму та за дружбу між народами (Mouvement contre le Racisme et pour l'Amitié entre les Peuples – MRAP), створеної 1949 р., та SOS-Расизм (SOS-Racisme), яка виникла у 1984 р.⁹⁸.

Громадську комісію Іслам і світськість (Islam&Laïcité) створили у 1996 р. з ініціативи Ліги освіти. Об'єднання складалося з різних людей: вірян та атеїстів, членів асоціацій та організацій, науковців, політиків, журналістів і митців. Близько половини членів цієї комісії, що мала на меті вивчити мусульманську складову французького суспільства і знайти, з урахуванням державної доктрини світськості, шляхи гармонійної інтеграції, сповідували іслам. У 1996–2000 рр. Комісія збиралася щомісяця під керівництвом Мішеля Моріно. За роки роботи було опитано 5 тис. осіб, здебільшого молодих французів-мусульман. Учасники Комісії відкинули комунітаризм як можливу інтеграційну схему, обґрунтовуючи необхідність плюралізму, за якого кожен член суспільства готовий до співпраці з іншими.

⁹⁶ Securitization and Religious Divides in Europe. Muslims in Western Europe after 9/11. Why the Term Islamophobia is more a Predicament than an Explanation [En ligne]. – URL : http://www.libertysecurity.org/IMG/pdf_Challenge_Project_report.pdf // 17.04.09.

⁹⁷ Schweitzer L. Haute autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité : rapport annuel 2005 / Louis Schweitzer. – Paris : La documentation Française, 2006. – 104 p.; Schweitzer L. Haute autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité : rapport annuel 2006 / Louis Schweitzer. – Paris : La documentation Française, 2007. – 235 p.; Schweitzer L. Haute autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité: rapport annuel 2007 / Louis Schweitzer. – Paris : La documentation Française, 2008. – 188 p.

⁹⁸ Racisme anti-arabe: nouvelle evolution [En ligne] // MRAP. – 2003. – URL : <http://www.mrap.fr/dossiers/doc-94.pdf> // 6.10.09.

У 2004–2007 рр. за результатами всієї попередньої роботи Комісія підготувала чотири тематичні збірки: “1905–2005: питання світськості”, “Французький іслам, європейські іслами”, “Іслам, ЗМІ та громадська думка” та “Чи існує мусульманський фемінізм?”⁹⁹.

Об’єднання проти ісламофобії у Франції (Collectif contre l’Islamophobie en France – CCIF) – громадська організація, створена у 2003 р. з метою захисту прав мусульман Республіки. Працювала у чотирьох напрямках: фіксація ісламофобських дій, інформування про них громадськості та безкоштовні юридична і психологічна допомога постраждалим. На офіційному сайті асоціації члени CCIF публікували щорічні звіти про діяльність¹⁰⁰. Особливістю підбірок, підготованих Об’єднанням, була надмірна увага до всіх випадків порушення прав мусульман – незначний інцидент одразу ж трактували, як прояв агресивної ісламофобії. Тому основна інформація, яку можна почерпнути зі звітів усіх згаданих комісій, – лише статистична: оцінки та рекомендації не завжди мають об’єктивний характер.

Ще одним надвичайно важливим статистичним джерелом, з якого можна почерпнути інформацію про соціально-вікові характеристики мусульман Франції є матеріали переписів населення. З огляду на хронологічні рамки нашого дослідження, особливо цікавим є перепис 1999 р.¹⁰¹. Його вважають останнім “тоталь-

⁹⁹ 1905–2005: les enjeux de la laïcité. – Paris : L’Harmattan, 2007. – 116 p.; Islam de France, Islams d’Europe. – Paris : l’Harmattan, 2005. – 114 p.; Islam, médias et opinions publiques. – Paris : l’Harmattan, 2006. – 120 p.; Existe-t-il un féminisme musulman? – Paris : l’Harmattan, 2005. – 128 p.

¹⁰⁰ Bilan d’activité du CCIF 2003–2005 [En ligne]. – URL : http://www.islamophobie.net/user-res/fichiers/bilan_ccif_2003_2005.pdf // 29.09.09; Bilan de la loi du 15 mars 2004 par le Conseil contre l’islamophobie en France [En ligne]. – URL : http://www.islamlaicite.org/IMG/pdf/CCIF_Bilan_loi_du_15_mars_et_effets_pervers.pdf // 17.10.08; Rapport d’étape du CCIF sur l’Islamophobie en France 2003–2004 [En ligne]. – URL : http://www.islamophobie.net/user-res/fichiers/CCIF_rapport_2003-2004.pdf // 29.09.09; Rapport sur l’Islamophobie en France en 2008 par CCIF [En ligne]. – URL : http://www.islamophobie.net/user-res/fichiers/Rapport_annuel_CCIF_2008.pdf // 29.09.09.

¹⁰¹ Recensement de la population 1999. Exploitation principale et complémentaire [En ligne]. – URL : <http://www.insee.fr/>

ним” переписом населення, оскільки Закон від 27 лютого 2002 р. змінив порядок обліку населення. Від січня 2004 р. комуни з населенням, меншим 10 тис. і далі переписували все населення кожні 5 років, а більші – щороку робили 8-відсоткову вибірку¹⁰².

До матеріалів соціологічних опитувань (анкетувань) також потрібно підходити з обережністю, позаяк, незважаючи на старанно розроблені параметри, вибірки завжди дають похибку. Так, Солен Жуано та Сільвіан Лоренс критикували опитування “Французи, як і всі? Дослідження про громадян магрибського, африканського і турецького походження”, проведене у 2005 р. соціологами С. Бруаром і В. Тібержем¹⁰³. Недоліком анкетування вони вважали те, що особи, старші 42-х років, становили аж 58% вибірки, хоча складала лише 23% цього населення¹⁰⁴.

Однак, незважаючи на згадані неточності, з матеріалів соціологічних опитувань, проведених відомими моніторинговими компаніями, такими як Institut CSA (Інститут порад, опитувань і аналізу, створений у 1983 р.) та TNS SOFRES (1963 р.), можна почерпнути цікаву й оригінальну інформацію. Зокрема, працівники Institut CSA, у досліджуваний період здійснили телефонні опитування французів щодо ставлення до футболіста Зінедіна Зідана, сприйняття Алжирської війни 1954–1962 рр., оцінки вже згаданого звіту Комісії Бернара Стазі, реакції на події у передмістях, публікації карикатур на пророка Мохамеда, і навіть спробували на підставі анкетування кількох сотень мусульман створити “портрет мусульманина Республіки”¹⁰⁵. Навесні 2007 р. співробітники

¹⁰² Cornuau F. L’immigration en France: concepts, contours et politiques / F. Cornuau, X. Dunezat // Espace populations sociétés. – 2008. – № 2. – P. 335.

¹⁰³ Brouard S. Français comme les autres?...

¹⁰⁴ Jouanneau S., Laurens S. “Vincent Tiberj et Sylvain Brouard, Français comme les autres? Enquête sur les citoyens d’origine maghrébine, africaine et turque”. – Paris : Presse de Sciences Po, 2005. – 160 p. / S. Jouanneau, S. Laurens // Sociétés Politiques Comparées. Revue européenne s’analyse des sociétés politiques. – 2008. – № 7.

¹⁰⁵ Bilan des evenements en banlieu. Sondage de l’Institut CSA. Janvier 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2006/opi20060126a.pdf> // 15.12.09; La popularité de Zinedine Zidane et Yanick Noah. Sondage de

моніторингового центру TNS SOFRES опитали французів про ставлення до релігії¹⁰⁶.

Цікаві зауваження висловили також студентки-мусульманки університету Париж-VIII-Вінсенн-Сен-Дені, які погодилися взяти участь у підготованому мною анонімному анкетуванні у грудні 2013 р. (див. *Додаток Б*). Вибір респондентами саме дівчат і жінок був зумовлений простою ідентифікації їхнього віросповідання завдяки хіджабу.

Досить суб'єктивним джерелом є стенограми офіційних виступів, інтерв'ю та мемуари діячів політики та культури. Але без врахування думки осіб, які знаходилися “в епіцентрі подій”, обійтися

l'Institut CSA. Août 2005 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2005/opi200508246a.pdf> // 15.12.09; La réaction des Français suite à la publication de caricatures de Mahomet. Sondage de l'Institut CSA. Février 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2006/opi20060208a.pdf> // 6.04.08; Les Français et la Coupe du Monde de football au lendemain de l'annonce de la composition de l'équipe de France. Sondage de l'Institut CSA. Mai 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2006/opi20060517c.pdf> // 15.12.09; Les Français et la guerre d'Algérie. Sondage de l'Institut CSA. 3 novembre 2003 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2003/opi20031016c.htm> // 15.12.09; Les Français et la popularité de Zinedine Zidane. Sondage de l'Institut CSA. Août 2000 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2000/opi2000811c.htm> // 15.12.09; Les Français et les propositions de la Commission Stasi sur la laïcité. Sondage de l'Institut CSA. 12 décembre 2003 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2003/opi2003126a.htm> // 15.12.09; Les Français et les relations amoureuses intercommunautaires. Sondage de l'Institut CSA. 30 janvier 2004 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2004/opi20040115.htm> // 15.12.09; Les Français, le parcours de l'équipe de France et Zinedine Zidane. Sondage de l'Institut CSA. Juillet 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2006/opi200607106a.pdf> // 15.12.09; Les Français perçoivent-ils une montée du racisme et de l'antisémitisme? Sondage de l'Institut CSA. Février 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2006/opi20060223b.pdf> // 16.14.08; Les musulmans et la laïcité. Sondage de l'Institut CSA. 26 janvier 2004 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2004/opi20040121b.htm> // 15.12.09; Portrait des musulmans : Rapport final. Sondage de l'Institut CSA. Août 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2006/opi20060823.pdf> // 15.12.09; Zinedine Zidane, doit-il revenir en équipe de France ? Sondage de l'Institut CSA. Avril 2005 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2005/opi20050402b.pdf> // 15.12.09.

¹⁰⁶ Les Français et la religion. Sondage réalisé par TNS SOFRES du 3 janvier au 4 mars 2007 [En ligne]. – URL : http://www.tns-sofres.com/_assets/files/050407_religion.pdf // 15.12.09.

складно. Так, “інший” погляд на події у французьких передмістях у 2005 р. подано в мемуарах тодішнього міністра внутрішніх справ Ніколя Саркозі¹⁰⁷. Цікаві думки щодо ролі мусульманської спільноти в житті французького суспільства висловили президент Ж. Ширак¹⁰⁸, прем’єр-міністр Ліонель Жоспен¹⁰⁹, ректор Великої паризької мечеті Даліль Бубакер¹¹⁰, імами Сохейб Беншейх¹¹¹ і Тарек Убру¹¹², глава Мусульманської партії Франції Мохамед Лятреш¹¹³, лідер організації SOS-Расизм Малек Бутіх¹¹⁴ та актори Селім Кешіуш¹¹⁵ і Семі Насері¹¹⁶.

¹⁰⁷ Саркози Н. Мое мнение. Франция, Европа и мир в XXI веке / Никола Саркози ; [пер. с франц. и англ. А. Смирновой и А. Глебовской]. – СПб : “Александрия” – “Симпозиум”, 2009. – 304 с.

¹⁰⁸ Discours de M. Jacques Chirac, Président de la République, a l’occasion de la journée d’hommage national aux Harkis. Palais de l’Elysée, 25 septembre 2001 [En ligne]. – URL : http://www.clan-r.org/portail/IMG/pdf/Discours_J._Chirac-250901.pdf // 9.12.12; Discours de Jacques Chirac relatif au respect du principe de la laïcité dans la République. 17 décembre 2003 [En ligne]. – URL : <http://www.voltairenet.org/article11805.html> // 28.09.09.

¹⁰⁹ Extrait du discours prononcé par le Premier ministre Lionel Jospin à l’occasion de l’inauguration de la plaque en hommage au résistant Georges Morin, Paris. 26 avril 2001 [En ligne]. – URL : http://www.free.fr/spip/article.php3?id_article=53 // 17.12.09.

¹¹⁰ Gozlan M. L’Islam et la République: Des musulmans de France contre l’intégrisme / Martine Gozlan. – Paris : Belfond, 1994. – 188 p.

¹¹¹ Офіційний сайт Сохейба Беншейха [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sohuib.bencheikh.over-blog.com/article> // 12.08.13.

¹¹² Tareq Oubrou. Un bon musulman ne peut être qu’un bon citoyen. Entretien mené par Cédric Baylocq Sassoubre. 2003. [En ligne]. – URL : <http://www.islamlaicite.org/article326.html> // 26.07.13.

¹¹³ Entretien avec Mohamed Latrèche. Propos recueillis par Amara Bamba, le 19 janvier 2004. [En ligne]. – URL : http://www.saphirnet.info/article_959.html // 9.12.12.

¹¹⁴ Boutih M. L’intégration politique et économique des immigrés et de leurs enfants aujourd’hui / M. Boutih // Confluences Méditerranée. – 2001. – N° 39. – P. 129–138.

¹¹⁵ Interview avec Salim Kechiouche. 15.01.03 [En ligne]. – URL : <http://www.salimkechouche.com/interview.pdf> // 24.02.10.

¹¹⁶ Entrevue avec Samy Nacery // Ciné live. – Mars 2000. – N° 33 [En ligne]. – URL : <http://membres.multimania.fr/nacerynoofficiel/index2.html> // 4.04.10.

Під час стажування в Університеті Сен-Дені у листопаді-грудні 2013 р. авторці вдалося взяти цінне інтерв'ю у Бернара Годара (відомий також під псевдонімом Ерве Террель), який у роки президентської каденції Ж. Ширака був радником міністрів внутрішніх справ з питань ісламу. Зокрема, Б. Годар розкрив кілька цікавих сюжетних ліній, які відбувалися “за кулісами” створення Французької ради ісламу (переклад інтерв'ю *Додаток Ж*).

Дуже важливо було “почути” й голоси пересічних французьких мусульман, які навчалися, працювали чи займалися іншими видами діяльності в період президентської каденції Ж. Ширака. З цією метою було використано розшифрування інтерв'ю, проведених у передмістях великих французьких міст: у 1997 р. Нансі Венель¹¹⁷, у 2000–2004 рр. Бруно Ляффортом¹¹⁸, у 2003–2004 рр. Махназ Ширалі¹¹⁹, у 2003–2006 рр. Евелін Перрен¹²⁰, у 2004 р. Хамідом Шаушем¹²¹, у 2005–2011 рр. Мохамедом Адрауї¹²² та в 2007–2009 рр. Розеллою Спіною¹²³.

Важливим джерелом для вивчення громадської думки про іслам і мусульман є французька преса досліджуваного періоду. На сторінках газет можна відшукати не лише інформацію про участь мусульман у громадсько-політичному житті, а й виокремити поширені у суспільстві стереотипи про осіб ісламського віросповідання. Часто

¹¹⁷ Venel N. *Musulmanes françaises...*

¹¹⁸ Laffort B. *L'immigration des intellectuels marocains en France* / Bruno Laffort. – Paris : Éditions Karthala, 2009. – 444 p.

¹¹⁹ Shirali M. *Entre islam et démocratie. Parcours de jeunes Français d'aujourd'hui* / Mahnaz Shirali. – Paris : Armand Colin, 2007. – 256 p.

¹²⁰ Perrin E. *Jeunes maghrébins de France. La place refusée* / Evelyne Perrin. – Paris : L'Harmattan, 2008. – 208 p.

¹²¹ Chaouche H. *Islam et laïcité. Les représentations sociales chez les générations issues de l'immigration en France. Le cas de l'immigration maghrébine. Thèse pour le doctorat de sociologie de l'Université Paris 8. Soutenue le 2007* / H. Chaouche. – 674 p.

¹²² Adraoui M.-A. *Du Golfe aux banlieues. Le salafisme mondialisé* / M.-A Adraoui. – Paris : PUF, 2013. – 240 p.

¹²³ Spina R. *Enfants de harkis et enfants d'émigrés. Parcours croisés, identités à recoudre* / Rozella Spina. – Paris : Éditions Karthala, 2012. – 264 p.

на добір тематики публікацій, а особливо на оцінки подій, впливала не лише громадська думка, а й ідеологічне спрямування видання. Тому для аналізу було обрано різні за ідеологічною приналежністю газети. З-поміж безлічі загальнонаціональних щоденних газет виокремлено дві найвпливовіші – “правоцентристську” Le Figaro (“Фігаро”) ¹²⁴ та “лівоцентристську” Le Monde (“Світ”) ¹²⁵. Серед тижневиків було обрано центристський l’Express (“Експрес”) ¹²⁶,

¹²⁴ Attaques racistes contre deux mosquées au premier jour du ramadan [En ligne] // Le Figaro, 24.09.06. – URL : http://www.lefigaro.fr/actualite/2006/09/24/01001-20060924_ARTWWW90060-attaques_racistes_contre_deux_mosquees_au_premier_jour_du_ramadan.php // 15.12.09; Cessons de parler comme en 1900 [En ligne] // Le Figaro, 2.04.07. – URL : http://www.lefigaro.fr/politique/2004/04/02/01002-20070402ARTFIG_90163-la_laicite_a_la_francaise_t_elle_vecu.php // 15.12.09; Georges Frèche condamné pour propos racistes // Le Figaro, 26.01.07 [En ligne]. – URL : http://www.lefigaro.fr/actualite/2007/01/26/01001-20070126_ARTFIG90215-georges_freche_condamne_pour_propos_racistes.php // 15.12.09; Les musulmans restent très attachés aux rites collectifs [En ligne] // Le Figaro, 28.12.06. – URL : http://www.lefigaro.fr/actualite/2006/12/28/01001-20061228ARTFIG_90028-les_musulmans_restant_tres_attaches_aux_rites_collectifs.php // 15.12.09; Pour l’islam de France, les caricatures sont un acte raciste [En ligne] // Le Figaro, 03.02.07. – URL : http://www.lefigaro.fr/actualite/2007/02/03/01001-20070203ARTFIG_90657-pour_l_islam_de_france_les_caricatures_sont_un_acte_raciste.php // 15.12.09; Premier accroc dans la formation des imams [En ligne] // Le Figaro, 7.04.09. – URL : <http://www.lefigaro.fr/actualite-france/2009/04/07/01016-20090407ARTFIG00007-premier-accroc-dans-la-formation-des-imams.php> // 15.12.09; Un gropuscule violemment antisémite à l’origine de la manifestation du 17 janvier à Paris // Le Figaro, 16.01.04.

¹²⁵ Bronner. L. Un projet de lycée musulman privé près de Lyon / L. Bronner // Le Monde : Edition International. – 12 août 2006. – № 3014. – P.6; Hamlaoui Mekachera, ministre des oubliés de l’histoire [En ligne] // Le Monde, 5.07.02. – URL : <http://www.mafhoum.com/press3/104S24.html> // 17.06.13; Mohamed Latrèche, le trouble organisateur du défilé pour le voile // Le Monde, 18.01.04; Stora B. Communautarisme blanc ou République? [En ligne] / B. Stora // Le Monde, 25.04.02. – URL : <http://www.ldn-toulon.net/spip.php?article238> // 1.12.09; Voyage parmi les convertis à l’islam // Le Monde, 9.12.99.

¹²⁶ Ces oubliés de l’Histoire [En ligne] // L’Express, 23.10.03. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/ces-oublies-de-l-histoire_653448.html // 14.12.09; Comment éviter le foulard à l’école? [En ligne] // L’Express, 14.01.99. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/comment-eviter-le-foulard-a-l-ecole_494993.html // 13.12.09; Des étudiants sous surveillance [En ligne] // L’Express, 09.11.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/des-etudiants-sous-surveillance_479518.html // 13.12.09;

“християнський” La Vie (“Життя”)¹²⁷, лівий Marianne (“Маріанна”)¹²⁸ і прокомуністичний Humanité (“Людство”)¹²⁹. “Французький іслам”

Enquête sur la montée de l’islam en Europe [En ligne] // L’Express, 26.01.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/enqu-ecirc-te-sur-la-mont-eacute-e-de-l-islam-en-europe_483223.html // 13.12.09; Enquête sur les ennemis de la République // L’Express, 26.01.04 [En ligne]. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/politique/enquete-sur-les-ennemis-de-la-republique_491105.html // 13.12.09; Islam – les filières du fanatisme en France [En ligne] // L’Express, 16.05.96. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/islam-les-filieres-du-fanatisme-enfrance_614285.html // 14.12.09; Islamistes: la France menacée [En ligne] // L’Express, 27.09.01. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/justice/islamistes-la-france-menacee_492034.html // 13.12.09; La jeune génération est un enjeu [En ligne] // L’Express, 26.01.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/la-jeune-generation-est-un-enjeu_483215.html // 13.12.09; “L’Ennemi intime” vu par Florent Emilio-Siri [En ligne] // L’Express, 21.09.07. – URL : http://www.lexpress.fr/culture/cinema/l-ennemi-intime-vu-par-florent-emilio-siri_832436.html // 14.12.09; Les mécanismes de la violence [En ligne] // L’Express, 1.10.06. – URL : http://www.lexpress.fr/culture/livre/le-perdant-radical-essai-sur-les-hommes-de-la-terreur_811587.html // 13.12.09; Les mosquées aux urnes [En ligne] // L’Express, 13.06.05. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/les-mosquees-aux-urnes_485571.html // 13.12.09; Les oubliés de l’histoire [En ligne] // L’Express, 01.07.99. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/les-oublies-de-l-histoire_634295.html // 13.12.09; Les oubliés de l’Histoire [En ligne] // L’Express, 27.05.99. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/monde/europe/les-oublies-de-l-histoire_634295.html // 13.12.09; L’Islam, est-il compatible avec la modernité? [En ligne] // L’Express, 30.03.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/l-islam-est-il-compatible-avec-la-modernite_482575.html // 13.12.09; L’islam majoritaire dans les prisons [En ligne] // L’Express, 15.03.04. – URL : http://www.lexpress.fr/culture/livre/l-islam-majoritaire-dans-les-prisons_819458.html // 13.12.09; L’Islam à la table de la République [En ligne] // L’Express, 05.10.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/l-islam-agrave-la-table-de-la-r-eacute-publique_480224.html // 13.12.09; L’Islam et la France: Histoire d’un face à face [En ligne] // L’Express, 05.10.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/de-l-islam-conqu-eacute-rant-agrave-l-europe-triomphante_480226.html // 13.12.09; Musulmane libre: Dounia Bouzar [En ligne] // L’Express, 17.01.05. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/musulmane-libre_487298.html // 13.12.09; Musulmans mais laïques [En ligne] // L’Express, 13.12.04. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/musulmans-mais-laiques_487637.html // 13.12.09; N’accusons pas l’islam [En ligne] // L’Express, 14.09.95. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/n-accusons-pas-l-islam_609728.html // 14.12.09; Pain béni pour Le Pen [En ligne] // L’Express, 12.10.95. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/le-pain-benit-pour-le-pen_610236.html // 14.12.09; Paris, la peur

також був одною із основних тем, про які писали журналісти щомісячного видання *Le Monde diplomatique* (“Дипломатичний світ”)¹³⁰.

et les bombes [En ligne] // *L'Express*, 19.10.95. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/paris-la-peur-et-les-bombes_610360.html // 14.12.09; Télévision – le coup de coeur: l’islam de France [En ligne] // *L'Express*, 28.08.97. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/television-le-coup-de-coeur-l-islam-de-france_624065.html // 13.12.09; Trois profs contre un voile [En ligne] // *L'Express*, 05.12.96. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/trois-profs-contre-un-voile_619801.html // 12.12.09; Villiers s’attaque au voile islamique [En ligne] // *L'Express*, 25.10.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/villiers-s-attaque-au-voile-islamique_461042.html // 13.12.09.

¹²⁷ Seguier E. En France, l’islam turc sort de l’ombre [En ligne] / E. Seguier, A. Lahcene // *La Vie*, 02.02.06. – URL : <http://www.lavie.fr/archives/2006/02/02/en-france-l-islam-turc-sort-de-l-ombre,7878503.php> // 17.12.12.

¹²⁸ Voile ou bowling, il faut choisir [En ligne] // *Marianne*, 7.08.04. – URL : http://www.marianne2.fr/Voile-ou-bowling,-il-faut-choisir-!_a99868.html // 23.03.10.

¹²⁹ Adil Jazouli: le vrai problème des jeunes c’est le boulot [En ligne] // *L'Humanité*, 17.10.95. – URL : http://www.humanite.fr/1995-10-17_Articles_Adil_Jazouli_le_vrai_probleme_des_jeunes_c_est_le_boulot.html // 17.04.09; Les guerres et l’Etat colonial français [En ligne] // *L'Humanité*, 28.12.04. – URL : http://www.humanite.fr/2004-12-28_Cultures_Les-guerres-et-l-Etat-colonial-francais // 14.12.09; Le mufti de Marseille propose une réflexion sur l’islam [En ligne] // *L'Humanité*. – 13 avril 1998. – URL : http://www.humanite.fr/1998-04-13_Societe_Le_mufti_de_Marseille_propose_une_reflexion_sur_l_islam.html // 13.12.09; Le policier “moyennement noté” avait le “sens des relations humaines” [En ligne] // *Humanité*, 13.02.96. – URL : http://www.humanite.fr/1996-02-13_Articles_-Le-policier-moyennement-note-avait-le-sens-des-relations // 04.04.10; Malek Chebel: Le voile est une régression [En ligne] // *L'Humanité*, 24.01.04. – URL : http://www.humanite.fr/2004-01-24_Medias_-Amis-de-l-Humanite-Malek-Chebel-Le-voile-est-une-regression // 14.12.09; Présidentielle. L’ancien mufti de Marseille, Soheib Bencheikh, veut s’engager au nom de l’idéal républicain [En ligne] // *L'Humanité*, 26.06.06. – URL : <http://www.humanite.fr/node/96246> // 15.12.09; Une mosquée souillée [En ligne] // *L'Humanité*, 25.10.06. – URL : http://www.humanite.fr/2006-10-25_Societe_Une-mosquee-souillee // 14.12.09.

¹³⁰ Deltombe T. Quand l’islamisme devient spectacle: il y a dix ans, l’affaire de Folembay [En ligne] / T. Deltombe // *Le Monde diplomatique*, août 2004. – URL : <http://www.monde-diplomatique.fr/2004/08/DELTOBME/11466> // 08.11.09; Gresh A. Mensonge sur les mariages forcés [En ligne] / A. Gresh // *Le Monde diplomatique*, 13.02.07. – URL : http://www.monde-diplomatique.fr/carnet/2007_02_13_Mariages_forces // 08.11.09; Negrouche N. Discrimination raciale à la française: changer de prénom pour trouver un emploi [En ligne] /

У фондах Національної бібліотеки Франції імені Франсуа Міттерана зберігаються також примірники друкованих органів основних ісламських федерацій Республіки. Зокрема, під час стажування було опрацьовано офіційний часопис Вищої ради мусульман Франції “Іслам”¹³¹ (у квітні-липні 1996 р. вийшло п’ять номерів), газету Консультації французьких мусульман *Al Istichara* (“Аль Іштіхара”)¹³² та видання Об’єднання французьких мусульманських сімей *La Lettre des U.F.M. de France* (“Послання Об’єднання французьких мусульманських сімей”)¹³³. Але справжньою “енциклопедією” для вивчення суперечностей і навіть “чвар” між основними мусульманськими федераціями Франції є офіційні часописи Об’єднання ісламських організацій Франції – *La Lettre de l’UOIF* (“Послання Об’єднання ісламських організацій Франції”)¹³⁴ та Національної федерації мусульман Франції – *Lumière* (“Світло”)¹³⁵,

N. Negrouche // *Le Monde diplomatique*, mars 2000. – URL : <http://www.monde-diplomatique.fr/2000/03/NEGROUCHE/13405.html>; Ruscio A. *Des Sarrasins aux Beurs, une vieille méfiance* [En ligne] / A. Ruscio // *Le Monde diplomatique*, 01.02.04. – URL : <http://www.monde-diplomatique.fr/2004/02/RUSCIO/10999//8.11.09>; Vidal B. *Le Rapport 2005 de la CNCDH Contre le racisme... et ses manipulations* [En ligne] / B. Vidal // *Le Monde diplomatique*, 30.03.05. – URL : <http://www.monde-diplomatique.fr/dossiers/cncdh//8.11.09>.

¹³¹ *Islam. Organe officiel du Haut Conseil des Musulmans de France.* – 1996. – № 1. – 8 p.; *Islam. Organe officiel du Haut Conseil des Musulmans de France.* – 1996. – № 2. – 16 p.; *Islam. Organe officiel du Haut Conseil des Musulmans de France.* – 1996. – № 3. – 4 p.; *Islam. Organe officiel du Haut Conseil des Musulmans de France.* – 1996. – № 4. – 12 p.; *Islam. Organe officiel du Haut Conseil des Musulmans de France.* – 1996. – № 5. – 4 p.

¹³² *Al Istichara. Le journal de la Consultation des Musulmans de France.* – 2000. – № 4. – 8 p.; *Al Istichara. Le journal de la Consultation des Musulmans de France.* – 2001. – № 5. – 8 p.

¹³³ *La Lettre des U.F.M. de France.* – 1996. – № 1. – 8 p.; *La Lettre des U.F.M. de France.* – 1996. – № 2. – 12 p.; *La Lettre des U.F.M. de France.* – 1996. – № 3. – 12 p.; *La Lettre des U.F.M. de France.* – 1997. – № 4. – 12 p.

¹³⁴ *La Lettre de l’UOIF.* – 2006. – № 1. – 20 p.; *La Lettre de l’UOIF.* – 2006. – № 2. – 16 p.

¹³⁵ *Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France.* – 1995. – № 1. – 4 p.; *Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France.* – 1995. – № 2. – 8 p.; *Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France.* – 1995. – № 3. – 8 p.; *Lumière.*

на сторінках яких можна відшукати численні “перлини” сарказму та популізму.

Почесний викладач Сорбони Мадлен Гравітц слушно зауважила, що не тільки “історичні книжки” (мемуари про війну, розповіді про страйки, спогади про рух Опору тощо), а й найбільш романтичні твори є віддзеркаленням епохи та певного суспільного прошарку¹³⁶. Тому твори популярної французької літератури, написані у період президентської каденції Ж. Ширака, розглядаю, як “живе свідчення епохи”. У них відобразилися не лише авторські погляди, а й уявлення певної частини французів про роль

Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1995. – № 4. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1995. – № 5. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 6. – 4 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 7. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 8. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 9. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 10. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 11. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 12. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 13. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 14. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 15. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – № 16. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – № 17. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – № 18. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – № 20. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – № 21. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – № 23. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – № 24. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – № 25. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1998. – № 26. – 8 p.; Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1998. – № 28. – 8 p.

¹³⁶ Grawitz M. Méthodes des sciences sociales / Madeleine Grawitz. – Paris : Éditions Dalloz, 1993. – P. 513.

ісламського чинника у житті Республіки¹³⁷. Особливий інтерес у контексті цього дослідження викликають твори Азуза Бегага¹³⁸, Мунсі¹³⁹, Фаїзи Ген¹⁴⁰, Рашида Джаїдани¹⁴¹ та Каріми Бержер¹⁴², оскільки вони є прикладом літератури берів, і на їх основі можна скласти уявлення про особливості цієї мистецької течії.

Перспективним джерелом для вивчення уявлень і цінностей є художні фільми. У значній кількості стрічок, які побачили світ у 1995–2007 рр., піднімалися питання “французького ісламу”, особливо у контексті таких тем, як пошук іммігрантами та їх нащадками свого місця у суспільстві¹⁴³, проблема реісламізації молоді¹⁴⁴, а також переосмислення Алжирської війни та інших військових конфліктів, у яких пліч-о-пліч билися французи та мусульмани¹⁴⁵.

¹³⁷ Гранже Ж.-К. Империя волков: Роман / Жан-Кристоф Гранже ; [пер. с франц. Е. Клоковой]. – СПб. : Изд-во “Азбука-классика”, 2010. – 384 с.; Гранже Ж.-К. Черная линия: Роман / Жан-Кристоф Гранже ; [пер. с франц. Е. Богатыренко]. – М. : Иностранка, 2005. – 688 с. Уельбек М. Возможность острова: Роман / Мишель Уельбек ; [пер. з франц. І. Рябчия]. – Х. : Фоліо, 2007. – 418 с.; Шмітт Е.-Е. Пан Ібрагім та квіти Корану: Повість / Ерік-Емануель Шмітт ; [пер. з франц. О. Борисюк]. – Львів : Кальварія, 2009. – 96 с.; Percheron D. L'air de Paris / Daniel Percheron. – Paris : Zulma, 1998. – 144 p.

¹³⁸ Begag A. Béni ou le Paradis Privé. Roman / Azouz Begag. – Paris : Éditions du Seuil, 1989. – 198 p.; Begag A. Les chiens aussi. Roman / Azouz Begag. – Paris : Éditions du Seuil, 1995. – 128 p.; Begag A. Le gone du Chaâba. Roman / Azouz Begag. – Paris : Éditions du Seuil, 1986. – 256 p.

¹³⁹ Прожогина С. “Живущие на окраинах”: социальные изгои или “забытые” граждане? / С. Прожогина // История и современность. – 2011. – № 2. – С. 150–178.

¹⁴⁰ Ген Ф. Завтра кайф: Повість / Фаїза Ген ; [пер. з франц. Л. Кононовича]. – Львів : Кальварія, 2009. – 144 с.

¹⁴¹ Djaïdani R. Visceral: Roman / Rachid Djaïdani. – Paris : Éditions du Seuil, 2007. – 192 p.

¹⁴² Berger C. Eclats d'islam: Chroniques d'un itinéraire spirituel / Carima Berger. – Paris : Éditions Albin Michel, 2009. – 266 p.

¹⁴³ Вигнанці [Exils], режисер Т. Гатліф. – Франція, 2004 // DVD; Інш'Аллах Неділя [Inch'Allah Dimanche], режисер Я. Бенгігі. – Алжир, 2001 // DVD; Я люблю тебе, Париж [Paris, je t'aime]. – Франція, Ліхтенштейн, Швейцарія, Німеччина, 2006 // DVD; Я народився від лелеки [Je Suis Né D'une Cigogne], режисер Т. Гатліф. – Франція, 1999 // DVD.

¹⁴⁴ Заради любові Бога [Pour l'amour de Dieu], режисери З. та А. Бушаала. – Франція, 2006 // DVD.

І.З. Теоретичні основи дослідження

Кожен вчений, який працює на стадії “нормальної науки”¹⁴⁶, знаходиться у межах певної парадигми, яка визначає його методологію. Це дослідження написано на зламі культурно-цивілізаційної та мульти-культуралістської парадигм. Його теоретичною основою стало одразу кілька праць, що пояснюється комплексністю аналізованого феномену.

Так, книга “Орієнталізм” американського літературного критика та засновника постколоніальної теорії Едварда Ваді Саїда, що побачила світ у 1978 р., стала однією з основоположних. Е. Саїд розумів “орієнталізм” як специфічний спосіб сприйняття Сходу, що базувався на тій ролі, яку він відігравав у західноєвропейській думці. Принциповим був вибір Е. Саїдом літературних творів, як основного джерела для вивчення уявлень європейців про “інших”, тобто арабів-мусульман. Для аналізу художніх творів науковець запропонував два нові методи: стратегічного розташування та стратегічного впорядкування¹⁴⁷. Перший полягав у способі опису авторської позиції в тексті, а другий – в аналізі відношень між текстами та їхньої ролі у масштабах цієї культури. Е. Саїд справедливо наголошує, що при дослідженні літературних творів на предмет наявності у них орієнталістського дискурсу, увагу слід звернути на стиль, мовні звороти, контекст, нарративні прийоми, історичні та суспільні обставини, а не правильність представлення чи відповідність дійсності¹⁴⁸. Схожі методологічні підходи застосовували американські славісти Ева Томпсон до вивчення російської історії

¹⁴⁵ Близький ворог [L'Ennemi intime], режисер Ф.-Е. Сірі. – Франція, Марокко, 2007 // DVD; Мішу з Обера: маленький араб [Michou d'Auber: le petit Arabe], режисер Т. Гілу. – Франція, 2007 // DVD; Полковник [Mon colonel], режисер Л. Герб'є. – Франція, Бельгія, 2006 // DVD; Тубільці (Патріоти) [Indigènes], режисер Р. Бушареб. – Франція, Бельгія, Алжир, Марокко, 2006 // DVD; Фландрія [Flandres], режисер Б. Дюмон. – Франція, 2005 // DVD.

¹⁴⁶ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія... – С. 40–41.

¹⁴⁷ Саїд Е. Орієнталізм / Едвард Саїд ; [пер. з англ. В. Шовкун]. – К. : Видво Соломії Павличко “Основи”, 2001. – С. 34.

¹⁴⁸ Там само. – С. 36.

та Ларі Вулф до аналізу Східної Європи¹⁴⁹. Цю ж схему, на мою думку, можна перенести на аналіз громадської думки про роль мусульман у житті Французької республіки у 1995–2007 рр., яка теж була у площині “рефлексій” та “уявного”.

У 1980 р. вперше було опубліковано дослідження Едварда Саїда “Іслам у ЗМІ. Як ЗМІ та експерти формують наше бачення решти світу”. Лейтмотивом цієї праці є теза, що іслам завжди розглядатиметься, як загроза на Заході. Жодна інша релігійна чи культурна група настільки не ототожнювалася із загрозою західній цивілізації. І це “деформоване та оманливе бачення ісламу”, що, на думку Е. Саїда, панувало у ЗМІ, доводило, що журналісти та телерепортери насправді не намагалися зрозуміти ситуацію¹⁵⁰. Проведений мною аналіз газетних публікацій 1995–2007 рр. показав зміну професійних підходів журналістів лише частини французьких видань.

У пізнішій роботі “Культура й імперіалізм” (1993 р.)¹⁵¹, як і в “Орієнталізмі”, Е. Саїд піднімає питання, чому “вони” (мусульмани) не такі, як “ми” (європейці)? І відповідає на нього тим, що Схід та іслам в уявленнях завжди постають, як чужинці, покликані зіграти особливу роль усередині Європи. Вчинки одного, конкретного мусульманина розглядаються, як типові для всієї спільноти, оскільки “існує” унікальна орієнтальна ментальність та унікальна орієнтальна душа (унікальна мусульманська особистість?).

Гострою і взаємною була полеміка Е. Саїда з відомим британським та американським істориком-сходознавцем Бернардом Луїсом. Дослідники звинувачували один одного в антинауковості,

¹⁴⁹ Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Ева Томпсон ; [пер. з англ. М. Корчинська]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. – 368 с.; Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вулф ; [пер. з англ. С. Біленький] – К. : Вид-во “Часопис Критика”, 2009. – 592 с.

¹⁵⁰ Said E. L'Islam dans les Médias. Comment les médias et les experts façonnent notre regard sur le reste du monde / Edward W. Said; [trad. de l'angl. par Charlotte Woillez]. – Arles : Éditions Actes Sud, 2011. – P. 53–58.

¹⁵¹ Саїд Е. Культура й імперіалізм / Едвард Саїд ; [пер. з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал]. – К. : Вид-во “Часопис Критика”, 2007. – 608 с.

зокрема Б. Луїс вважав, що “пан Саїд створив паралельний світ, який так люблять письменники-фантасти. Оскільки по-іншому важко пояснити його знуцання над століттями інтелектуальної та загальної історії”¹⁵². Скептицизму Б. Луїса щодо поглядів Е. Саїда не поділяю. Натомість, Б. Луїс дуже влучно визначив причини непорозуміння між християнами та мусульманами, які “співіснували пліч-о-пліч, як сусіди, суперники та вороги”, оскільки “у довгій та незавершеній боротьбі подібності розділили дві цивілізації більше, ніж відмінності”¹⁵³.

Тезу про те, що причини конфліктів між західною й ісламською цивілізаціями крилися, насамперед, у їхній подібності, через три роки спробував спростувати американський політолог та автор теорії зіткнення цивілізацій Семюел Гантінгтон у праці “Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку” (1996 р.). Основним постулатом книги С. Гантінгтона є те, що місце породженого Заходом внутрішньоцивілізаційного зіткнення політичних ідей, наприкінці ХХ ст. займає міжцивілізаційне зіткнення культур і релігій, і найгостріше воно у випадку протистояння Західної й Ісламської цивілізацій*.

У цій праці С. Гантінгтон торкнувся й питання ісламу у Французькій Республіці. Оскільки Європа, на його думку, закінчується там, де починається іслам і православ'я, мусульманські спільноти можуть призвести до того, що Франція стане “розщепленим

¹⁵² Луїс Б. Ислам и Запад / Бернард Луїс ; [пер. с англ. С. Кулланд]. – М. : Библейско-богословский ин-т св. Апостола Андрея, 2003. – С. 175.

¹⁵³ Там само. – С. 7–8.

* Зауважимо, що про ймовірний конфлікт між Заходом та Ісламом ще в 1947 р. попереджав англійський історик та філософ Арнольд Джозеф Тойнбі у нарисі “Іслам, Захід і майбутнє”. Зокрема, А. Тойнбі писав: “Панісламізм зараз спить, але ми повинні брати до уваги можливість, що сонько прокинеться, що одного разу космополітичний пролетаріат озахідненого світу повстане проти західного домінування [...] Двічі іслам був знаменом, під яким східне суспільство успішно повставало проти західного загарбника [...] Якщо сучасне становище людства близьке до “расової війни”, Іслам знову може відіграти історичну роль.”. Див. : Toynbee A. L'Islam, l'Occident et l'Avenir / Arnold J. Toynbee [trad. de l'angl. René Villoteau]. – Éditions des Equateurs, 2013. – P. 62–63.

суспільством”¹⁵⁴. Тому мусульманська імміграція, як вважав С. Гантінгтон, кидала Республіці не лише демографічний, а й культурний виклик. Теорія С. Гантінгтона є цікавою і має право на життя. Але її актуальність, на мою думку, не стільки у науковій, як у суспільно-політичній площині. Зокрема, ідеї С. Гантінгтона мали величезну популярність у Франції на зламі ХХ–ХХІ ст., яка щоразу посилювалася після кожного резонансного внутрішньо чи зовнішньополітичного конфлікту, в якому були задіяні особи ісламського віросповідання.

Американський соціолог Недервін Пітерс визначає три глобалізаційно-культурні перспективи, за якими можуть взаємодіяти Західна та Ісламська цивілізації у Європі: культурний диференціалізм (продовження відмінностей), культурна конвергенція (зростаюча схожість) та культурна гібридизація (поступове змішання)¹⁵⁵. На мою думку, у Франції в 1995–2007 рр., найяскравішими були прояви саме культурної гібридизації, ключовими поняттями якої є: змішання, синкретизм, креолізація, метисизація й орієнтація західного суспільства. Проявами культурної гібридизації у П'ятій республіці стали: подвійна ідентифікація французьких мусульман (визнання приналежності до двох культур), поява літератури та кінематографу берів і розвиток нових напрямків музики.

Альтернативою культурно-цивілізаційної парадигми виступає мультикультуралізм, як особлива форма інтегральної, ліберальної ідеології, завдяки якій поліетнічні, полікультурні суспільства мали б реалізувати стратегію соціальної згоди і стабільності на принципах рівноправного існування різноманітних форм культурного життя¹⁵⁶. Український політолог Юлія Подаєнко дає влас-

¹⁵⁴ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Семюел Гантінгтон ; [пер. з англ. Н. Климчук]. – Львів : Кальварія, 2006. – С. 255.

¹⁵⁵ Наумкин В. Мусульманская диаспора на Западе: дифференциация, конвергенция, глобализация? / В. Наумкин // Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики. – 2010. – Т. 8. – № 22. – С. 4–14.

¹⁵⁶ Калакура О. Мультикультуралізм: сутність і перспективи для України / О. Калакура // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 2. – С. 19.

не визначення поняттю “мультикультуралізм” – політична теорія та практика, які стверджують правомірність і цінність культурного плюралізму, доцільність і значущість багатовимірності та різноманітності культурних форм (етнічних, расових та ін.) і, водночас, є інструментом і механізмом узгодження різноспрямованих інтересів у поліскладовому суспільстві¹⁵⁷.

У руслі мультикультуралістської парадигми написана праця американського урбаніста та соціолога Блера Рубла “Капітал розмаїтості: Транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві” (2005 р.)¹⁵⁸. Серед інших джерел Б. Рубл залучив до своєї праці й літературні твори, написані письменниками іммігрантського походження. Мені вдалося зафіксувати у французькій популярній літературі 1995–2007 рр. та інтерв’ю із мусульманами- мешканцями “складних” передмість ті ж рефлексії про “невидимі кордони” та “паралельні світи”, які відокремлювали їх від загалу суспільства, що й Блер Рубл у Вашингтоні. Тому вважаю, що його методологічні напрацювання аналізу мультикультурних міст, можна застосувати і до вивчення мусульманських анклавів французьких передмість.

Теоретичною основою дослідження стала й праця американського політичного філософа Мартіна Уолцера “Про толерантність” (1997 р.). Мислитель слушно зауважує, що релігія, культура й історія меншин – це атрибути того, що може бути назване приватною колективною одиницею, і до чого громадська колективна одиниця, тобто держава-нація, завжди ставиться з підозрою. Будь-яка вимога втілити в життя “на людях” культуру меншин може призвести до стурбованості більшості¹⁵⁹. Саме цим, на мою думку, можна пояснити полеміку у Франції на зламі ХХ–ХХІ ст.

¹⁵⁷ Подаєнко Ю. Ісламський чинник як невирішене питання західноєвропейської політики мультикультуралізму / Ю. Подаєнко, О. Новокшанова // Наукові праці – Політичні науки. – 2012. – Вип. 170. – Т. 182. – С. 75.

¹⁵⁸ Рубл Бл. Капітал розмаїтості: Транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві / Блер Рубл ; [пер. з англ. Т. Цимбал]. – К. : Вид-во “Часопис Критика”, 2007. – 336 с.

¹⁵⁹ Уолцер М. Про толерантність / Майкл Уолцер ; [пер. з англ. М. Лукішко]. – Х. : Каравела, 2003. – С. 39.

щодо заборони хіджабів у середніх навчальних закладах і перешкоди у будівництві мечетей із мінаретами.

М. Уолцер підкреслює, що толерантність у такій державі, як Франція, мала свої особливості. Об'єктами толерантності тут виступали окремі особи, які розглядалися як громадяни, а не члени конкретної національної меншини. Членства в меншинах, на відміну від громадянства в державі, від індивідів не вимагалось: меншини не мали права примушувати їх, а держава завжди була готовою надати своїм громадянам захист від будь-якого насилля¹⁶⁰. Цим була спричинена перманентна, зокрема у період президентської каденції Ж. Ширака, боротьба проти мусульманського (магрибського, турецького, тропічноафриканського, іммігрантського) комунітаризму.

Згадані теорії стали “фундаментом”, на якому зведено “споруду” мого дослідження. Для пошуку ж “інтер’єрних рішень” я скористалася методологічними напрацюваннями інших науковців. Так, аналізуючи трактування ісламського чинника засобами масової інформації, було використано розробки відомого французького історика Ж. Нуар’єля¹⁶¹, який основним джерелом для досліджень суспільних дискримінацій обрав саме пресу. Розкриваючи місце ісламської проблематики у французьких фільмах 1995–2007 рр., використано з незначними модифікаціями (менше уваги відведено символам, а більше – змісту стрічок) методологічну систему Жюльєна Гертнера¹⁶², доктора історичних наук, що займався питанням місця ісламської проблематики у французькому кінематографі.

Як відомо, “термінологія визначає науковця”, тому перш, ніж перейти до аналізу методів дослідження, доцільно вирішити проблему понятійного апарату. Як вже було згадано в історіографічному огляді, серед істориків немає консенсусу щодо правильності живання термінів “іммігранти другого” й “іммігранти третього”

¹⁶⁰ Уолцер М. Про толерантність... – С. 50.

¹⁶¹ Noiriel G. Immigration, antisémitisme et racisme...

¹⁶² Gaertner J. L’islam dans le cinéma français [En ligne] / J. Gaertner // Cahiers de la Méditerranée. – 2008. – № 76. – URL : <http://cdlm.revues.org/undex4305.html> // 29.09.09.

покоління. З огляду на дві обставини, а саме: специфічні проблеми, з якими зіштовхувалися представники цієї соціальної групи, та характерну для французьких реалій кінця ХХ ст. “тяглість” пам’яті про “іммігрантські корені”, що відобразилася навіть у питаннях національних переписів населення, вважаю вживання цих термінів виправданим на позначення дітей і внуків іммігрантів.

Дуже дискусійним питанням є й проблема класифікації упреджень і дій проти осіб ісламського віросповідання, які були притаманні французькому суспільству на зламі ХХ–ХХІ ст. Найбільш однозначним є термін “дискримінація”, яку стаття 225-1 Кримінального кодексу Франції визначає, як “відмінність у ставленні між фізичними особами на основі їх походження, статі, сімейного становища, стану здоров’я, фізичних недоліків, звичаїв, політичних переконань, профсоюзної діяльності, реальної чи уявної приналежності/ неприналежності до певної етнічної групи, нації, раси чи релігії [...]”¹⁶³.

На означення дій проти осіб ісламського віросповідання у Франції на початку ХХІ ст. використовували і термін “расизм”. Згідно Європейської комісії проти расизму та нетолерантності, расизм включає й такі феномени, як ксенофобія, антисемітизм і нетолерантність: “віра в те, що раса, колір, мова, релігія, національність або національне походження виправдовують зневагу до людини або груп людей, або ідея вищості людини або груп людей”¹⁶⁴. Але, з огляду на більш традиційне трактування цього поняття, як упредження щодо представників іншої раси, унікатиму його на означення дискримінацій щодо осіб ісламського віросповідання.

Прийнятними вважаю терміни “ксенофобія” та “ісламофобія”. “Ксенофобія” – це ворожість проти осіб, яких трактують, як чужих певній групі. Оскільки частина французького соціуму розглядала мусульман, як “чужих” чи “інших”, їхні упредження підпадали

¹⁶³ Понкин И. Светскость государства... – С. 155.

¹⁶⁴ Labelle M. Un lexique du racisme: Etude sur les définitions opérationnelles relatives au racisme et aux phénomènes connexes / Micheline Labelle. – Montréal : Centre de recherche sur l’immigration, l’ethnicité et la citoyenneté, 2006. – P. 37.

під означення “ксенофобії”. “Ісламофобія” – вороже ставлення до ісламу та мусульман, яке проявляється у висловах, дискримінації й актах агресії. “Живиться” вона уявленнями класичного орієнталізму про мусульман¹⁶⁵. В. Гейсер неодноразово наголошував на відповідності саме терміну “ісламофобія”, який, на його думку, потрібно відрізнити від антимагрибського й антиіммігрантського расизму. Термін “арабофобія” окреслює вороже ставлення до арабської культури та арабів як осіб, так і групи. Але зважаючи на те, що серед мусульман Республіки у 1995–2007 рр. були не лише араби, не можна окреслювати ксенофобію щодо них терміном “арабофобія”.

Марсель Гоше та Олів'є Руа розрізняли поняття “лаїцизм” і “секуляризм”. За умов секуляризму суспільство емансипує себе від всього сакрального, але не заперечує його. Лаїцизм, характерний для П'ятої республіки, полягає у тому, що суспільство виганяє релігійне життя за межу, встановлену законом¹⁶⁶. Зважаючи на те, що звичнішими для української науки є терміни “світськість” і “секуляризм”, вживатиму всі три поняття, як синонімічні, на означення режиму відокремлення церкви від держави.

Фернан Бродель вважав, що історія повинна ставити минулому всі ті питання, які задають теперішньому інші суспільні науки, чим обґрунтовував необхідність використання в історичних студіях методів різних наук^{*167}. Для реалізації поставлених завдань, було використано методи абстрагування, узагальнення, аналізу, синтезу, індукції, історичний і хронологічний, а також лінгвістичні прийоми роботи з текстами, написаними верланом, інстру-

¹⁶⁵ Labelle M. Un lexique du racisme... – P. 38–39.

¹⁶⁶ Наумкин В. Мусульманская диаспора на Западе...

* В українській історіографії згадані методологічні засади успішно застосував В. Ададунов. Див. : Ададунов В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Серія “Історія країн світу” / Вадим Ададунов. – Львів : Вид-во УКУ, 2002. – 412 с.

¹⁶⁷ Бродель Ф. Ідентичність Франції. Кн. 1: Простір та історія / Фернан Бродель ; [пер. з франц. С. Глухова]. – К. : Вид-во Жупанського, 2013. – С. 11–12.

ментарій літературної критики художніх творів, і методологічний апарат соціологічних досліджень, а саме методи опитування, анкетування та статистичний.

Методи абстрагування, узагальнення, аналізу та синтезу взаємопов'язані. Використання одного з них і нехтування іншими веде до недостовірних результатів. Лише поєднуючи їх, історик наближається до критеріїв науковості. Ці чотири методи стали для мене визначальними. До прикладу, для розгляду основних векторів діяльності локальних мусульманських асоціацій було використано методи аналізу, абстрагування, синтезу й узагальнення. Аналіз показав, які напрямки діяльності організації були основними. За допомогою абстрагування вдалося відволіктися від маргінальних заходів ісламських організацій і зосередитися лише на суттєвих, які й визначали “природу” цих асоціацій. Основні здобутки ісламських організацій за 1995–2007 рр. у кожній сфері було синтезовано. А метод узагальнення дозволив перейти від окремих фактів діяльності цих асоціацій до їх ототожнення.

Позаяк історичні факти відшуковувалися в джерелах і подекуди у науковій літературі поодиночі, як елементи величезної мозаїки або ж пазлів, перевагу було надано індукції, а не дедукції. Індуктивний метод дозволив від окремих фактів, їхніх властивостей та взаємозв'язків перейти до конструювання комплексної картини. Найлегше метод індукції ідентифікувати у пункті II.2 монографії, де на основі вікової характеристики, типів соціальної поведінки, шлюбно-сімейних практик, освітнього рівня, житлового забезпечення, працевлаштування та соціального забезпечення французьких мусульман, висвітлено їх соціально-економічне становище.

Історичний і хронологічний методи також взаємопов'язані. Саме вони спонукають дослідника дотримуватися хронологічної чіткості у викладенні матеріалу. Використання цих методів передбачає слідування трьом принципам: історизму, холізму й есенціалізму¹⁶⁸. Згідно принципу історизму соціум розглядається

¹⁶⁸ Зашкільняк Л. Введення в методологію історії / Леонід Зашкільняк. – Львів : Лонмію, 1996. – С. 68.

як цілісна система, всі елементи якої взаємопов'язані та узгоджено розвиваються у часі та просторі. Тому для характеристики мусульманської спільноти часів президентської каденції Ж. Ширака не можна екстраполювати історичні категорії з іншими хронологічними або географічними “координатами”. Принцип холізму передбачає визнання пріоритету цілого по відношенню до його складових частин, а есенціалізм визначає у цілісній системі насамперед ті основні зв'язки, що є визначальними. Тому основний акцент було зроблено на тих характеристиках, які визначали ісламську умму Республіки як таку, а відмінностям між мусульманами магрибського, тропічноафриканського, турецького походження та новонаверненими французами, відведено менше уваги.

Для інтерв'ю у представників ісламської умми Франції, було використано соціологічні методи опитування (безпосередня, усна взаємодія) й анкетування (заповнення респондентами заздалегідь підготованих авторкою бланків-запитальників – *Додаток Б*). З огляду на прагнення більшості опитаних зберегти інкогніто, анкетування було анонімним. Окрім так званих “закритих” питань, де респонденти мали просто вибрати один з варіантів відповідей, в анкеті були й “напіввідкриті” (окрім запропонованих варіантів, можна було дописати власний) і “відкриті” (власне бачення проблеми) питання. Основну увагу було приділено участі мусульман у політичному житті Французької Республіки, оскільки це питання найменше вивчене. Цінні методологічні рекомендації при підготовці запитальника мені надав доктор соціологічних наук Аїсса Кадрі.

Прочитання творів французької художньої літератури зі значним наповненням верлану стало можливим завдяки вивченню авторкою цього лінгвістичного явища на факультеті іноземних мов Львівського національного університету імені Івана Франка. За уважу, що починаючи з 80-х рр. ХХ ст. верлан став дуже популярним, особливо серед молоді зі “складних” передмість, яка розглядала його як елемент своєї протестної ідентичності.

Написання цієї монографії також було б неможливим без використання такого конкретно-наукового методу, як метод фі-

шок, тобто тематичних виписок із джерел та літератури. При цьому я намагалася уникати методу “ножиць і клею”, справедливо розкритикованого британським істориком Робіном Колінгвудом¹⁶⁹.

* * *

Наукові дослідження мусульманської спільноти Республіки розпочалися у 1980-х рр., що насамперед пов'язано з розвитком постколоніальних студій. У цьому напрямку працювали представники двох течій: дослідники імміграції та ревізіоністи Алжирської війни 1954–1962 рр. Питання “французького ісламу” розглядали вчені різних галузей: історики, соціологи, політологи, етнологи (культурні антропологи), юристи та журналісти. Особливостями більшості монографій, які вийшли з-під пера згаданих науковців, були дуже широкі географічні або хронологічні рамки. Однак варто відзначити фаховість робіт Ж. Сезарі, С. Тебак, Дж. Клаузен і В. Гейсера. Значний внесок у вивчення мусульманської спільноти П'ятої республіки зробили представники культурно-антропологічної історії, соціорелігійної історії, гендерних студій і нової міської історії, які основну увагу звернули на сферу уявлень та ідентичностей. Із найновішими дослідженнями “французького ісламу” можна ознайомитися на сторінках низки наукових часописів.

Попри те, що про іслам у Франції написано дуже багато, питання ролі мусульманської спільноти у громадсько-політичному житті П'ятої республіки періоду президентської каденції Ж. Ширака залишається недостатньо вивченим. Аби виправити цю ситуацію я залучила різні види джерел: нормативно-правові акти, звіти міжнародних, урядових і громадських комісій, документи переписів населення, матеріали соціологічних опитувань,

¹⁶⁹ Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Робін Колінгвуд ; [пер. з англ. О. Мокровольський]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 1996. – 615 с.

стенограми офіційних виступів, інтерв'ю та мемуари діячів політики і культури, пресу, художню літературу та фільми, які побачили світ у 1995–2007 рр. Ці джерела мають інформаційний потенціал, але розкривається він насамперед у їхньому взаємному поєднанні.

Переконавшись, що ні культурно-цивілізаційна, ні мультикультуралістська парадигми не могли самостійно відповісти на всі питання “французького ісламу”, я вирішила їх поєднати. Тому теоретичною основою цього дослідження стали як праці Е. Саїда, Б. Льюїса, С. Гантінгтона, Н. Пітерса, так і Бл. Рубла та М. Уолцера. Окремі методологічні прийоми було запозичено у Ж. Нуар'єля та Ж. Гертнера.

Розділ II

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МУСУЛЬМАНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ФРАНЦІЇ

II.1. Джерела формування та кількісний склад

Іслам, як друга за чисельністю вірних релігія П'ятої республіки, поширився у Франції насамперед завдяки іммігрантам з мусульманських країн. Впродовж другої половини ХІХ ст. французьке населення зростало найповільніше в Європі, що спричинилося до лібералізації імміграційної політики. Хоча на зламі ХІХ–ХХ ст. особливо заохочувалася імміграція з європейських країн, у 1895–1913 рр. у Марселі з'явилися перші іммігранти з гірських районів Алжиру – кабільці, мусульмани за віросповіданням¹. Оскільки кабільці, на відміну від італійців і бельгійців, не брали участі у страйках і не висували особливих вимог до житла, їх почали залучати для робіт на промислових об'єктах Марселя, Парижа, Ліона та шахти регіону Нор-Па-де-Кале. Так, 1910 р. через страйк італійців у Марселі на цукрові заводи Мореля і Прома вперше працевлаштували велику групу кабільських робітників (130 осіб); а керівництво цукроварень Сен-Луї планувало найняти 460 кабільців (увесь штат – 600 осіб)². Попри те станом на 1905 р. у Франції було

¹ Simon J. *L'immigration algérienne en France des origines à l'indépendance* / Jacques Simon. – Paris : Méditerranée, 2000. – P. 32.

² Témime E. *Des Kabyles à Marseille. Une migration précoce et durable* / E. Témime // *Confluences Méditerranée*. – 2001. – № 39. – P. 121–122.

не більше 10 тис. мусульман, переважно трудових мігрантів, тому Закон про відокремлення церкви від держави не врахував їхніх інтересів³. До Першої світової війни у метрополію перебралася також незначна кількість мусульман з інших французьких колоній. Наприклад, станом на 1914 р. тимчасово працювало приблизно тисяча мароканців^{4**}.

Масштабна імміграційна хвиля із північноафриканських колоній, заселених здебільшого мусульманами, припала на період Першої світової війни. Французька влада заохочувала набір волонтерів на військову службу та у промисловість у магрибських колоніях. З огляду на густонаселеність і бідність цих колоній, відгукнулося багато добровольців (*Додаток В Табл. В.1*). Але ведення війни вимагало все більше людських ресурсів, тому 7 вересня 1917 р. в Алжирі почалися примусові мобілізації до французької армії. Вони були настільки масштабними, що з Алжиру до Франції виїхала третина активного чоловічого населення. У роки Першої світової війни загинуло приблизно 70 тис. вихідців із французьких колоній, інші, після її закінчення, були примусово репатрійовані з метрополії⁵. За підрахунками французького історика Жака Сімона, станом на 1919 р. у Франції залишилося лише «кілька тисяч алжирців»⁶.

* Ініціатором прийняття цього нормативно-правового акта 9 грудня 1905 р. був депутат Арістід Бріан. Основними завданнями, які мав вирішити Закон про відокремлення церкви та держави, це скасування Конкордату із Ватиканом, підписаного 1801 р., та визначення нової схеми відносин Держави і Церкви. У початковий текст закону за більше, ніж століття його чинності, було внесено безліч поправок, у тому числі шість у 1995–2007 рр. (1996 р., 1998 р., дві у 2000 р., 2005 р. та 2007 р.).

³ Boyer A. La place des musulmans en France / A. Boyer // *Autres Temps. Cahiers d'éthique sociale et politique*. – 2002. – № 75. – P. 85.

⁴ Belbah M. Pour une histoire des Marocains en France / M. Belbah, P. Veglia // *Hommes&Migrations*. – 2003. – № 1242. – P. 20.

** Натомість, російська дослідниця Катерина Демінцева наводить дані про 20 тис. мароканців на території метрополії у 1912 р., але ця цифра не є вірогідною. Див. : Деминцева Е. Марокко–Франция. С мечтой о “райской” жизни // *Азия и Африка сегодня*. – 2009. – № 2. – С. 35.

⁵ Blanc-Chaléard M.-C. Histoire de l'immigration ... – P. 24.

⁶ Simon J. L'immigration algérienne en France... – P. 55.

Однак, починаючи з 1920 р. інтенсивна трудова імміграція чоловіків-мусульман із колоній Північної Африки відновилася. До 1929–1931 рр. кількість робітників із Марокко сягнула 21 тис.⁷, а з Алжиру – 85 568 осіб⁸. Серед останніх і надалі переважали кабільці, які в Марселі складали 80% вихідців із цієї північно-африканської колонії⁹. Власне у міжвоєнний період проявилися дві тенденції, що стали вирішальними у конституюванні мусульманської спільноти П'ятої республіки. По-перше, чітко окреслилися райони компактного проживання осіб ісламського віросповідання: Нор-Па-де-Кале, Іль-де-Франс, Ельзас та Лотарингія, Ліон з околицями, Марсель і департамент Буш-дю-Рон. У цих місцевостях були розташовані найбільші промислові об'єкти Франції, що потребували дешевої робочої сили. По-друге, поглибився процес люмпенізації робітників-мусульман, які посідали найнижчі щаблі у професійній ієрархії та проживали відокремлено від інших у найбільш занедбаних помешканнях. Показово, що в міжвоєнний період у громадській думці почав формуватися негативний образ робітника-мусульманина, із притаманною йому надмірною гарячкуватістю, слабкими розумовими здібностями та довірливістю, а преса навіть називала їх “великими дітьми”¹⁰.

Найбільша кількість мусульман в'їхала у Францію в період “Славетного тридцятиліття” (1945–1973 рр.), що було зумовлено як економічними, так і політичними чинниками. Друга світова війна забрала життя 1,1 млн французів¹¹, тому станом на 1946 р. населення Четвертої республіки складало лише 39 848 000 осіб. Але 1975 р., завдяки не лише значному натуральному приросту та зниженню смертності, а й активній діяльності Національного офісу імміграції, створеного 1945 р., у П'ятій республіці проживало

⁷ Belbah M. Pour une histoire des Marocains... – P. 21.

⁸ Sfeir A. Liberté, égalité, islam. La République face au communautarisme / A. Sfeir, R. Andrau. – Paris : Tallandier Éditions, 2005. – P. 60.

⁹ Témine E. Des Kabyles à Marseille... – P. 123.

¹⁰ Simon J. L'immigration algérienne en France... – P. 77.

¹¹ Мотрук С. Франція // Світова історія ХХ століття. Енциклопедичний словник / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – Львів : Літопис, 2008. – С. 881.

вже 52 600 000 осіб¹². Найчисленнішу групу становили іммігранти з Алжиру: впродовж 1946–1954 рр. їхня кількість зросла з 20 до 200 тисяч¹³, тобто в десять разів. Наплив іммігрантів з усіх провінцій Алжиру, а не лише Кабілії, як це було раніше, пояснювався введенням у цьому заморському департаменті нового Статуту (1947 р.), який дозволяв алжирцям вільний в'їзд у метрополію. Зростала й кількість іммігрантів з Марокко, яких 1962 р. нараховувалося 53 тис. осіб¹⁴.

Алжирська війна 1954–1962 рр. призвела до появи у Франції не лише трудових, а й політичних алжирських іммігрантів. Після підписання 1962 р. Евіанських угод більшість харкі вирішили переселитися у колишню метрополію, щоб уникнути репресій в Алжирі. У 1962 р. служба репатріації П'ятої республіки нарахувала 20 120 чоловіків-харкі у Франції (66 тис. осіб із сім'ями). З огляду на велику кількість бажаючих, переселення здійснювалися до 1967 р.¹⁵

Стрімкий розвиток французької промисловості вимагав усе більше людських ресурсів. Тож уряд знову звернувся до своїх колишніх колоніальних володінь, запропонувавши їм контракти на постачання трудових мігрантів. У 1962–1968 рр. відповідні угоди було підписано з Алжиром, 1963–1975 рр. – з Тунісом, 1963–1978 рр. – з Марокко, 1963 р. з – Мавританією, 1974 р. – із Сенегалом, 1976 р. – з Камеруном. У 1975 р. договір про трудову імміграцію було підписано з Туреччиною, хоча вона не була французькою колонією¹⁶. Відтак, у 1968–1975 рр., кількість алжир-

¹² Berstein S. Histoire de la France dès 1958 à nos jours / S. Berstein, P. Milza. – Paris : Éditions Perrin, 2009. – P. 166.

¹³ Blanc-Chaléard M.-C. Histoire de l'immigration ... – P. 61.

¹⁴ Деминцева Е. Марокко – Франция. С мечтой о “райской” жизни / Е. Деминцева // Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 2. – С. 35.

¹⁵ Chabi H. La situation sociale des enfants de harkis. Avis et rapports du Conseil Economique et Social / Hafida Chabi. – Paris : La documentation Française, 2007. – P. 25.

¹⁶ Laurens S. L'immigration: une affaire d'Etats. Conversion des regards sur les migrations algériennes (1961–1973) / S. Laurens // Cultures & Conflits. – 2008. – № 69. – P. 34.

ців у Франції зроста з 473 тис. до 710 тис., мароканців – із 84 тис. до 260 тис., тунісців – із 61 тис. до 140 тис. осіб¹⁷. Кількість осіб турецького походження, народжених у Франції зроста з 3 661 у 1977 р. до 6 001 у 1990 р.¹⁸.

Важливим чинником кількісного зростання мігрантів-мусульман було й те, що з 1950-х рр. розпочалася імміграція жінок і дітей, що свідчило про трансформацію тимчасових мігрантів-мусульман у представників ісламської спільноти Франції. За даними перепису 1968 р., серед іммігрантів з Алжиру було 21,6% жінок, Марокко – 28,5%, Тунісу – 42,2%¹⁹. Внаслідок нафтової кризи 1973–1975 рр. П'ята республіка поступово скоротила квоти на в'їзд трудових іммігрантів із колишніх колоній, але імміграція на підставі об'єднання сімей і надалі толерувалася. Саме тому до початку 1990-х рр. кількісне співвідношення чоловіків і жінок у мусульманській спільноті Франції майже зрівнялося (*Додаток В Табл. В.2*).

Станом на 1990 р. у Франції проживало 614 207 алжирців, 572 652 мароканців, 206 337 тунісців, 197 712 турків, 43 044 сенегальців і 43 058 малійців²⁰. У переписі населення 1999 р. серед інших вживалися такі терміни: “французи, народжені за кордоном” (здебільшого для позначення осіб, які народилися у колишніх французьких колоніях до досягнення ними незалежності), “особи, що отримали французьке громадянство” та “іноземці, які проживають у Франції”. Серед усіх названих категорій переважали вихідці з Алжиру (*Додаток В Табл. В.3*). На жаль, ні матеріали перепису 1999 р., ні звіти спеціальних комісій не містять задовільних даних про іммігрантів з інших мусульманських країн. Поширені

¹⁷ Berstein S. Histoire de la France... – P. 170.

¹⁸ Petek-Salom G. Adolescentes et brus: nouveaux visages féminins turcs en France, conflits inter et intra-générationnels / G. Petek-Salom [En ligne] // Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien. – 1996. – № 21. – URL : <http://cemoti.revues.org/562> // 5.11.12.

¹⁹ Cornuau F. Faire figure d'immigré-E / F. Cornuau, X. Dunezat // Espace populations sociétés. – 2008. – № 3. – P. 472.

²⁰ Lamchichi A. L'immigration marocaine en France, changements et ruptures / A. Lamchichi // Confluences Méditerranée. – 1999. – № 31. – P. 148.

формулювання “інші країни Африки” й “інші країни Азії” не дають змоги навіть приблизно визначити частку мусульман серед цих мігрантів. В офіційних документах є лише спорадичні відомості про іммігрантів-мусульман з цих країн. Так, за даними Дирекції з питань населення та міграцій, у 1999 р. у Францію в’їхало 8 тис. біженців із Косово, приблизно 5 тис. із них залишилися на постійне проживання²¹. У 2005 р. до Франції прибули 1 406 чеченців і 753 боснійці²². У 2004–2006 рр. працівники Національного інституту статистики й економічних досліджень нарахували у Франції 50 тис. камерунців, 5% з яких становили мусульмани (2,5 тис.)²³. А, за даними міністерства закордонних справ Туреччини, станом на 2006 р. у Франції проживало 359 034 турецьких громадян²⁴.

Збільшення кількості іммігрантів із мусульманських країн під час президентства Ж. Ширака, у тому числі й нелегалів, поставило перед урядом завдання розробити дієву імміграційну й інтеграційну доктрину. Основні заходи з регламентації імміграційної політики щодо мусульман були здійснені в період перебування на посту міністра внутрішніх справ Н. Саркозі, тобто в 2002–2004 і 2005–2007 рр. Своє бачення інтеграційної доктрини Н. Саркозі окреслив так: “Бути французом – не питання місця народження. Це питання визнання себе у культурі та історії країни з надзвичайною долею. Тому ті, хто не любить Францію, не повинні в ній залишатися”²⁵. Відповідно, право на імміграцію отримали лише

²¹ Rapport d’activité 1999 de la Direction de la Population et des Migrations. – Paris : Ministère de l’Emploi et de la Solidarité, 2000. – P. 5–37.

²² Charte de la laïcité dans les services publics et autres avis. – Paris : La documentation Française, 2007. – P. 17.

²³ Kamdem P. Incidences des pratiques religieuses dans l’immigration camerounaise en Ile-de-France / P. Kamdem // Cahiers de la Méditerranée. – 2008. – № 76. – P. 163–170.

²⁴ Tapia S. Les Turcs expatriés en 2005–2006: combien sont-ils? Où sont-ils? Les étrangers en Turquie: combien sont-ils? D’où viennent-ils? / S. de Tapia // Revue européenne des migrations internationales. – 2006. – Vol. 21. – № 3. – P. 235.

²⁵ Саркози Н. Мое мнение... – С. 188.

ті особи, які поділяли французькі цінності. Боротьба з незаконною імміграцією проявилася у закритті 14 грудня 2002 р. табору для нелегалів у муніципалітеті Сангат (департамент Па-де-Кале) і створенні у травні 2005 р. Міжміністерського комітету з контролю над імміграцією²⁶.

Вперше Міжміністерський комітет інтеграції, створений 1989 р., був скликаний у квітні 2003 р. 10 квітня цей комітет запропонував ввести для осіб, які в'їжджали у Францію на постійне проживання, Контракт про прийом та інтеграцію (Contrat d'accueil et d'intégration – CAI), який передбачав взаємну відповідальність держави й іммігранта. Підписанти CAI зобов'язувалися вивчити французьку мову й ознайомитися з традиціями приймаючої країни, натомість Республіка гарантувала їм рівний доступ до ринку праці, житло та соціальні гарантії²⁷. Впродовж липня 2003 – грудня 2004 рр. застосування CAI було експериментальним. Більшість осіб, які підписали Контракт у цей період, були вихідцями з мусульманських країн: 10 208 алжирців, 6 019 мароканців, 2 607 тунісців і 2 161 турок²⁸. Хоча згідно з Законом від 24 липня 2006 р. про імміграцію та інтеграцію, обов'язковим CAI став лише з 1 січня 2007 р.²⁹, абсолютна більшість вихідців із мусульманських країн підписували його й раніше (*Додаток В Табл. В.4*). Тому можна стверджувати, що ті мусульмани, які переїжджали до Франції на початку XXI ст., добровільно декларували згоду із республіканськими цінностями.

Незважаючи на достатньо точні дані про іммігрантів із країн Магрибу та Туреччини, неможливо достовірно встановити навіть серед них відсоток мусульман. Так, з-поміж 1003 осіб

²⁶ Bilan de la politique d'intégration 2002–2005... – P. 17.

²⁷ Федоров М. Вопросы иммиграции в контексте президентских выборов во Франции / М. Федоров // Мигранты: социальная адаптация и конфликты : материалы междунар. круглого стола (Ин-т Европы РАН, 27 апр. 2007 г.) / отв. ред. М. Каргалова. – М. : Ин-т Европы РАН, 2007. – С. 47–54.

²⁸ Bilan de la politique d'intégration 2002–2005... – P. 251–252.

²⁹ Etudes et intégration. Faire connaître les valeurs de la République... – P. 13.

іммігрантського походження, опитаних соціологами С. Бруаром і В. Тібержом 2005 р., мусульманами себе визнали лише 61 % осіб алжирського походження, 60 % турецького, 57 % туніського, 77 % мароканського та 28 % “з інших африканських країн”³⁰. З’ясувати ситуацію могла б графа про віросповідання в анкетах національних переписів, але від 1872 р. така практика заборонена французьким законодавством. Не погоджуюсь із французьким демографом Мішель Трібала, що соціологічні опитування населення могли б вирішити цю проблему³¹, оскільки такі дослідження стосувалися лише незначної вибірки осіб і завжди давали суттєву похибку.

Відповідно, з об’єктивних причин, неможливо встановити точну кількість мусульман у П’ятій республіці. З огляду на це, дивними видаються “точні” статистичні дані, які без жодних пояснень подають російські дослідники. Так, Ігор Добаєв станом на 2007 р. нарахував у Французькій Республіці 5,98 млн мусульман³², сходознавець Людмила Садикова – 6 млн, у тому числі “35 % практикуючих”³³, а Володимир Носенко – взагалі понад 10 млн осіб ісламського віросповідання³⁴.

Різні дані про чисельність мусульманської спільноти Республіки подавали і спеціальні урядові та міжнародні комісії. Наприклад, Вища рада з питань інтеграції у 2000 р. використала на працювання історика релігій Алена Бойера. В основу визначення кількості мусульман він заклав принцип національної приналежності: 1,55 млн осіб алжирського походження, 1 млн мароканського, 350 тис. туніського, 315 тис. осіб турецького походження,

³⁰ Brouard S. Français comme les autres?...

³¹ Tribalat M. Le nombre de musulmans en France: qu’en sait-on? / M. Tribalat // L’islam en France / sous la direction de Y.-Ch. Zarka. – Paris : PUF, 2009. – P. 22.

³² Добаєв И. Исламизация Европы: миф или реальная угроза? / И. Добаєв // МЭМО. – 2008. – № 4. – С. 50.

³³ Садыкова Л. Проблема интеграции североафриканских мусульман во французском обществе / Л. Садыкова // Новая и новейшая история. – 2011. – № 1. – С. 52.

³⁴ Носенко В. Западная Европа и исламизм: противостояние усиливается / В. Носенко // МЭМО. – 2008. – № 2. – С. 94.

250 тис. з “країн Субтропічної Африки”, 100 тис. арабів із Близького Сходу, 100 тис. осіб із мусульманських країн Азії, 40 тис.* навернених в іслам “корінних” французів і 100 тис. “інших”, що разом склало 4 млн 155 тис.³⁵. Європейський моніторинговий центр расизму та ксенофобії у звіті за 2004–2005 рр., присвяченому мусульманам у країнах ЄС, навів дані про 3 516 824 осіб ісламського віросповідання у Франції³⁶. Автори звіту ймовірно дещо “уточнили”** підрахунки французького демографа М. Трібаля, яка, на основі даних перепису 1999 р., вивела цифру “3,65 млн ймовірних мусульман”³⁷. Як і А. Бойер, М. Трібаль застосувала “національний підхід”, але врахувала лише осіб магрибського, турецького та тропічноафриканського походження.

Працівники Центру стратегічних і міжнародних досліджень (некомерційна організація, створена 1962 р. у США) у 2000 р. нарахували у П'ятій республіці 4 млн осіб ісламського віросповідання. З них 1,75 млн осіб алжирського походження, 1 млн мароканського, 550 тис. тропічноафриканського, 350 тис. туніського та 315 тис. турецького³⁸. Але американські аналітики не вказали, звідки взяті ці цифри, що не співпадали із даними французького загальнонаціонального перепису 1999 р.

Тому не дивно, що більшість французьких учених говорять про орієнтовні дані. Співробітник Інституту досліджень арабського та мусульманського світу Стефан Папі вважав, що 2005 р.

* Правда, у доповіді, виголошеній 10 квітня 2002 р. у Парижі, Ален Бойер назвав меншу цифру – 30 тис. навернених в іслам французів. Див. : Boyer A. La place des musulmans en France / Alain Boyer // *Autres Temps. Cahiers d'éthique sociale et politique.* – 2002. – № 75. – P. 84.

³⁵ L'Islam dans la République... – P. 26.

³⁶ Muslims in the European Union: Discrimination... – P. 28.

** Російський дослідник Юрій Рубінський навпаки “заокруглив” цифру від 3,65 до 3,7 млн. осіб. Див. : Франция в поисках новых путей / отв. ред. Ю. Рубинский. – М. : Весь Мир, 2007. – С. 48.

³⁷ Tribalat M. Le nombre de musulmans en France... – P. 27.

³⁸ Angenendt S. Muslim Integration: Challenging Conventional Wisdom in Europe and United States / S. Angenendt, P. Barretta, J. Laurence, C. Peach, J. Smith, T. Winter. – Washington : Center for Strategic and International Studies, 2007. – P. 9–11.

на території Республіки проживало 4–6 млн осіб ісламського віросповідання. Окрім тих категорій населення, які традиційно враховували інші науковці, С. Папі взяв до уваги ще й 124 450 вихідців із Майотти та 450 тис. харкі*³⁹. Клод Даржан із Центру політичних досліджень Сьянс По та С. Тебак із університету Гренобля на початку ХХІ ст. зараховували до мусульманської спільноти 3,5–5 млн осіб⁴⁰. У 2002 р. представники ісламських асоціацій заявляли про 5–6 млн французьких мусульман⁴¹ а міністр внутрішніх справ Н. Саркозі – про 5 млн⁴².

Найбільше дискусій викликала кількість навернених в іслам французів**. Польський соціолог К. Пендзівятр погоджувався із А. Бойером і вважав, що в іслам навернулося близько 40 тис.

* Натомість серед працівників Економічної і соціальної ради, поширена думка про 150–160 тис. харкі наприкінці ХХ ст. у Франції. Див. : Avis adopté par le Conseil économique et social au cours de sa séance du mercredi 29 octobre 2003 [En ligne]. – URL : <http://www.ces.fr/rapport/doclon/03102922.pdf>.

³⁹ Papi S. Les statuts juridiques de l’islam dans l’Union européenne [En ligne] / S. Papi. – URL : <http://www.ichei.org/bibliotheque/PapiSLAM.pdf> // 11.09.10.

⁴⁰ Dargent C. Les musulmans déclarés en France: affirmation religieuse, subordination sociale et progressisme politique / C. Dargent // Les Cahiers du Cevipot. – 2003. – № 34. – P. 3; Tebbakh S. Muslims in the EU... – P. 11–12.

⁴¹ Vieillard-Baron H. De la difficulté à craner les territoires du religieux: le cas de l’islam en France / H. Vieillard-Baron // Annales de Géographie. – 2004. – Vol. 113. – № 640. – P. 568.

⁴² Fernando M. The Republic’s “Second Religion”... – P. 15.

** Студентські виступи травня 1968 р. символізували кризу усіх традиційних, у тому числі християнських цінностей. У середовищі інтелігенції посилювалося зацікавлення східними вченнями та культурами, в яких шукали джерело нової духовності. У цей період частина молодих освічених французів прийняла іслам. Серед нововернених були представники різних середовищ: філософ Роже Гароді, хореограф і танцюрист Моріс Бежар і, навіть, абат Жан-Марі Дюшемен. У 1980–1990-х рр. почастишали випадки, коли французи, які мешкали у робітничих кварталах, заселених переважно іммігрантами з мусульманських країн, приймали іслам. Але точна статистика таких навернень невідома. Див. : Деминцева Е. Магрибинцы во Франции (История эмиграции и эволюция диаспоры) [Электронный ресурс]: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03. – М. : РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки). – Режим досупа : <http://diss.rsl.ru/diss/02/0288/020288006.pdf>

осіб⁴³, що було одним із найвищих показників у Європі. Його французький колега Самір Амгхар припустив, що до складу мусульманської спільноти Республіки входило 50 тис. новонавернених французів⁴⁴. Російський історик Аполлон Давідсон твердив, що не менше 80 тис. етнічних французів прийняли іслам^{45*}. Деякі ісламські асоціації Франції заявляли про 100–200 тис. навернених французів, але документального підтвердження надати не змогли. З огляду на те, що Велика Паризька мечеть у 1992–1998 рр. здійснила лише 685 навернень⁴⁶, цифра 100–200 тис. виглядає перебільшеною.

II.2. Соціально-економічне становище

На підставі даних перепису населення 1999 р. демограф М. Трібала підрахувала, що у віковій групі до 18 років мусульмани становили 10,2%, 18–39 років – 7,5%, 40–59 років – 4,7%, а серед старших 60 років – менше 2,2%⁴⁷. Однак, мусульманська спільнота П'ятої республіки у 1995–2007 рр. була неоднорідною у соціальному вимірі. Із загалу французьких мусульман, на мою думку, можна виокремити три принципово відмінні групи: особи магрибського (у тому числі харкі) та тропічноафриканського походження, особи турецького походження та навернені в іслам етнічні французи.

⁴³ Pędziwiatr K. Od islamu imigrantów... – S. 52.

⁴⁴ Amghar S. Logiques conversionnistes et mouvements de réislamisation / S. Amghar // Confluences Méditerranée. – 2006. – № 57. – P. 57.

⁴⁵ Давидсон А. Ключевая проблема XXI века: Последствия распада империи / А. Давидсон // Новая и новейшая история. – 2006. – № 2. – С. 12.

* Російський дипломат Олег Гриневський був переконаний, що не менше 50 тис. французів щороку наворачалися в іслам, але не міг пояснити, на основі чого виведена ця цифра. Див. : Безопасность Европы / под ред. В. Журкина. – М. : Издательство “Весь мир”, 2011. – С. 377.

⁴⁶ Amghar S. Logiques conversionnistes... – P. 66.

⁴⁷ Tribalat M. Le nombre de musulmans en France... – P. 30.

Застосувавши модифіковану К. Демінцевою типологію діаспор З. Левіна, за якою діаспора у своєму розвитку проходить чотири стадії – виживання на чужині, поява згуртованої громади, кристалізація зрілої спільноти та процес внутрішнього “розмивання” діаспори*⁴⁸, отримуємо такі спостереження:

1) Особи магрибського та тропічноафриканського походження, основна імміграційна хвиля яких припала на 1950–1970-ті рр., на зламі ХХ–ХХІ ст. переходили зі стадії кристалізації зрілої спільноти до внутрішнього “розмивання” діаспори, свідченням чого були часті змішані шлюби. Жінки та чоловіки магрибського походження неоднаково сприймалися у французькому суспільстві. Про жінок були кращі уявлення, ніж про чоловіків, оскільки їм співчували як жертвам дискримінації у традиційній мусульманській сім’ї. Тому одружитися з жінкою магрибського походження для француза було престижніше, ніж французенці з магрибцем⁴⁹. Однак, через сувору заборону шаріатом виходити заміж мусульманці за іновірця, такі союзи все ж не були чисельними. За підрахунками історика міграцій М.-К. Блян-Шалеар, 1992 р. 21 % чоловіків магрибського походження співмешкали з етнічними французенками, а 16 % перебували з ними у шлюбі. І лише 13 % мусульманок магрибського походження обирали співмешканцями етнічних

* Для першої стадії притаманна орієнтація на “виживання” в нових умовах, прагнення якомога швидше заробити необхідні кошти і повернутися додому. Поява згуртованої громади пов’язується із приїздом сімей іммігрантів, коли формується закрыта суспільна група з власними “законами”, цінностями і правилами поведінки. На стадії кристалізації, представники діаспорної спільноти ще віддають першість груповим інтересам, але вже цікавляться і беруть активну участь в громадсько-політичному житті держави. Внутрішнє “розмивання” діаспори починається, коли припиняється активний притік іммігрантів, а друге і третє покоління прагнуть усіма можливими способами, у тому числі й змішаними шлюбами, влитися в приймаюче суспільство.

⁴⁸ Деминцева Е. Б. Магрибинцы во Франции (История эмиграции и эволюция диаспоры) [Электронный ресурс] : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Деминцева Екатерина Борисовна – М. : РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки). – Режим доступа : <http://diss.rsl.ru/diss/02/0288/020288006.pdf> // 15.05.13.

⁴⁹ Santelli E. Comment repenser les mixités conjugales aujourd’hui?...

французів, а 9% виходили за них заміж⁵⁰. Чоловіків-французів обирали насамперед жінки з вищою освітою, які прагнули знайти цікавого співрозмовника та боялися домінування чоловіка-мусульманина у сім'ї. Але відмінності у культурі призводили до того, що дві третини змішаних шлюбів розпадалися⁵¹. Саме тому 2002 р. 10% сімей магрибського та 12% тропічноафриканського походження були неповними (середній показник – 6%)⁵².

“Офранцуження” мусульманок магрибського та тропічноафриканського походження проявилось і в народженні ними меншої кількості дітей. Якщо у 1950–1970-ті рр. більше п'яти дітей для мусульманок у Франції було нормою, то в 2003 р. на етнічну француженку припадало 1,7 дітей, на жінку алжирського походження – 2,57, мароканського – 2,97, туніського – 2,9, тропічноафриканського – 2,86⁵³.

2) Натомість, у середовищі мусульман турецького походження, з огляду на пізнішу імміграцію до Франції, на зламі ХХ–ХХІ ст. щойно почала формуватися згуртована спільнота. Цим пояснюється той факт, що станом на 2003 р. 82% чоловіків турецького походження, які проживали у Франції, були одружені з туркенями^{54*}. “Соціальній ендогамності” мусульман турецького походження присвятила окреме етнографічне дослідження докторантка Сорбони Еліф Аксаз, яка прожила кілька місяців у одному з кварталів паризького передмістя, заселеному переважно турецькими емігрантами. Е. Аксаз зауважила, що відокремленість від “інших”

⁵⁰ Blanc-Chaléard M.-C. Histoire de l'immigration ... – P. 105.

⁵¹ Прожогина С. Мусульманки в границях поліетнічного общества [Электронный ресурс] / С. Прожогина. – Режим доступа : <http://independent-academy.net/science/library/prozhogina2.html> // 12.06.13.

⁵² Etudes et intégration. Avis sur le logement... – P. 23.

⁵³ La France sait-elle encore intégrer les migrants... – P. 29.

⁵⁴ Ibid. – P. 46.

* Звичайно, серед осіб турецького походження були й такі, які прагнули якомога швидше влитися у французьке суспільство, абсолютно відкидаючи традиційні цінності. Але їх було значно менше. Див. : Öztürk C. Les stratégies d'insertion des “jeunes turcs” de France / Ceren Öztürk // Revue européenne des migrations internationales. – 2006. – Vol. 21. – № 3. – P. 179–201.

заохочували насамперед жінки турецького походження, що спілкувалися виключно між собою і забороняли дітям контактувати з “арабами”. Представниць інших народів ніколи не запрошували до себе додому. Ясміна була єдиною туркенею, яка приймала у себе “арабку” Соню (батько алжирець, мати французенка), але жодного разу не ходила до неї в гості. Навіть одруження з чоловіком турецького походження не робило представниць інших етносів “своїми”. Так, 25-річний Фуркан одружився з “арабкою”, але двері інших домів залишалися для неї “зачиненими”. Жінки турецького походження пояснювали Е. Аксаз свою поведінку тим, що “арабки” “офранцужені” та “нечисті”⁵⁵. Тобто, протиставляючи себе іншим (“французенкам”, “офранцуженим”, “арабкам”), особи турецького походження намагалися зберегти традиційні моральні настанови, усталений віками, спосіб життя та культурні надбання батьківщини, як основу своєї ідентичності.

3) Серед навернених в іслам французів, які становили незначну частину ісламської умми Франції, була найбільша кількість правовірних мусульман, які тяжіли до фундаменталізму. Як показало дослідження соціолога Марі Бастен, проведене у паризькому регіоні серед матеріально забезпечених чоловіків, які прийняли іслам, ці особи, відчуваючи себе “новачками”, прагнули якомога швидше влитися в спільноту⁵⁶. Незважаючи на те, що іслам дозволяє шлюби з християнками й іудейками, частими були випадки, коли чоловіки розлучалися з метою одружитися з “мусульманками від народження”. Іслам не вимагає від нововерненого зміни імені, але більшість, опитаних М. Бастейн, чоловіків вчинили саме так, що на психологічному рівні мало означати “я є

⁵⁵ Aksaz E. Immigration familiale turque et activités quotidiennes des femmes: Le souci de réputation dans une cité HLM de la banlieue parisienne / E. Aksaz // Revue européenne des migrations internationales. – 2006. – Vol. 21. – N° 3. – P. 166.

⁵⁶ Bastin M. Subjectivité et intersubjectivité dans la conversion individuelle masculine à l’islam au XXIe siècle en France [En ligne] / M. Bastin ; sous la dir. de F. Khosrokhavar. – Paris : EHESS, 2003. – URL : <http://memoireonline.com/03/07/385/subjectivite-conversion-individuelle-masculine-islam-france.html> // 11.09.10.

мусульманином”, а не “я став мусульманином”. Хоча більшість ісламської умми Республіки спілкувалася французькою мовою, частина новонавернених починала вивчати арабську мову. Одруження з мусульманками, зміна імені та вивчення арабської мови мали символізувати свідоме входження в ісламську спільноту.

Але окрім відмінностей, між цими трьома групами французьких мусульман було багато спільного. “Французький іслам” у роки президентської каденції Ж. Ширака був, передусім, міським явищем. За підрахунками працівника Центру політичних досліджень Сьянс По Кльода Даржана, у 1998–2001 рр. 13% мусульман проживало у населених пунктах чисельністю до 2 тис. осіб, 15% – 2–20 тис., 16% – 20–100 тис., 31% – більше 100 тис. та 25% у паризькій агломерації⁵⁷.

Власниками житла 1996 р. були 23,5% осіб турецького, 14,1% магрибського та 7,5% вихідців із Тропічної Африки, що, у порівнянні з 55,9%⁵⁸ французів-власників житлової площі, показує незабезпеченість мусульманського населення у Франції власним житлом. Кращі житлові умови мусульман турецького походження пов’язані з тим, що значний відсоток цих осіб працювали на будівництві. У досліджуваний період зросла кількість мусульман-власників житла. Так, 2002 р. вже 28% осіб турецького, 23% магрибського та 18% тропічноафриканського походження володіли помешканнями⁵⁹.

Із 28,7 млн житлових приміщень, зареєстрованих у Франції 1999 р., 4,1 млн припадала на соціальне житло⁶⁰. Саме в цих помешканнях із помірною квартплатою проживала більшість мусульманської спільноти Франції: 48,6% осіб магрибського, 37,1% тропічноафриканського та 36% турецького походження⁶¹. Однак, мусульмани здебільшого отримували житло у “складних кварталах” або ж у так званих “складних міських зонах” (*zone urbaine sensible* – ZUS) з високим рівнем злочинності та переважанням

⁵⁷ Dargent C. Les musulmans déclarés en France... – P. 22.

⁵⁸ Avis adopté par le Conseil économique et social...

⁵⁹ Etudes et intégration. Avis sur le logement... – P. 29.

⁶⁰ Ibid. – P. 21.

⁶¹ Tebbakh S. Muslims in the EU... – P. 50.

несвропейського населення. За переписом 1999 р. 4,5 млн населення Республіки проживали у ZUS, яких у континентальній Франції було 750. Якщо порівняти з іншими французькими кварталами, ці міські зони відрізнялися підвищеним рівнем безробіття (25,4% проти 14,3%), високою часткою молоді до 25 років (43% проти 34,7%) і, водночас, малоосвіченої (47,2% проти 39,1%), а також значною кількістю низькооплачуваних робітників (37,5% проти 2,9%)⁶².

У пересічних французів “складні міські зони” асоціювалися насамперед із погромами, злочинністю, молоддю з девіантною поведінкою, іммігрантами й ісламом. А як же бачили свої квартали їх мешканці? Уважне прочитання художніх і автобіографічних творів, написаних іммігрантами другого та третього покоління, та інтерв’ю із жителями міських окраїн дозволяє виокремити кілька невід’ємних складових “уявного передмістя”:

1. “Стіни”, “огорожі” або “мури”. Зокрема, французькі соціологи Северін Фонтен та Абдель Менцель, які у 2001–2002 рр. прожили три місяці в одному зі “складних” передмість, серед іншого зафіксували твердження, які підкреслювали відмежування суспільства від проблемних кварталів. Зокрема, процитую такі судження: “Ти бачив квартал? Вони [французи – Б.С.] залишили лише два входи. Навколо огорожа або заводи”, “Ви бачили? Мені здається, що нас закрили...”, “А там заводи. За цим колючим дротом, можна подумати, що це концтабір”⁶³. Молода французька письменниця Фаїза Ген у дебютному романі 2004 р. порівняла бар’єри між загалом суспільства та мешканцями складних передмість із Берлінською стіною та лінією Мажіно: “Вони [французи – Б.С.] нічого не тямили в соціальній різноманітності й культурному багатоманітті. Ну, та їхньої вини в тім немає. Існує ж бо чіткий поділ поміж районом Параді, де я мешкаю, і приміською зоною Руссо. Нескінченні ґратовані огорожі, настільки давні, що й іржею вкрилися, довжелезні камінні мури. Це ще гірше, ніж лінія Мажіно чи Берлінська стіна...”⁶⁴.

⁶² Fitoussi J.-P. Ségrégation urbaine et intégration sociale / J.-P. Fitoussi, E. Laurent, J. Maurice. – Paris : La documentation Française, 2004. – P. 17.

⁶³ Bailleau F. Configurations sociales et spatiales...

⁶⁴ Ген Ф. Завтра кайф: Повість... – С. 68–69.

2. “Бетон”, “сірість”. У 1983 р. вийшов роман уродженця бідонвіля Мехді Шарефа “Чай у гаремі Архі Ахмеда” про передмістя 1970–1980-х рр., в якому бетон виступає основною оздобою, а бруд – персонажем: “Алеї носили назви квітів: передмістя Квітів, яка назва!!! Бетон, старі тачки, сеча та собаче лайно. Будівлі високі, довгі, без серця та душі. Без радості та сміху, лише скарги та нещастя. [...] Бетон теж має запах. Понюхати його? Ага! Все випробувано, всі типи пива, всі наркотики!”⁶⁵. Тому М. Шареф порівнював жителів бетону із вовками, які вили від безвиході. Не дивно, що мешканець однієї із ZUS Даман навесні 2004 р. в інтерв’ю соціологу Махназ Шіралі розповів: “Я народився між стінами кварталу. Це тут я виріс. Часом мені здається, що я є частиною цих стін, як цеглина чи шматок бетону”⁶⁶.

3. “Ненависть”, “безвихідь”. Яскравим прикладом такого дискурсу є слова мешканця ZUS Язіда: “Я хочу покинути передмістя, щоби дати шанс моїм дітям. Гетто – це не випадковість, це соціальний проект; нас тут поселили, бо ми мусульмани [...] Коли ти тут живеш, ти відчуваєш ненависть. Коли горять авто, люди бачать лише полум’я і обвуглені каркаси по телевізору. А ми щодня вдихаємо чорний дим ненависті, жорстокості, і це роз’їдає нас із середини”⁶⁷. Жорсткість мешканців передмість обґрунтовував і письменник кабільського походження Мунсі (або ж “французький араб”, як він сам себе називав). Зокрема, у 1995 р. він писав: “Моє життя почалося на засміченому пустирі, на околиці – там, де закінчувалося місто. Де зупиняється його життя. Тому ми відчували себе вигнаними зі суспільства, доводячи до краю це своє відчуття: ламали, грабували, били вітрини...”⁶⁸.

4. *Реванш і безстрашність*. Друге і третє покоління іммігрантів, які продовжували мешкати у цих кварталах, протиставляли себе своїм “мовчазним” і “покірним” батькам, і брали на себе місію висловити наболіле. Реванш міг набувати різних форм:

⁶⁵ Spina R. Enfants de harkis et enfants d’émigrés... – P. 142.

⁶⁶ Shirali M. Entre islam et démocratie... – P. 47.

⁶⁷ L’islam dans la cité. Dialogue avec les jeunes musulmans français. – Paris: Éditions Albin Michel, 2006. P. 226.

⁶⁸ Прожогина С. “Живущие на окраинах”... – С. 158.

А) *Слова*. Так, 30-річний хімік із ZUS в інтерв'ю Еріку Марлієру сказав: “Наші батьки боялися. Вони мовчали! Але це не наш [другого покоління – Б.С.] випадок. Я народився у Франції, я французький громадянин і не боюся. Що вони [держава, влада – Б.С.] ще можуть нам зробити?”⁶⁹.

Б) *Літературні та публіцистичні твори, кінематограф*. Відома французька режисер алжирського походження Яміна Бенгігі пояснювала своє зацікавлення документальним кіно тим, що вона хотіла вписати своїх батьків у історію: “Франція не визнала нас і про нас не говорила; країни, з яких ми приїхали, про нас не говорили і нічого про нас не знали; а наші батьки мовчали і нічого нам не розповідали... Як дочка іммігрантів я хотіла ввійти цю пам'ять і попрацювати з нею”⁷⁰. Чи не найяскравішим прикладом цього типу реваншу є відомий французький письменник, соціолог і політик Азуз Бегаг, який народився у бідонвілі Ліону. Протиставлення першого та другого поколінь мігрантів проходить червоною ниткою через всю творчість А. Бегага, але найгостріше воно представлено у сатиричному романі “І собаки також” (1995 р.). В образі собак виступають іммігранти: “Чому ці собаки [батьки, перше покоління – Б.С.], яких охороняла купка наглядачів, не повстануть? Це моє, щеняти [друге покоління – Б.С.] завдання показати дорослим шлях свободи”⁷¹. Але так, на думку А. Бегага, мало бути не завжди, оскільки, все, що відбувається, запам'ятається на все життя, і кожен заплатить за прорахунки.

В) *Правопорушення*. Вже згаданий Мунсі писав: “Здійснюючи свої хуліганські вчинки та крадіжки, я це робив, як і багато інших магрибських підлітків, як вони це роблять і досі, ніби їх винуватість може стати антиподом смиренності їх батьків”⁷². Безстрашність доходила до абсурду, про що свідчать слова учасника погромів 2007 р.: “Як на мене, погроми відбувалися зі змагальною

⁶⁹ Marlière E. Le sentiment d'injustice chez les jeunes d'une cité HLM...

⁷⁰ Film movement. Inch'Allah Dimanche [En ligne]. URL : <http://www.filmmovement.com/downloads/press/inchpresskit.pdf> (URL: 12.08.13).

⁷¹ Begag A. Les chiens aussi. Roman... – P. 39.

⁷² Прожогина С. “Живущие на окраинах... – С. 168.

метою... Треба було зробити краще ніж у сусідньому передмісті [Що це? Локальний патріотизм? Ототожнення із власним кварталом, комунітаризм? – Б.С.] Просто наше покоління таке. Ми намагаємося вирватися з буденності. Хочемо гратися з вогнем. Інших причин немає...”⁷³.

5. *Пошук винуватця.* “Француз” (білий, заможний, успішний, який мешкає поза ZUS) у цьому середовищі сприймається, як образа, оскільки саме на нього покладено відповідальність за всі проблеми. Уособленням ворога для молоді зі складних кварталів виступає поліція. Так, 16-річний учасник погромів 2005 р. визнав свою помилку лише в тому, що вони палили авто у той час, як “потрібно було бити поліцейських”: “Я знаю, що тепер французи ненавидітимуть хлопців із передмість, але що ти хочеш, це не наша вина, ми вимагаємо лише поваги, якщо б мент чемно попросив у мене документи, я б їх йому дав”. На другому місці у списку антипатій – навчальні заклади, які не дають можливості себе реалізувати: “Скажу тобі правду, я палив авто біля ліцею, щоби показати, що ми існуємо, і не все нас обдурювати”⁷⁴. Не долюблювала молодь зі складних передмість і дослідників, оскільки “вони приходять нами маніпулювати, аби потім відвернути свого скривленого носа і забути про нас”⁷⁵.

Цікаві рефлексії щодо французів в одному з паризьких передмість зі значною концентрацією турецького населення у 2005 р. зафіксувала соціолог Еліф Аксаз. Корінних французів, які мешкали у досліджуваному нею кварталі, турецькі мігранти не називали “французами” чи “гяурами”, оскільки, на їхню думку, це були не справжні французи, а соціальні винятки: “Нас тут поселили, бо ми іноземці. Нас посадили у цей курятник, бо ми не в себе вдома. Якщо французи поселили їх разом з нами, значить, вони ще гірші, ніж ми!”⁷⁶.

⁷³ Les nouvelles frontières de la société française... – P. 539.

⁷⁴ Mucchielli L. Les émeutes de l'automne 2005...

⁷⁵ Shirali M. Entre islam et démocratie... – P. 26.

⁷⁶ Aksaz E. Immigration familiale turque et activités... – P. 157.

6. *Негативний образ.* Мешканці передмість вважали, що за собою масової інформації, створили про них “страшну картинку” (визнають, що на це були об’єктивні причини), в яку повірила французька громадськість, що й перешкоджає можливості їх інтеграції. Так, письменник Рашид Джаїдані у 2007 р. вкладає в уста своєму персонажу Ліесу такі слова: “Ви створили про нас кліше, навчіться нас поважати, покажіть нас у позитивному плані, ви ж артисти, а не лепенівці!”⁷⁷, що перегукується з інтерв’ю 2004 р. актора Селіма Кешіуша, в якому той обурювався карикатурою, яку створили ЗМІ про передмістя, оскільки мешканці перетворювалися у заручників стереотипів і страждали від постійної критики⁷⁸.

Тому, з огляду на все вищесказане, можна говорити, що уявлення про гетто були поширені серед мешканців “складних” кварталів. Але, на відміну від американських, ці “гетто” не були гомогенними ні в етнічному, ні в соціальному вимірах. Оскільки суспільство, на думку цих людей, відкинуло їх, вони почали будувати свій “екстериторіальний простір” на території Республіки. Частина мешканців складних міських зон перестали вважати свої квартали складовою Франції. Так, для ліцеїстки Аїші, яка жила у кварталі Пантен, що лише за одну зупинку від найближчої станції сьомої лінії паризького метро, столиця була чимось “важкодоступним і міфічним”⁷⁹. Прикметним є й пояснення причин освистання Марсельези*, висловлене мешканцем Ольне-су-Буа в розмові із клінічним психологом Малікою Мансурі: “Цей матч у жодному випадку не мав проходити у Сен-Дені,

⁷⁷ Djaïdani R. Visceral: Roman... – P. 105.

⁷⁸ Demeusy H. Salim Kechiouche. Brown Angel [En ligne] / H. Demeusy // Gus, 2004. – URL : http://salimkechiouche.com/revuedepresse/main.php?g2_itemid=39 // 28.02.10.

⁷⁹ Keaton T. D. Muslim Girls and the Other France... – P. 35.

* У 2001 р. в Парижі на Стад де Франс (Сен-Дені) відбувся футбольний матч між збірними Франції та Алжиру. Французька збірна виграла, а вболівальники, здебільшого іммігранти другого та третього покоління, які народилися та вирости в Республіці, освистали Марсельезу.

бо тут забагато арабів. Якби ми жили у Франції, або в Парижі, ми б ніколи не освистали Марсельезу”⁸⁰.

Таке бачення Сен-Дені відобразилося і в художній літературі. Наведу найяскравіший уривок із твору Фаріда Буарура “Інш’Аллах, я приїхав” (2006 р.): “Саїд жив у бідному кварталі Сен-Дені. Луїза та Мусса, які раніше не були у Франції, дивувалися безладом і шумом. Спантичений Мусса запитав друга:

– І це Франція?

– Якщо ти хочеш побачити Францію, треба йти у Нейї [багате передмістя – Б.С.] або в 16 округ [в адміністративному відношенні Париж поділений на 20 округів – Б.С.], – гірко відповів Саїд”⁸¹. А Сен-Дені – це де-юре Франція, Париж, тут навіть проходить тринадцята лінія метро... Схожу конотацію має роман Р. Джаїдані “Бумкер” (1999 р.): головний персонаж Яз планує покинути своє передмістя, але для цього йому “знадобиться сміливість, аби протистояти зовнішньому світу”⁸².

Але ще важче, на думку Кадера, аніматора з Аржентею, було б вихідцям із благополучних районів переселитися у ZUS: “Люди з великих міст, які ніколи не були у передмістях, коли приїжджають сюди, не бачать свого світу. Це зовсім чуже для них. Нам легше розвинути у їхніх містах, ніж їм тут у передмісті”⁸³. Зауважимо, що слова належать аніматору, тобто людині, яка би мала налагоджувати контакти, натомість Кадер протиставляв “їх” (загал французів) і “нас” (мешканців передмість).

Тобто, як бачимо, у Франції і справді з’явилися своєрідні “внутрішні кордони”, які соціолог Дідьє Фассен охарактеризував, як “межі між расизованими соціальними категоріями, успадкованими від подвійної історії колонізації та імміграції”⁸⁴.

⁸⁰ Mansouri M. *Révoltes postcoloniales au coeur de l’Hexagone. Voix d’adolescents*. Paris : PUF, 2013. – P. 69.

⁸¹ Bouarour F. *Inch Allah j’arrive / Farid Bouarour*. – Paris: Éditions Imago, 2006. – P. 102.

⁸² Spina R. *Enfants de harkis et enfants d’émigrés...* – P. 146.

⁸³ Tietze N. *Jeunes musulmans de France et d’Allemagne. Les constructions subjectives de l’identité / Nicolas Tietze*. – Paris : L’Harmattan, 2002. – P. 69.

⁸⁴ *Les nouvelles frontières de la société française...* – P. 6.

Відтак, іммігрантські квартали перетворилися на “порохову діжку” Французької Республіки. Упродовж 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. заворушення у “складних” передмістях траплялися майже щороку. У 1995 р. погроми мали місце у Фонтанель у Нантеррі, у 1996 р. у Сен-Жан у Шатору, у 1997 р. у Дамарі-ле-Лі, у 1998 р. у кварталі Мірай у Тулузі, в 1999 р. у Вівері в Гарді, у 2000 р. в Ліллі, у 2000 р. в Борні у Метці, у 2002 р. в Отп’ер у Страсбурзі, а в 2003 р. у Німі⁸⁵. Але найбільш масовими, погроми у французьких ZUS стали восени 2005 та 2007 рр. Серед світової громадськості поширене переконання, що заворушення організувала насамперед мусульманська молодь.

Однак, як показали наукові дослідження Ю. Лагранжа, Л. Муччіеллі та О. Руа⁸⁶, ці події були “бунтом відкинутих”, а не мусульман. Серед активістів переважала молодь тропічноафриканського походження, а також юнаки з французькими, італійськими та португальськими іменами. Молоді мусульмани, проживаючи у цих неблагополучних кварталах, опинилися в епіцентрі подій і брали в них активну участь. Але за межами проблемних кварталів мусульмани зберігали спокій. Не перекинулися погроми й на університети, де навчалися десятки тисяч політизованих мусульман. Отже, релігійні мусульмани ані не сприяли початку заворушень, ані не змогли їх зупинити, оскільки молодь, яка брала участь у цих подіях захищала не релігійну чи національну, а “районну” ідентичність.

Унаслідок заворушень у французьких передмістях було пошкоджено 10 тис. автомобілів, 225 шкіл, 233 держустанови та 31 поштове відділення. За це поліція затримала і віддала під суд 4770 хуліганів, 120 з яких згодом було депортовано⁸⁷. Проте бунтівники

⁸⁵ Mauger G. L'émeute de novembre 2005... – P. 15.

⁸⁶ Руа О. Генералы городских окраин [Электронный ресурс] / О. Руа // Совершенно секретно. – 2005. – № 12. – Режим доступа : <http://sovsekretno.ru/magazines/article/1457>; Mucchielli L. Les émeutes de l'automne 2005 dans les banlieues françaises du point de vue des émeutiers [En ligne] / L. Mucchielli, A. Ait-Omar. – URL : http://www.laurent-mucchielli.org/public/RIP30_Mucchielli_Ait-Omar.pdf // 14.09.10.

⁸⁷ Рубинский Ю. Франция. Время Саркози / Юрий Рубинский. – М. : Международные отношения, 2011. – С. 177–178.

заставили себе “почути”. У 2006 р. держава збільшила фінансування програми “Місто і житло” на 193 млн євро, а Європейський банк реконструкції та розвитку надав Франції у травні 2006 р. 500 млн євро на реалізацію плану оновлення міських кварталів⁸⁸.

Невдоволення молоді зі “складних” передмість, у тому числі й мусульман, було викликане не лише незадовільними житловими умовами, а й функціонуванням “зон пріоритетного навчання” (*zone d'éducation prioritaire – ZEP*), які трактували як символ нерівноправності в освіті. ZEP були створені у 1981 р. міністром освіти Аленом Саварі з метою вирішення проблем учнів та освітян у “складних” передмістях, але не виправдали покладених на них надій і стали символом нижчого рівня викладання. Оскільки учні-мусульмани здебільшого проживали в “складних” кварталах, вони становили близько третини всіх учнів у ZEP.

На зламі ХХ–ХХІ ст. зростала самосвідомість учнів мусульманського віросповідання. Якщо 1986 р. більшість марсельських ліцеїстів-мусульман соромилися віросповідання своїх батьків, то у 2000–2001 рр. ним вже гордилися⁸⁹. При цьому майже всі учні-мусульмани навчалися у світських школах*, оскільки жоден

⁸⁸ Стрельцова Я. Французская республиканская модель интеграции иммигрантов: перспективы для России / Я. Стрельцова // Мигранты: социальная адаптация и конфликты: материалы международного круглого стола (Ин-т Европы РАН, 27 апр. 2007 г.) / отв. ред. М. Каргалова. – М. : Ин-т Европы РАН, 2007. – С. 55–66.

⁸⁹ Lorcerie F. L'islam comme contre-identification française: trois moments [En ligne] / F. Lorcerie // L'Année du Maghreb. – 2005–2006. – URL : <http://www.anneemaghreb.revues.org/161/> 18.02.11.

* 10 липня 2003 р. Міністерство освіти Франції дозволило відкриття першого приватного мусульманського ліцею імені Аверроеса у місті Лілль зі статусом культурної асоціації, а не навчального закладу. Навчальний план ліцею відповідав програмі загальноосвітніх шкіл, розробленій Міністерством. Єдина відмінність полягала у тому, що на нього, як і на приватні християнські й іудейські школи, не поширювалася дія Закону від 15 березня 2004 р. про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах, а також по дві години на тиждень відводилося на вивчення Корану й арабської мови. У 2003–2004 н. р. у ліцеї імені Аверроеса навчалося 15 учнів, 2004–2005 н. р. – 45, 2005–2006 н. р. – 70, 2006–2007 н. р. – 85, а в 2007–2008 н. р. – 92. Після того, як у 2008 р. учні показали 100% успішність на випускних іспитах,

ісламський навчальний заклад на території Франції до 2008 р. не був визнаний державою, вони мали статус культурних асоціацій, згідно Закону про свободу асоціацій від 1901 р. Більшість батьків-мусульман підтримували світськість, як основу державної освітньої політики: 70,5% опитаних С. Бруаром і В. Тібержем хотіли, щоб їхні діти навчалися у державній світській школі, 14,3% – у державній школі з викладанням релігії та лише 2,9% – у приватній коранічній школі⁹⁰.

Перепис 1999 р. показав, що все більше молоді ісламського віросповідання вступало у вищі навчальні заклади (*Додаток В Табл. В.5*). Незначна кількість осіб турецького походження серед студентів вищих навчальних закладів пов'язана з тим, що вони орієнтувалися на продовження сімейного бізнесу, для чого вистачало середньої або професійної освіти. Соціолог Жан-Люк Рішар звернув увагу на те, що вищою була успішність дітей зі змішаних мусульмансько-християнських сімей, особливо якщо не батьки, а матері сповідували іслам⁹¹. Це явище, ймовірно, пов'язане з тим, що матері, на відміну від батьків, не передавали дітям незвичних “мусульманських” прізвищ.

Ще одним важливим здобутком періоду президентства Ж. Ширака було те, що французькій системі освіти вдалося подолати обмежений доступ до освіти дівчат, у тому числі й мусульманок. У 2003 р. 20% дівчат магрибського походження мали диплом про університетську освіту, що перевищувало показник навіть серед етнічних француженок (19%)⁹².

а ліцей став другою за престижністю освітньою установою Лілля, держава визнала його приватним навчальним закладом. Але й надалі ліцей імені Аверроеса залишався єдиним приватним ісламським навчальним закладом Франції. Див : Офіційний сайт ліцею імені Аверроеса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lycee-averroes.com/l-historique-du-lyc%C3%A9e//>

⁹⁰ Brouard S. Français comme les autres?... – P. 20.

⁹¹ Richard J.-L. Jeunes adultes fils et filles d’“immigré(s)”, niveaux de formation et fréquence différente du chômage selon les origines nationales parentale / J.-L. Richard // *Migrations Société*. – 2006. – Vol. 18. – № 105–106. – P. 5–6.

⁹² Les inégalités entre les femmes et les hommes: les facteurs de précarité: rapport à la ministre chargée de la Parité du 3 mars 2005. – Paris : La documentation Française, 2005. – P. 116.

Мусульманське населення було нерівномірно представлене у різних галузях виробництва: 40% мусульман працювали на фабриках і заводах, хоча середній показник зайнятих у промисловості по країні становив лише 21%⁹³. Традиційно багато іммігрантів першого покоління працевлаштовувались на шахти та металургійні заводи. До 1999 р., порівняно з 1990 р., відбулися позитивні зміни в середовищі робітників турецького походження: з 45,8% до 35,5% зменшилася кількість некваліфікованих працівників, а кваліфікованих – зросла від 25,3% до 31,6%⁹⁴. Але в 2000 р. ще 15% жінок і 10% чоловіків магрибського походження виконували на заводах “чорну” роботу⁹⁵.

Усталеним у французькому суспільстві був погляд на мусульманок, як на пасивну частину населення, що ніколи не працювала. Але дослідження Ф.-А.-Б. Лмадані довело помилковість такого твердження⁹⁶. Значна частина жінок-мусульманок саме у Франції починали вести активне життя з метою створити дітям кращі умови для самореалізації. Навіть ті жінки, які ніколи не працювали і вважали дім сферою своїх інтересів не заперечували, щоб їхні доньки працювали за межами дому.

У 2004 р. наукові дослідження підтвердили поступове перенесення ваги з виробничо-промислового сектору, у сферу послуг (*Додаток В Табл. В.6*). Прикметно, що це дані про молодь зі “складних” передмість. Відповідно, відсоток усіх молодих мусульман, зайнятих у сфері послуг, був вищим (зокрема, 2,5% осіб турецького походження займалося торгівлею⁹⁷).

Основні проблеми, що мали вирішувати мусульмани – це безробіття, неповний робочий день і тимчасові трудові угоди. Рівень безробіття серед чоловіків 1999 р. сягав 23–35%, жінок – 43%, молоді 15–29 років – 40%⁹⁸, у той час як серед загалу населення

⁹³ Tebbakh S. Muslims in the EU... – P. 39.

⁹⁴ Firat D. Population issue de l’immigration de Turquie...

⁹⁵ Les inégalités entre les femmes et les hommes... – P. 116.

⁹⁶ Lmadani F.-A.-B. Les femmes marocaines... – P. 83.

⁹⁷ Firat D. Population issue de l’immigration de Turquie...

⁹⁸ Франция в поисках новых путей... – С. 43.

ці показники становили лише 12–15%⁹⁹. Мусульмани поступалися не лише французам, а й іммігрантам з Португалії, які, маючи аналогічний рівень освіти, набагато легше знаходили місце праці, до того ж із повним робочим днем і трудовими угодами на постійній основі¹⁰⁰.

У листопаді 1995 р. міністр з питань інтеграції Ерік Раульт заявив, що поліція має бути репрезентована етнічним різноманіттям кварталів і таким чином забезпечити інтегрування іммігрантів другого покоління в систему сил правопорядку. При прийомі на роботу заборонялося зважати на віросповідання; кандидат на посаду мав усвідомлювати, що релігія – це його приватна справа, а на роботі він повинен дотримуватися законів, і не демонструвати своїх релігійних переконань; за порушення цього правила він буде підданий дисциплінарній санкції¹⁰¹.

Однак, заява Е. Раульта не призвела до реальних дій, а тому 1999 р. міністр внутрішніх справ Жан-П'єр Шевенман повторно закликав набирати в ряди поліції дітей іммігрантів зі “складних” передмість, переслідуючи потрійну мету: посилити керівну роль держави в інтеграційних процесах, вписати набір кадрів державних службовців у процес боротьби з дискримінацією та підняти престиж поліції у передмістях¹⁰². Така політика відобразилася й у масовій культурі, зокрема у другій, третій і четвертій частинах блокбастера “Таксі” серед ролей другого плану можна помітити персонаж поліцейського магрибського походження¹⁰³.

⁹⁹ Withol de Wenden C. *L'immigration en Europe...* – P. 35.

¹⁰⁰ Tebbakh S. *Muslims in the EU...* – P. 47.

¹⁰¹ Calvès G. *Renouvellement démographique de la fonction publique de l'Etat: vers une intégration prioritaire des Français issus de l'immigration / Gwénaële Calvès.* – Paris : La documentation Française, 2005. – P. 39–46.

¹⁰² *Ibid.* – P. 18.

¹⁰³ Таксі 2 [Taxi 2], режисер Ж. Кравчик. – Франція, 2001 // DVD; Таксі 3 [Taxi 3], режисер Ж. Кравчик. – Франція, 2003 // DVD; Таксі 4 [Taxi 4], режисер Ж. Кравчик. – Франція, 2007 // DVD.

Очевидно, міністр хотів досягти ще двох цілей, а саме: недопущення погромів у передмістях, спричинених, серед іншого, відсутністю мусульман на відповідальних державних посадах, і подолання негативного образу мусульманина, як фундаменталіста та противника інтеграції. Його діяльність увінчалася успіхом. Уже наприкінці 1999 р. серед 18–40-річних французів відсоток державних службовців серед осіб турецького походження складав 6%, алжирського – 14%, мароканського – 12% та 11% тропічноафриканського походження, а префектура поліції Парижа набрала серед осіб іммігрантського походження 22% працівників¹⁰⁴.

За даними дослідження “Покоління 98”, проведеного Центром освіти та досліджень у 2001 р., із 370 000 молоді, що мали освітній рівень “бакалаврат+5”, чиновниками серед корінних французів стало 4,1%, а осіб магрибського походження – 4,4%¹⁰⁵. Оптимістичні результати політики Шевенмана, наштовхують на думку про впровадження позитивної дискримінації при прийомі на роботу в державні структури, що також небезпечно, бо провокує ризик несприйняття корінними французами такої політики. Після того, як взимку 2003 р. в департамент Жюра призначили першого префекта-мусульманина, за кілька місяців на нього було вчинено замах¹⁰⁶.

За таких обставин дедалі більше мусульман починало боротися з безробіттям, відкриваючи власний бізнес і здобуваючи економічну освіту. Держава сприяла такій ініціативі, надаючи початкуючим підприємцям вигідні умови кредитування¹⁰⁷. Станом на 1999 р. третина іммігрантів турецького походження мала власну справу: кафе, ресторани, перукарні, агенції подорожей, крамнички тощо, куди залучалися всі члени родини. У 2003 р. особи

¹⁰⁴ Simon P. Les jeunes issus de l’immigration se cachent pour vieillir... – Р. 30.

¹⁰⁵ Calvès G. Renouvellement démographique de la fonction publique... – Р. 26.

¹⁰⁶ Стрельцова Я. Франция и проблема интеграции мигрантов / Я. Стрельцова // Мировая экономика международные отношения. – 2005. – № 9. – С. 71.

¹⁰⁷ Firat D. Population issue de l’immigration de Turquie...

турецького походження очолювали в Ельзасі 921 підприємство (4,1 % усього бізнесу)¹⁰⁸. Підприємці магрибського походження також працювали у третинному секторі. Серед найпоширеніших напрямів діяльності: фірми з продажу комп'ютерного забезпечення, туристичні агенції (насамперед організація подорожей і паломництва до мусульманських країн), маркетингові й інформаційні компанії, бюро перекладів (східні мови), охоронні фірми у “складних” передмістях, кур'єрські служби¹⁰⁹. Більшість французьких бізнесменів-мусульман були “піонерами” у своїй справі, позаяк їхні батьки належали до робітничого середовища.

Закономірно, що мусульмани-підприємці працевлаштовували насамперед своїх одновірців, яким було складніше знайти роботу. Так, опитаний мною Язід Дамані, під час навчання працював у невеликому ресторані, директором якого був теж араб, котрий за 5 місяців прийняв на роботу 15 своїх одновірців¹¹⁰. У липні 2005 р. у північно-західному передмісті Парижа Кліші відкрився перший мусульманський фаст-фуд “Burger King Muslim”, власниками якого були Бенхамед, Кіттер та Мокедеш, а персонал також складався із чоловіків та жінок магрибського походження¹¹¹.

Проте не всі мусульмани могли заробляти на життя самостійно. Значна частина ісламської умми Республіки залежала від державних виплат. Безробітні могли розраховувати на гарантовану законом мінімальну допомогу для осіб, які не мали коштів для існування (*le Revenu Minimum d'Insertion – RMI**). Станом на 1 січня

¹⁰⁸ Histoire de l'islam et des musulmans... – P. 790.

¹⁰⁹ Madoui M. Les petits entrepreneurs d'origine maghrébine / M. Madoui // Hommes&Migrations. – 2006. – № 1266. – P. 10–11.

¹¹⁰ Записано 21 травня 2008 р. зі слів Язіда Дамані, 1988 р.н., мешканця м. Лілль Французької Республіки // Домашній архів автора.

¹¹¹ Bergeaud-Blackler F. Halal: d'une norme communautaire à une norme institutionnelle [En ligne] / F. Bergeaud-Blackler // Le Journal des Anthropologues. – № 106–107. – URL : <http://www.afa.msh-paris.fr/journaux/106-107.html> // 26.11.12.

* Уряд Мішеля Рокара запровадив RMI у 1988 р. Особа, яка претендувала на RMI, мала відповідати таким критеріям: французьке громадянство або дозвіл на проживання, досягнення 25-річного віку та відсутність інших

2007 р. RMI для самотньої особи складало 440,86 €, для подружньої пари – 661,29 €, для сім'ї з однією дитиною – 793,55 €, з двома – 925,81 € щомісячно¹¹². З огляду на те, що серед мусульман було багато безробітних, вони були одними з основних користувачів RMI.

На початку XXI ст. осіб похилого віку ісламського віросповідання було не більше 300 тис. і вони належали до іммігрантів першого покоління¹¹³. Оскільки більшість пенсіонерів-мусульман у минулому виконували низькокваліфіковану та малооплачувану роботу, вони не могли розраховувати на великі пенсії, а тому вели скромний спосіб життя. Незначні прибутки були однією з причин проживання майже 40 тис. самотніх чоловіків-мусульман похилого віку в робітничих гуртожитках, де вони становили 20–80% мешканців¹¹⁴. Зважаючи на те, що впродовж 1990-х рр. кількість осіб похилого віку алжирського походження збільшилася на 128,6%, мароканського – на 210%, туніського – на 89%, а південноафриканського зменшилася на 15,2%, до того ж 88% з них отримували мінімальні пенсії, перед Францією постала проблема пристосування робітничих гуртожитків до потреб літніх людей. У 1997–2001 рр. було переобладнано 326 гуртожитків, на що держава щорічно витрачала 3 мільйони євро. Окрім переобладнання такого житла, уряд будував і нове, на що 2005 р. було виділено 22,9 млн євро¹¹⁵.

Із 520 тис. пенсій, які станом на 31 грудня 2000 р. Франція виплачувала вихідцям із країн Магрибу, 45% переводилися за кордон¹¹⁶. Відповідно, майже 235 тис. осіб магрибського походження,

джерел фінансування. Студенти не могли користуватися RMI. Власнику RMI держава забезпечувала повне медичне страхування, звільняла від сплати податків і надавала максимальну житлову допомогу. У 2009 р. RMI була замінена допомогою активної солідарності (le Revenu de Solidarité Active – RSA).

¹¹² Montant du RMI 2007 [En ligne]. – URL : <http://www.rmi-fr.com/montant-rmi-2007.htm> // 12.08.13.

¹¹³ Tribalat M. Le nombre de musulmans en France... – P. 28.

¹¹⁴ Bas Theron F. Rapport sur les immigrés vieillissants / F. Bas Theron, M. Michel. – Paris : Inspection générale des affaires sociales, 2003. – P. 2.

¹¹⁵ Bilan de la politique d'intégration 2002–2005... – P. 120–166.

¹¹⁶ Ibid. – P. 8.

які отримували пенсійні виплати, проживали на території Франції. Серед чинників, які спонукали самотніх мусульман похилого віку залишатися у Франції, був і вищий рівень медичного обслуговування, ніж на батьківщині.

За підрахунками К. Пендзівятра, француз консультувався з лікарем в середньому шість разів на рік, магрибець – тричі, африканський мусульманин – двічі¹¹⁷. На мою думку, нечасті звернення мусульман за медичною допомогою не були спричинені ворожим ставленням лікарів. Оскільки лише 3,8% мусульман Марселя та Парижа, опитаних у 2006–2007 рр. співробітниками Фонду за відкрите суспільство, були свідками релігійної дискримінації з боку дільничних лікарів, а 5,4% зіткнулися з неприязним ставленням у місцевих лікарнях¹¹⁸. Більше того, система охорони здоров'я була тим інститутом, якому довіряла переважна більшість мусульман: 80% опитаних у 2008 р. Е. Комта (співробітник Інституту Політичних досліджень Ґренобля) дуже високо оцінювали французьку медицину¹¹⁹. Найвищим рівень довіри до французької системи охорони здоров'я – 94%, за словами соціолога Х. Бозарслан, був серед жінок турецького походження¹²⁰.

Але через низькі доходи особи іммігрантського походження не мали належного соціального захисту. За підрахунками співробітників Національного інституту статистики та економічних досліджень, у 2005 р. лише 62% осіб іммігрантського походження, у порівнянні з 87% “корінних” французів, мали медичне страхування, а 22% користувалися державною допомогою на лікування¹²¹.

¹¹⁷ Pędziwiatr K. Od islamu imigrantów... – S. 53.

¹¹⁸ Les musulmans en Europe. Un rapport sur 11 villes de l'Union européenne. – New York : Open Society Foundations, 2011. – P. 100.

¹¹⁹ Comtat E. Confiance dans les institutions dans le système démocratique des Français de confession musulmane. Etude à partir d'enquête EVS 2008 / E. Comtat. – Congrès AFSP Strasbourg, 2011 [En ligne]. – URL : http://www.congres_afsp/actionsthematiques/st43/st43comat.pdf // 17.10.13.

¹²⁰ Bozarслан H. Femmes originaires de Turquie en France...

¹²¹ Tebbakh S. Muslims in the EU... – P. 56.

У досліджуваній період у Франції діяли різні мережі безкоштовних консультаційних медичних центрів. Зокрема, структура “Лікарі без кордонів” мала на початку ХХІ ст. 6 відділень, організація “Лікарі світу” – 31, об’єднання “Консультація для незахищених” – 8, клініка “Лікувальний диспансер” – 1¹²². До безкоштовних лікарень зверталися насамперед люди без медичного страхування. За словами працівників згаданих медичних центрів, більшість пацієнтів становили вихідці з країн Тропічної Африки.

II.3. Організаційні структури

Серед безлічі ісламських організацій Франції виділяються структури трьох рівнів: представницькі ліги, великі мусульманські федерації та локальні асоціації. За цією схемою й було вирішено їх аналізувати.

Перед тим, як перейти власне до аналізу інституціоналізації “французького ісламу”, необхідно розглянути нормативно-правові підвалини цього процесу. Чинним у П’ятій республіці є вже згаданий Закон про відокремлення церкви від держави, ухвалений 9 грудня 1905 р. Стаття 1 цього нормативного акту гарантує забезпечення Республікою свободи віросповідання, а стаття 2 стверджує, що держава не фінансує, не підтримує і не надає переваги жодному культу¹²³. Частина четверта аналізованого закону присвячена регулюванню діяльності релігійних об’єднань. Стаття 20 дозволяє релігійним асоціаціям створювати союзи, які мають власну адміністрацію та центральне керівництво¹²⁴. На основі цієї статті утворювалися регіональні об’єднання та координаційні ради ісламу.

¹²² Mizrahi A. Les étrangers dans les consultations des centres de soins gratuits / A. Mizrahi // *Hommes et Migrations*. – 2000. – № 1225. – P. 95–96.

¹²³ Закон Франции от 9 декабря 1905 г.... – С. 33.

¹²⁴ Там само. – С. 50.

Заслуговує уваги і Закон про свободу асоціацій від 1 липня 1901 року. За статтею 1, “асоціація” – це угода, за якою двоє або більше осіб об’єднують свої знання чи зусилля з метою іншою, ніж одержання прибутків. Згідно статті 13 цього закону, кожна релігійна конгрегація може отримати державне визнання¹²⁵, як це і сталося у 2003 р. із Французькою радою ісламу.

Підтримання та налагодження контактів у площині “держава – релігійні асоціації”, починаючи з 1905 р., входило до компетенції Міністерства внутрішніх справ. У складі цієї структури 17 серпня 1911 р. було утворено Центральне бюро культів, яке мало стежити за дотриманням норм світськості на території усієї Республіки. Оскільки на час прийняття Закону про відокремлення церков від держави та створення Центрального бюро культів Ельзас і Мозель входили до складу Німецької імперії (1870–1918 рр.), після їх включення до складу Французької Республіки, релігійні питання там і далі регламентувалися Кодексом Наполеона. У цих департаментах преференції та право на релігійні школи зберегли католики, протестанти та юдеї. Відповідно, Центральне бюро культів у Третій, Четвертій і П’ятій республіках отримало додаткове завдання – відповідати за релігійні справи в Ельзасі та Мозелі. Враховуючи, що всі релігійні питання де-юре мало вирішувати Центральне бюро культів, міністри внутрішніх справ Франції впродовж 1990–2003 рр. були тими ключовими постатями, які де-факто визначали процес інституціоналізації “французького ісламу”.

Процес інституціоналізації започатковано наприкінці 1989 р. міністром внутрішніх справ П’єром Жоксом (1988–1991), що представляв Соціалістичну партію Франції¹²⁶. Формальною причиною для ініціатив П. Жокса вважається факт відсутності мусульманських представників на традиційній новорічній зустрічі 1989 р. президента Ф. Міттерана з релігійними спільнотами, хоч іслам був другою за кількістю вірян релігією Франції¹²⁷. Насправді ж

¹²⁵ Закон Франции от 1 июля 1901 г... – С. 192.

¹²⁶ Amghar S. Acteurs internationaux et islam de France / S. Amghar // *Politique étrangère*. – 2005. – № 1. – P. 27.

¹²⁷ Bruce B. Promoting Belonging through... – P. 55.

поштовхом до початку переговорів стали проблеми глибинного характеру, а саме: організовані зовнішніми силами атентати у Парижі 1986 р., виступ громадської організації “Жити ісламом” проти публікації “Сатанинських віршів” Салмана Рушді* у лютому 1989 р. та відмова кількох учениць у жовтні 1989 р. зняти хіджаб у середніх навчальних закладах.

У листопаді 1989 р. П. Жокс зібрав у приміщенні Міністерства внутрішніх справ комісію у складі шести “мудрих” (*sages*) мусульман (*Додаток Д*), які мали підготувати представництво для переговорів із владою¹²⁸. У березні 1990 р. на основі цієї комісії було створено Раду осмислення ісламу у Франції (*Conseil de Réflexion de l’Islam en France – CORIF*). 19 березня 1990 р. організацію поповнили ще дев’ять представників (*Додаток Д*). Свій вибір П. Жокс 21 березня 1990 р. в інтерв’ю газеті *Le Monde* пояснив тим, що ці люди, на його думку, можуть якнайкраще представити мусульманську спільноту Франції, оскільки вони репрезентують загал мусульман, а не конкретні асоціації¹²⁹.

Згідно Постанови Міністерства внутрішніх справ Франції від 15 березня 1990 р., CORIF отримувала статус Консультативної комісії з питань ісламу при Міністерстві внутрішніх справ. Вона мала скликатися на вимогу міністра, який формував порядок денний. До компетенції CORIF входили такі питання: визначення прав і обов’язків мусульман, юридичний статус ісламських асоціацій, проблема мусульманських дільниць на кладовищах, видача сертифікатів на м’ясо халял**, будівництво мечетей, підготовка

* У четвертій частині роману “Сатанинські вірші” відомого британського публіциста Салмана Рушді пророк Мохамед погоджується визнати трьох язичницьких богинь. Цей епізод призвів до розриву дипломатичних відносин між Іраном і Великою Британією у 1989–1998 рр. Аятола Хомейні у фетві закликав вбити С. Рушді, назвавши цю дію “богоугодною справою”. Ісламісти почали переслідувати видавців роману, а С. Рушді був змушений переховуватися.

¹²⁸ Césari J. “Islam de l’extérieur, musulmans de l’intérieur”... – P. 111.

¹²⁹ Terrel H. L’Etat et la création du Conseil français du culte musulman (CFCM) / Hervé Terrel // *L’Islam en France / sous la direction de Y.-C. Zarka.* – Paris : PUF, 2008. – P. 70.

** М’ясо ритуально вбитих тварин.

імамів і регламентація релігійного календаря. Однак, через відсутність фінансування було досягнуто лише двох конкретних результатів: циркуляром нового міністра внутрішніх справ Ф. Маршана (1991–1992) від 1991 р. регламентовано порядок виділення мусульманських ділянок на кладовищах і впроваджено пайок халля для військовослужбовців-мусульман (за активного сприяння міністра оборони, яким тепер був П. Жокс)¹³⁰.

Криза Ради осмислення ісламу у Франції розпочалася в 1992 р., коли Хаддам Теджіні, ректор Великої Паризької мечеті (GMP – Grande Mosquée de Paris) та член CORIF був іменований у Вищу державну раду Алжиру. Т. Хаддам відмовився подати у відставку з CORIFу, викликавши тим самим обурення інших членів цієї організації й уряду соціалістів. На посаду ректора Великої Паризької мечеті CORIF запропонувала корінного француза Жакоба Роті, але уряд, щоби не погіршувати стосунки з Алжиром, посприям обранню Даліля Бубакера*. Таким чином, впливи Алжира на GMP було збережено.

З цього часу Велика Паризька мечеть поступово перетворювалася на основного мусульманського співрозмовника з владою. У грудні 1992 р. тодішній мер Парижа, голліст Ж. Ширак виділив з міського бюджету 15 млн франків на реконструкцію GMP¹³¹. Зауважимо, що від 1982 р., тобто приходу до влади соціалістів, GMP не отримала від держави жодного франка. Щедрість Ж. Ширака посприяла налагодженню тіснішої співпраці між голлістами та Д. Бубакером. Тому не дивно, що після утворення у квітні 1993 р. в Національній Асамблеї нової правої більшості, CORIF поступово занепадає. Натомість, 20 листопада 1993 р. виникла Консультативна рада мусульман Франції, де чільну роль відіграв Д. Бубакер¹³².

¹³⁰ Terrel H. L'Etat et la création du Conseil français... – P. 71–72.

* Сім'я Бубакерів ще 1957 р. мігрувала з Алжиру у Францію, де Даліль здобув медичну освіту, а його батько Сі Хамза у 1957–1982 рр. очолював Велику Паризьку мечеть.

¹³¹ El Khatib M. Le processus de mise en France d'instances représentatives de l'islam de France. De Pierre Joxe à Nicolas Sarkozy: 1990–2003 / Mohammed El Khatib. Mémoire réalisée sous la direction de Gilles Richard. – Rennes, 2003. – P. 29.

¹³² Césari J. Demande de l'islam en banlieu...

В інтерв'ю відомому журналісту Іву Азруалю від 26 жовтня 1994 р. Д. Бубакер серед іншого наголосив, що лише інституціоналізовані стосунки між державою й ісламом можуть запобігти загрозі екстремізму та радикалізму, а також посприяти культурній інтеграції мусульманської молоді¹³³. На його думку, визнання мусульманської спільноти державою шляхом створення репрезентативної структури “французького ісламу”, є логічним та відповідає здоровому глузду. Така позиція перегукується з тезою, висловленою 1995 р. Вищою радою з питань інтеграції: “Обов’язком держави є допомогти ісламу у Франції організуватися, опираючись на принцип світськості Республіки”¹³⁴. Д. Бубакер із гордістю відзначив, що від квітня 1993 р. Велика Паризька мечеть координує з урядом створення представницької структури мусульман Франції¹³⁵. Постановою від 15 грудня 1994 р. монополію на видачу сертифікатів для виробництва м’яса халял було надано GMP. Згодом, на вимогу мароканської влади, аналогічні права отримали мечеті в Еврі та Ліоні¹³⁶. Окрім того, новий міністр внутрішніх справ Шарль Пасква (1993–1995) вирішив підготувати офіційний документ, який би визначав місце ісламу та мусульманських організацій у Франції. До участі у його підготовці він запросив насамперед ректора GMP, чим викликав обурення серед потужних мусульманських федерацій¹³⁷. 10 січня 1995 р. проект Хартії мусульманської релігії Франції був урочисто вручений Ш. Паскві, але документ так і не був апробований представниками двох найпотужніших ісламських федерацій – Об’єднання ісламських організацій Франції (Union des Organisations Islamiques de France – UOIF) і Національної федерації мусульман Франції (Fédération Nationale des Musulmans de France – FNMF)¹³⁸.

¹³³ Azeroual Y. Foi et République / Yves Azeroual. – Paris : Éditions Patrick Banon, 1995. – P. 36.

¹³⁴ Liens culturels et intégration... – P. 26.

¹³⁵ Azeroual Y. Foi et République... – P. 32.

¹³⁶ Terrel H. L’Etat et la création du Conseil français... – P. 76.

¹³⁷ Tebbakh S. Muslims in the EU... – P. 77.

¹³⁸ Terrel H. L’Etat et la création du Conseil français... – P. 75.

Хартія мусульманської релігії складається з преамбули та 37 статей і регламентує чотири основні питання: історична легітимність перебування мусульман на території Франції; принципи, за якими мусульмани мають об'єднатися; організація ісламського культу та ставлення мусульман до французького суспільства і держави. У статті 1 цього документа зафіксовано, що “зважаючи на виклики сучасності та зміни у світі, мусульманська громада стверджує своє розуміння того, що лише представницькі організації, вільно обрані нею і для неї, зможуть легітимно задовольняти її потреби”. Стаття 24 ще раз наголошує, що повноцінне входження мусульман у французьке суспільство можливе лише за умови існування репрезентативних структур при світській владі. Статті 4, 10, 15 та 30 закликають французьких мусульман поважати і дотримуватися законів П'ятої республіки¹³⁹. Хоча положення Хартії мусульманської релігії у Франції були виваженими та добре продуманими, через бойкот більшості ісламських організацій, вона не стала дієвим інструментом інтеграції. Відхилення Хартії було спричинене насамперед спротивом гегемонії GMP, яку уособлював Д. Бубакер. Так, 1995 р. газета FNMF іронічно називала ректора Паризької мечеті “його величність”¹⁴⁰, а видання “Іслам” у 1996 р. підготувало ціле досьє під назвою “Паризька мечеть: негідний ректор”¹⁴¹.

Саме тому 1997 р. новий міністр внутрішніх справ Ж.-П. Шевенман (1997–2000), політик лівого спрямування, переглянув підходи до вирішення проблеми інституціоналізації “французького ісламу”. На його думку, представницьку організацію ісламу потрібно було створювати шляхом консультацій з усіма лідерами мусульман, які приймали основоположні принципи Французької Республіки, а не лише ректором Великої Паризької мечеті¹⁴². Своє кредо Ж.-П. Шевенман коротко сформулював так: “Допомагати,

¹³⁹ Charte du culte musulman en France... – P. 181–186.

¹⁴⁰ Lumière... – 1995. – № 2. – P. 3.

¹⁴¹ Islam. Organe officiel du Haut Conseil des Musulmans de France. – 1996. – № 2. – 16 p.

¹⁴² Bruce B. Promoting Belonging through... – P. 56.

дотримуючись законів”¹⁴³. Міністр пояснив, що час, коли держава могла диктувати свою волю мусульманам, уже минув.

Посланням від 29 жовтня 1999 р. Ж.-П. Шевенман запросив до співпраці всі значні ісламські течії Франції та шість “компетентних осіб”¹⁴⁴. Частина молодіжних мусульманських організацій, зокрема Об’єднання ісламських студентів Франції та Рух молодих мусульман Франції, відмовилися взяти участь у роботі Консультації.

28 січня 2000 р. запрошені мусульманські представники зібралися у святковому залі Міністерства внутрішніх справ. Ця дата вважається днем створення Консультації мусульман Франції (La Consultation des musulmans de France) (*Додаток Д*). На відкритті пленарного засідання Консультації Ж.-П. Шевенман наголосив, що “питання [організації ісламу – Б.С.] не є пріоритетом лівих чи правих, а національною прерогативою”, та підкреслив, що не існує основоположного конфлікту між традиціями ісламу та легальною організацією культів у Франції¹⁴⁵.

На засіданні міністерства було визначено критерії допуску до консультацій зі створення Французької ради ісламу та прийнято документ “Принципи та правові основи, що визначають відносини між владою та ісламом у Франції”¹⁴⁶. Таким чином, до дискусій допускалися особи, які визнавали статті 10 та 11 Декларації прав людини і громадянина (тобто свободу слова та думки), статтю 1 Конституції П’ятої республіки (світськість держави) та Закон від 9 грудня 1905 р. про відокремлення церкви від держави. Наголошувалося, що “мусульмани користуються у Франції такими ж правами і підлягають таким же обов’язкам, що й вірні інших релігій”¹⁴⁷. Okремо зазначалося, що мусульмани мають визнати

¹⁴³ El Khatib M. Le processus de mise en France... – P. 55.

¹⁴⁴ Boyer A. La place de l’organisation... – P. 627.

¹⁴⁵ Ponty J. L’immigration dans les textes. France, 1789–2002 / Janine Ponty. – Paris : Belin, 2004. – P. 401.

¹⁴⁶ Zeghal M. La Constitution du Conseil...

¹⁴⁷ Principes et fondements juridiques régissant les rapports entre les pouvoirs publics et le culte musulman en France du 28 janvier 2000 [En ligne]. – URL : <http://www.ambafrance-jo.org/1-9-Pouvoirs-publics-et-culte.//10.05.12>.

рівність за статевою ознакою. Реальним здобутком сповідників ісламу був пункт 8, у якому вказано, що мусульмани, зайняті на державних підприємствах звільняються від роботи у наступні ісламські свята: Аїд-ель-Сегір, Аїд-аль-Кебір і Мулуд. Цим документом Ж.-П. Шевенман добився гарантії дотримання мусульманською спільнотою Франції республіканських принципів і закладав підвалини для майбутньої представницької структури. Цей нормативно-правовий акт став більш дієвим, ніж Хартія мусульманської релігії Франції, бо опирався на ширшу соціальну базу мусульман.

До своїх “здобутків” керівництво Консультації віднесло й той факт, що 2000 р. основні ісламські федерації Франції вперше досягнули консенсусу щодо початку Рамадану (проголошено на 27 листопада), бо до цього GMP, UOIF та FNMF щороку обирали різні дати¹⁴⁸. Однак, у середовищі Консультації мусульман Франції майже одразу з'явилися суперечності. Так, великі федерації блокувалися із представниками мечетей, натомість урядовим емісарам Алену Біллону та Бернару Годару доводилося захищати кооптованих осіб¹⁴⁹.

За рамковою угодою, підписаною 3 липня 2001 р. міністром внутрішніх справ Даніелем Ваяном (2000–2002) і Консультацією мусульман Франції*, визначався порядок формування майбутньої представницької організації мусульман. Стаття 7 цього документа передбачала, що до Генеральної асамблеї увійдуть делегати від культових споруд, пропорційно до їх площі (а не кількості парафіян!), представники національних ісламських федерацій, великих мечетей і кооптовані особи¹⁵⁰. Консультація мусульман Франції перетворювалася на комісію для підготовки виборів у формі асо-

¹⁴⁸ Al Istichara... – 2000. – № 4. – Р. 1.

¹⁴⁹ Terrel H. L'Etat et la création du Conseil français... – Р. 81–82.

* Зауважимо, що Д. Ваян кілька разів наголошував, що Консультація мусульман Франції є партнером Міністерства внутрішніх справ, і “ми [Міністерство та Консультація – Б.С.] повинні говорити на рівних”. Див. : Al Istichara. Le journal de la Consultation des Musulmans de France. – 2001. – № 5. – 8 р.

¹⁵⁰ Boyer A. La place de l'organisation... – Р. 629.

ціації за Законом про свободу асоціацій від 1901 р. Вона поділялася на дві підкомісії, перша з яких мала займатися підготовкою виборів, а друга – осмисленням статуту майбутньої Французької ради ісламу¹⁵¹.

Напередодні президентських виборів 2002 р. Ж. Ширак зустрівся з ректором Великої Паризької мечеті Д. Бубакером, що стало передвісником нового потепління у стосунках між урядом та GMP. У травні 2002 р. міністр внутрішніх справ Н. Саркозі довів, що влада цікавиться релігійними справами. Його заходи у сфері інституціоналізації “французького ісламу” Вінсент Гейсер окреслив терміном “нова мусульманська політика”¹⁵². Вона полягала в активному втручанні Міністерства внутрішніх справ у релігійні справи мусульман. Його попередник Ж.-П. Шевенман послуговувався терміном “мусульманська традиція”, що має передусім культурологічне, а не емоційне наповнення, натомість Н. Саркозі надавав перевагу “мусульманській вірі”¹⁵³.

21 жовтня 2002 р. Н. Саркозі озвучив низку вимог, обов’язкових для виконання мусульманами при утворенні Французької ради ісламу, а саме: меншинні течії повинні бути пропорційно представлені у CFCM, серед кооптованих членів 50% місць відводилося жінкам, рівноправність усіх членів CFCM, Регіональні ради ісламу (CRCM) матимуть статус юридичних осіб, а вибори до CRCM у різних регіонах не обов’язково проходять одночасно¹⁵⁴.

Формуючи Французьку раду ісламу, Н. Саркозі орієнтувався насамперед на GMP та UOIF. У квітні 2003 р. президент UOIF Тамі Брез у Ле Бурже навіть назвав Саркозі “другом, якого ми [UOIF – Б.С.] відкрили, і який відкрив нас”¹⁵⁵. На “потепління” у ставленні офіційного Парижа до Об’єднання ісламських організацій

¹⁵¹ El Khatib M. Le processus de mise en France... – P. 61.

¹⁵² Geisser V. L’UOIF, la tension clientéliste... – P. 93.

¹⁵³ Zeghal M. La Constitution du Conseil...

¹⁵⁴ Terrel H. L’Etat et la création du Conseil français... – P. 87.

¹⁵⁵ Geisser V. L’UOIF, la tension clientéliste... – P. 83.

Франції відреагували і засоби масової інформації. Якщо в середині 90-х рр. XX ст. на означення членів UOIF журналісти вживали іронічний термін “бородані в краватках”, то після створення на початку XXI ст. CFCM члени UOIF перетворилися на “гідних співрозмовників влади та ЗМІ”¹⁵⁶.

Хоча, де-юре, порядок формування Французької ради ісламу регламентувався вже згаданою Рамковою угодою від 3 липня 2001 р., 9 грудня 2002 р., за активного сприяння міністра внутрішніх справ*, було підписано вирішальний протокол між GMP, UOIF та FNMF, який розподілив керівні посади ще до (!) виборів у CFCM¹⁵⁷. Президентство у CFCM було віддано GMP (Д. Бубакер), два віце-президентства – UOIF (Фуад Аляуї) та FNMF (Мохамед Бешарі), а пост генерального секретаря – представнику Комітету координації турецьких мусульман Франції Гайдару Деміруреку. Інспектор національної системи освіти мусульманка Бетула Фекар-Лямбіотт, протестуючи проти цього протоколу, вийшла зі складу комісії, яка займалася підготовкою виборів до CFCM.

Напередодні виборів до CFCM Н. Саркозі проводив численні зустрічі із послами Алжиру, Марокко, Тунісу, Туреччини та генеральним секретарем Світової Мусульманської Ліги. Такий підхід видається алогічним, коли врахувати, що декларувалася інституціоналізація власне “французького ісламу”, що мав бути невідкладний впливом мусульманських держав.

6–13 квітня 2003 р. відбулися вибори до Французької ради ісламу, що мала координувати роботу 25-ти Регіональних рад ісламу. Приміщення для проведення голосування надали муніципалітети. Загалом вибори, незважаючи на складну електоральну

¹⁵⁶ Deltombe T. Le choc des civilisations vu par TF1 et France 2 / T. Deltombe // Islam, médias et opinions publiques. – Paris : l’Harmattan, 2006. – P. 60.

* Переговори тривали два дні, тому Міністерство внутрішніх справ забезпечило представників ісламських федерацій килимками для молитви та їжею халал. Див. : Frégosi F. L’islam de France par les urnes...

¹⁵⁷ El Khatib M. Le processus de mise en France... – P. 65.

процедуру (регламентація кількості делегатів від мечетей, залежно від їхньої площі – 1 представник від 100 м², встановлені квоти для національних федерацій та наявність кооптованих членів) було визнано легітимними, бо 80% мусульман Франції могли взяти у них участь¹⁵⁸.

15 квітня 2003 р. в інтерв'ю радіо-каналу “Європа-1” Н. Саркозі відзначив, що нарешті є структура, яка представляє мусульман Франції в усьому їх розмаїтті. Він кілька разів наголосив, що “п’ять мільйонів мусульман нарешті стали повноцінними громадянами”. У травні 2003 р., виступаючи перед Національною Асамблеєю, Н. Саркозі ще раз зауважив, що “не може бути двох категорій громадян: тих, хто може сповідувати свою релігію, та інших, тобто мусульман”¹⁵⁹. Створення представницького органу ісламу, таким чином, стало розглядатися, як розширення громадянських прав мусульман у Франції та один із найважливіших елементів їх залучення до життя Республіки.

3 травня 2003 р. на урочистому відкритті Генеральної асамблеї Французької ради ісламу прем’єр-міністр Жан-П’єр Раффарен сказав: “Ви відкриваєте, ми відкриваємо сьогодні нову сторінку у відносинах між Республікою та другою релігією Франції”¹⁶⁰. Але якщо порівняти ці слова зі звітом уряду за 2002–2004 рр., то можна зробити цікаві застереження. Урядовий звіт поділений на чотири тематичні розділи: “Гарантувати безпеку всім: умиротворена Франція”, “Забезпечити соціальне співжиття: солідарна Франція”, “Підтримати зростання і стабілізацію: динамічна Франція” та “Підготувати майбутнє: амбіційна Франція”. Частина першого розділу присвячена заходам проти поширення комунітаризму, сюди ж віднесено й утворення CFCM¹⁶¹. Тобто, утворення Французької ради ісламу в офіційному документі трактували як появу

¹⁵⁸ Bruce B. Promoting Belonging through... – P. 57.

¹⁵⁹ Fernando M. The Republic’s “Second Religion”... – P. 15–16.

¹⁶⁰ Terrel H. L’Etat et la création du Conseil français... – P. 91.

¹⁶¹ Mai 2002–mai 2004: L’action du Gouvernement de Jean-Pierre Raffain [En ligne]. – URL : <http://www.archives.premier-ministre.gouv.fr//28.10.08>.

слухняної та лояльної до уряду, репрезентативної структури мусульман.

На установчій Генеральній асамблеї CFCM (*Додаток Д*) 3 травня 2003 р. було затверджено Статут Французької ради ісламу. У його преамбулі вказано, що чинність зберігали Принципи та правові основи, які визначають відносини між владою й ісламом у Франції від 28 січня 2000 р. та Рамкова угода від 3 липня 2001 р. Сферу повноважень CFCM визначала стаття 1 Статуту: захист гідності та інтересів мусульман у Франції, сприяння й організація обміну інформацією та послугами між релігійними асоціаціями, підтримка діалогу між регіонами та гарантії представництва місцевих релігійних мусульманських організацій при світській владі¹⁶². Також Французька рада ісламу мала займатися підготовкою імамів, забезпеченням духівників для в'язниць і лікарень, доглядом мусульманських ділянок на кладовищах, встановленням дат релігійних свят, тобто регламентацією релігійної практики, а не доктрини¹⁶³. Новоутворена організація не фінансувалася державою та мала існувати за рахунок членських внесків і прибутків від наданих послуг.

У 2003 р. виникли одразу дві ісламські Ради, які оголосили себе “світськими партнерами” CFCM. У травні 2003 р. Амо Фераті та Токія Саїфі створили Французьку раду світських мусульман (CFML – Conseil Français des Musulmans Laïques), яка об'єднала 500 асоціацій. А в жовтні того ж року Абдеррахман Даман, член голлістської партії Об'єднання за народний рух (UMP – L'Union pour un mouvement populaire) заснував Раду мусульманських демократів Франції (CDMF – Conseil des Démocrates Musulmans de France)¹⁶⁴. Хоча CDMF планувалася, як представництво усіх “світських мусульман”, на її установчому з'їзді було не більше сотні осіб. Але новоутворені світські ради не мали ні достатньої соціальної бази, ні стабільного фінансування, а тому не змогли стати рівноправними партнерами Французької ради ісламу.

¹⁶² Устав Французького мусульманського совета... – С. 85.

¹⁶³ Sfeir A. Le Conseil français du culte musulman... – Р. 44.

¹⁶⁴ Cesari J. When Islam and Democracy Meet... – Р. 208.

17 грудня 2003 р. президент Французької Республіки Ж. Ширак дуже вдало зауважив, що, незважаючи на прогрес, якого було досягнуто з утворенням Французької ради ісламу, залишалося ще багато роботи у цій царині¹⁶⁵. Майже одразу після виникнення, у середовищі Французької ради ісламу почалося відкрите суперництво за пальму першості між представниками GMP, UOIF і FNMF, що було закономірним явищем, але перешкоджало виконанню задекларованих завдань і сприяло втраті авторитету CFCM в очах мусульманської спільноти Франції.

Так, у травні 2005 р. керівник UOIF Ф. Аляуї заявив про свій вихід із CFCM, звинувативши Французьку раду ісламу у тому, що вона нездатна бути ефективною репрезентативною інстанцією мусульман Франції. Насправді Ф. Аляуї не міг погодитися із пропозицією призначити першим національним в'язничним капеланом віце-президента FNMF Хасана ель-Аляуї Талібі замість кандидата від UOIF. Внаслідок цих перипетій міністр юстиції до лютого 2006 р. не міг призначити головного мусульманського капелана¹⁶⁶. Тому не дивно, що частина невдоволених постійними суперечками членів Французької ради ісламу вийшли з її складу. У жовтні 2004 р. Камель Кебтан відмовився від посади скарбника CFCM і президентства в Регіональній раді ісламу Рона-Альпи, щоб “не бути маріонеткою”, а 4 січня 2005 р. Дунія Бузар вийшла з виконавчої ради CFCM, бо ця організація “замість обговорювати місце ісламу в світському суспільстві, погрузла у політичній боротьбі”¹⁶⁷.

У результаті цих перипетій нові вибори до CFCM відклали до червня 2005 р. Вибори засвідчили посилення позицій Національної федерації мусульман Франції та Великої Паризької мечеті, натомість менше представництво отримали Об'єднання ісламських організацій Франції та Координаційний комітет турецьких мусульман Франції. Д. Бубакер незмінно очолював Французьку раду ісламу до червня 2008 р., коли її главою був обраний професор

¹⁶⁵ Discours de Jacques Chirac relatif au respect du principe...

¹⁶⁶ Sfeir A. Le Conseil français du culte musulman... – P. 47.

¹⁶⁷ Fernando M. The Republic's “Second Religion”... – P. 12–17.

математики Авіньйонського університету Мохамед Муссауї, член Зібрання мусульман Франції.

Правовою підставою для створення і діяльності ісламських федерацій у Франції був уже згаданий Закон про свободу асоціацій від 1 липня 1901 року. Тому в статутах мусульманських об'єднань окремо наголошувалося, що вони мають статус культурних асоціацій і керуються у своїй діяльності згаданим нормативно-правовим актом. Каталізатором створення ісламських федерацій стало ухвалення 9 жовтня 1981 року Закону №81–909, який надав асоціаціям іноземців право на легальне існування на території Французької Республіки (від 1939 р. особи без французького громадянства не мали права створювати об'єднання на території Республіки). Ставилася лише одна вимога – іноземці, які очолювали асоціації, мали постійно проживати на території Франції. Ті асоціації, штаб-квартири яких знаходилися за кордоном, залишалися під юрисдикцією відповідної держави. Найвпливовіші у період президентської каденції Ж. Ширака ісламські федерації (за винятком Національної федерації Великої Паризької мечеті) – Об'єднання ісламських організацій Франції, Національна федерація мусульман Франції, Французька федерація ісламських асоціацій Африки, Коморських та Антильських островів, Координаційний комітет турецьких мусульман Франції – виникли після ухвалення Закону № 81–909.

Національна федерація Великої Паризької мечеті (Fédération nationale de la Grande mosquée de Paris – FNGMP*) від часу своєї появи у 1920-х рр. (дозвіл на будівництво храму і створення асоціації надано префектурою Парижа 23 лютого 1922 р., спорудження завершено у 1926 р.¹⁶⁸) і до виникнення Ради осмислення ісламу у Франції у 1990 р. вважалася єдиним представником інтересів французьких мусульман.

* У науковій літературі вживається спрощена назва – Велика Паризька мечеть (Grande mosquée de Paris – GMP).

¹⁶⁸ Офіційний сайт Великої Паризької мечеті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mosquee-de-paris.org/index.php?option=com_content&view=article&id=19&Itemid=50 // 17.07.13.

У другій половині 1980-х рр., коли у Франції з'явилися нові конкуруючі ісламські федерації, керівництво GMP було змушене модернізувати організацію. Від 1995 р. програмним документом GMP стала Хартія мусульманської релігії у Франції. 4 стаття Хартії проголошувала, що “Соціальна згуртованість і національна єдність Франції ґрунтуються не на етнічній чи релігійній приналежності, а на бажанні жити разом і поділяти принципи Декларації прав людини та громадянина і республіканські цінності. Мусульмани, які проживають у Франції, незалежно від того французи вони чи іноземці, живуть там за вибором і свідомі того, що їх приналежність до національної спільноти дає їм права та покладає на них обов'язки”¹⁶⁹. Наголошуючи на повазі до республіканських цінностей, ректор Великої Паризької мечеті Д. Бубакер хотів не лише заручитися підтримкою уряду, а й залучити до федерації молодих прогресивних французьких мусульман.

З метою протистояння поширенню впливів нових ісламських федерацій у департаментах Республіки, наприкінці ХХ ст. GMP створила мережу з восьми регіональних федерацій-сателітів, які охоплювали всю територію Франції. Наприклад, до складу Регіональної федерації мусульман півдня Франції, очолюваної Башіром Дамані, входило 147 ісламських асоціацій, 20 з яких у самому Марселі¹⁷⁰. Здійснені модернізаційні заходи дозволили GMP у період президентської каденції Ж. Ширака залишатися одним із основних ісламських гравців на французькій сцені та навіть очолювати у 2003–2008 рр. Французьку раду ісламу, але гегемонію у представництві інтересів французьких мусульман було остаточно втрачено. Наймогутнішим суперником Національної федерації Великої Паризької мечеті стало Об'єднання ісламських організацій Франції.

У серпні 1983 р. Зухір Махмуд Шукр з Іраку та Абделлах Бенмансур з Тунісу за активного сприяння Саудівської Аравії, запросили

¹⁶⁹ Charte du culte musulman en France... – P. 182.

¹⁷⁰ Geisser V. Immigration et mobilisations musulmanes à Marseille... – P. 16.

до співпраці п'ятнадцять локальних мусульманських асоціацій і створили Об'єднання ісламських організацій у Франції¹⁷¹. Вже 1987 р. у внутрішній хартії цієї федерації зафіксовано, що надалі пріоритетним напрямком діяльності буде захист прав не мусульманських іммігрантів, а мусульманської спільноти Франції. Відповідно, 1990 р. федерація була перейменована з “Об'єднання ісламських організацій у Франції” на “Об'єднання ісламських організацій Франції” (Union des Organisations Islamiques de France – UOIF)¹⁷².

У статуті UOIF визначено основні завдання діяльності цієї федерації, зокрема: полегшити мусульманам здійснювати обряди (будівництво мечетей, створення приватних ісламських навчальних закладів), захищати і представляти інтереси мусульман Республіки, сприяти громадській і політичній активності французьких мусульман, підтримувати ісламську молодь на початку активного життя, налагоджувати співпрацю між локальними асоціаціями, поглиблювати міжрелігійний діалог і боротися з проявами расизму та ксенофобії¹⁷³.

На зламі XX–XXI ст. в UOIF, як і в інших ісламських організаціях, збільшувався відсоток молоді, яка пов'язувала своє майбутнє з Французькою Республікою, а не із закритою спільнотою. Президентом студентської асоціації Мусульманська молодь Франції (сателіт UOIF), яка мала представництва у Парижі, Ліллі, Нанті, Сен-Назері, Шопеті та Марселі, у 1996 році став соціолог Фарід Абделькрім. Він чітко сформулював ставлення організації до держави та мету асоціації: “Не думайте, що ми закони Аллаха ставимо вище, ніж закони Республіки. Щоб бути хорошим мусульманином треба бути хорошим громадянином...”¹⁷⁴.

¹⁷¹ Diop M. Structuration d'un réseau: la Jamaat Tabligh (Société pour la Propagation de la Foi) / M. Diop // Revue européenne des migrations internationales. – 1994. – Vol. 10. – N° 1. – P. 148.

¹⁷² Geisser V. L'UOIF, la tension clientéliste... – P. 91.

¹⁷³ Statuts de l'Union des Organisations Islamiques de France [En ligne]. – URL. : <http://www.uoif-online.com/v3/spip.php?article787> // 12.08.13.

¹⁷⁴ Cesari J. Islam in France: The Shaping of a Religious Minority...

Станом на 2002 рік UOIF об'єднувало 200 місцевих асоціацій. Федерація діяла на двох рівнях: національному та регіональному. Особливу увагу приділяли роботі з молоддю: щороку в передмістях Парижа відбувалися конгреси з лекціями на різну тематику та круглими столами, орієнтовані на молодіжну аудиторію. Власне сателіту UOIF – асоціації “Аль-Кінді”, яку очолював віце-президент федерації Надір Хакім, вдалося 2003 р. створити єдиний конкурентоспроможний приватний мусульманський навчальний заклад – ліцей імені Аверроеса¹⁷⁵.

Але попри масовість і впливовість цієї ісламської федерації, її члени, до створення Французької ради ісламу, мали певні проблеми. Опитування представників Об'єднання ісламських організацій Франції та працівників префектур показало, що членам цієї ісламської федерації до 2003 р. було складно отримати французьке громадянство. Відмови у натуралізації працівники префектур аргументували тим, що “особа бере активну участь у поширенні радикальних релігійних практик”¹⁷⁶. Але після того, як Н. Саркозі запросив представників UOIF до активної участі у створенні Французької ради ісламу, ситуація кардинально змінилася. Участь в роботі CFCM засвідчила для французької влади “лояльність” UOIF, а її члени з “поганих” мусульман перетворилися на “хороших”. Один із працівників Дирекції з питань натуралізації у Резе зауважив: “Об'єднання ісламських федерацій змінило стратегію, тепер їхнім кредо є повага республіканських цінностей”¹⁷⁷.

UOIF засудило прийняття Закону від 15 березня 2004 р. про заборону видимих релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах¹⁷⁸ та очолило тимчасове опозиційне об'єднання “Комітет

¹⁷⁵ La Lettre de l'UOIF. – 2006. – № 2. – P. 4–5.

¹⁷⁶ Hajjat A. “Bons” et “mauvais” musulmans. L'Etat Français face aux candidats “islamistes” à la nationalité / A. Hajjat // Cultures&Conflicts. – 2010. – № 79–80. – P. 145.

¹⁷⁷ Ibid. – P. 152.

¹⁷⁸ Loi № 2004-228 du 15 mars 2004 encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics // Journal officiel de la République Française. – 17 mars 2004. – № 65. – P. 5190.

15 березня та свобод”¹⁷⁹, яке протиставлялося “Школі для всіх і вся”, куди увійшли синдикалісти, феміністки та представники світських асоціацій. Але після захоплення в Іраку заручників – двох французьких журналістів та їх водія, UOIF припинило акції протесту та ліквідувало “гарячу телефонну лінію” для дівчат, які хотіли, але не могли носити хіджаб¹⁸⁰. Цим актом UOIF солідаризувалося з усім французьким суспільством.

Мета об’єднання, виголошена 30 вересня 2005 р. на генеральній асамблеї UOIF його президентом Лхаж Тамі Брезом, цілком відповідала новому статусу федерації. Зокрема, Томі Брез наголосив, що “UOIF має перетворити демографічну вагу французьких мусульман [кількість віруючих – Б.С.] на політичну реальність [впливовість і видимість – Б.С.]”¹⁸¹.

Тріумф UOIF на перших виборах до Французької ради ісламу в 2003 р. був пов’язаний не лише з ефективною мережею асоціацій, присутніх у різних секторах суспільства на території всієї Республіки, а й внесенням у списки кандидатів представників інших напрямів, зокрема пакистанського місіонерського руху Табліг* і турецького руху Національна Думка (Milli Görüs)**¹⁸². Але напередодні виборів до CFCM 2005 р. Національна федерація мусуль-

¹⁷⁹ Cherifi H. Application de la loi du 15 mars 2004 sur le port des signes religieux ostensibles dans les établissements d’enseignement publics / Hanifa Cherifi. – Paris : Le Ministère de l’Education nationale, de l’enseignement supérieur et de la recherche, 2005. – P. 16.

¹⁸⁰ Понкин И. Ислам во Франции... – С. 111.

¹⁸¹ Geisser V. L’UOIF, la tension clientéliste... – P. 87.

* Рух Табліг зародився в Індії в 1920-х рр., у Франції поширився після 1968 р. у формі асоціації “Віра і практика” (зареєстрована в 1972 р.). Основним вектором діяльності було налагодження контактів із не мусульманами з метою їх навернення. Див. : Diop M. Structuration d’un réseau: la Jamaat Tabligh (Société pour la Propagation de la Foi) // Revue européenne des migrations internationales. – 1994. – Vol. 10. – № 1. – P. 145–155.

** Рух Milli Görüs був започаткований у Туреччині в 1969 р. Несметіном Ербаканом для захисту ортодоксального ісламу. На зламі ХХ–ХХІ ст. контролював у Франції близько 70 мечетей і претендував на представництво інтересів мусульман турецького походження.

¹⁸² Frégosi F. L’islam de France par les urnes...

ман Франції, за підтримки Великої Паризької мечеті, зуміла перемогти Об'єднання ісламських організацій Франції.

Національна федерація мусульман Франції (*Fédération Nationale des Musulmans de France – FNMF*) була створена 1985 р. на протигагу алжирській гегемонії в ісламських організаціях Республіки. FNMF пов'язана з іншими мусульманськими організаціями через членство в міжнародній Ісламській організації з питань освіти, науки і культури (*Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization – ISESCO*) зі штаб-квартирою у Рабаті. Тому й не дивно, що з 1990-х рр. FNMF активно співпрацювала з мароканським урядом.

До складу цієї федерації на зламі XX–XXI ст. входило приблизно 500 мусульманських асоціацій¹⁸³. Але до часу створення Французької ради ісламу, FNMF, як і UOIF, не мала авторитету в очах французької влади. Її членам також було проблематично отримати французьке громадянство, оскільки їх вважали “активними учасниками фундаменталістського руху, невідповідного цінностям Французької Республіки”¹⁸⁴. Лише 2003 р., коли глава FNMF Мохамед Бешарі став віце-президентом CFCM, ситуація кардинально змінилася. Саме з ініціативи FNMF у вересні 2006 р. в Ліллі було відкрито Мусульманський Інститут суспільних наук, який мав займатися формуванням “французьких” імамів і пошуком шляхів міжконфесійного діалогу.

Незважаючи на перемогу у виборах до Французької ради ісламу 2005 р. (44% голосів у порівнянні із 23% в UOIF та 23% GMP¹⁸⁵), у середовищі Національної федерації мусульман Франції поглибилися внутрішні протиріччя. Розкол FNMF у момент здавалося б найвищого піднесення був пов'язаний із тим, що своєю перемогою федерація завдячувала активній підтримці мароканського уряду та співпраці з Великою Паризькою мечеттю,

¹⁸³ Хасянов А. Восприятие Западом ислама как угрозы / А. Хасянов // Угроза ислама или угроза исламу? По итогам международной конференции. – М. : Артогея-центр, 2001. – С. 182.

¹⁸⁴ Hajjat A. “Bons” et “mauvais” musulmans... – P. 154.

¹⁸⁵ Frégosi F. Les nouveaux contours...

у той час, коли значна частина мусульман Республіки були свідомими і прагнули “французького ісламу”, невідкладного іноземним впливам.

У січні 2006 р. з FNMF виокремилася нова організація на чолі з Абделлахом Бусуфом, опозиційно налаштованим до М. Бешарі, – Зібрання мусульман Франції (Rassemblement des Musulmans de France – RMF)¹⁸⁶. Програма RMF передбачала те, чого хотіли, розчаровані FNMF, мусульмани, а саме: поширення поміркованого ісламу, толерантного та відповідного законам Республіки, тобто витворення “французького ісламу”. Зокрема, у Статуті Зібрання мусульман Франції виокремлені такі завдання: сприяти активній участі мусульман у громадсько-політичному житті Франції, координувати освітню та професійну підготовку мусульман з метою кращої соціальної інтеграції, заохочувати співпрацю з різними інституціями й організаціями та поважати культурне розмаїття Франції¹⁸⁷. Тому новостворена організація одразу здобула багато прихильників в ісламській громаді Франції, що підтвердили результати червневих виборів 2008 р. до CFCM, на яких RMF здобула 43,24% голосів.

Федерація ісламських асоціацій Африки, Антильських і Коморських островів була створена шейхом Ель Хадж Мусса Туре у грудні 1989 р., на початку XXI ст. до її складу входило приблизно 30 організацій¹⁸⁸. В умовах зростання самоідентифікації мусульман Республіки, як “французьких мусульман”, “Федерація ісламських асоціацій Африки, Коморських і Антильських островів” у квітні 2000 р. була перейменована у “Французьку федерацію ісламських асоціацій Африки, Коморських і Антильських островів” (Fédération française des associations islamiques d’Afrique, des Comores et des Antilles – FFAIACA)¹⁸⁹.

¹⁸⁶ RMF, un “nouveau” mouvement musulman [En ligne]. – URL : http://www.saphirnews.com/RMF,-un-nouveau-mouvement-musulman_a3672.html.

¹⁸⁷ Statuts de Rassemblement des Musulmans de France [En ligne]. – URL : <http://www.lermf.com//> 12.08.13.

¹⁸⁸ Diop M. Structuration d’un réseau: la Jamaat Tabligh... – P. 148.

¹⁸⁹ L’Islam dans la République... – P. 31.

Незважаючи на те, що FFAIACA об'єднувала більшість ісламських асоціацій, створених чорношкірими мусульманами, вона була менш впливовою, ніж UOIF та FNMF. Існувало кілька основних причин слабкості FFAIACA. По-перше, серед її членів майже не було середнього стану, який би забезпечив належне фінансування федерації. По-друге, іноземні мусульманські країни не надавали їй грошової допомоги. І, по-третє, більшість французьких мусульман тропічноафриканського, коморського й антильського походження були аполітичними і не брали участі в асоціативному русі.

Більшість мечетей, підпорядкованих Французькій федерації ісламських асоціацій Африки, Коморських та Антильських островів, знаходилися у підвальних приміщеннях або кімнатах робітничих гуртожитків. А з огляду на те, що федерації посилали делегатів на вибори до Французької ради Ісламу, залежно від площі контрольованих мечетей, FFAIACA виявилася у програшному становищі. Тому у складі Французької ради ісламу FFAIACA входила у коаліції або з Великою Паризькою мечеттю, або з FNMF.

На відміну від FFAIACA, що мала постійні труднощі із фінансуванням, перед Координаційним комітетом турецьких мусульман Франції (Comité de Coordination des Musulmans Turcs de France – CCMTF) ця проблема не стояла, оскільки підтримку їй надавали як впливові французькі підприємці турецького походження, так і офіційна Анкара. Якщо ініціативи створення UOIF, FNMF та FFAIACA виходили зі середовища мусульман, які проживали у Франції, то CCMTF був спільним проектом французького та турецького урядів для представництва турків-мусульман у майбутній представницькій організації. За даними урядової газети Франції, заявку про створення Координаційного комітету турецьких мусульман Франції було подано у префектуру поліції Парижа 1 серпня 2001 р. Дозвіл на діяльність цієї федерації, яка основною метою проголошувала представництво інтересів турецьких асоціацій перед цивільною владою та у майбутній представницькій ісламській організації, префектура дала 25 серпня 2001 р.

Новоутворена організація об'єднала приблизно двісті мечетей і 100 тис. прихильників. Главою CCMTF став секретар

французького відділення Турецького ісламського союзу в справах релігій Гайдар Демірурек¹⁹⁰. Незважаючи на те, що ССМТФ де-факто була технічним утворенням, її керівництво мало чималі амбіції та прагнуло зрівнятися у впливовості з UOIF, FNMF та GMP. Зокрема, в інтерв'ю журналістам газети “Життя” (La Vie) у лютому 2006 р. Гайдар Демірурек наголосив: “Часто забувають, але ми [Кординаційний комітет турецьких мусульман Франції – Б.С.] – четверта основна федерація Франції, рівна Об'єднанню ісламських організацій Франції, Національній федерації мусульман Франції та Великій Паризькій мечеті”¹⁹¹.

Порівняння результатів виборів до Регіональних рад ісламу 2003 та 2005 рр. показує посилення впливів ССМТФ. Якщо в 2003 р. Консультаційний комітет турецьких мусульман Франції здобула перемогу лише в одній із двадцяти п'яти регіональних рад, то в 2005 р. – уже в чотирьох. Секрет успіху ССМТФ не лише в хорошому фінансуванні, а й у підтримці поміркованого ісламу. Зокрема, лише ССМТФ висунула кандидатуру жінки (Ханіфи Каракус) на посаду президента Регіональної ради ісламу Лімузену, яка й перемогла у цьому регіоні¹⁹². Тому радикальний рух Milli Görüs не міг реально конкурувати у боротьбі за симпатії мусульман турецького походження.

Наостанок, варто зауважити, що всі вищезгадані федерації не були настільки популярними серед мусульман, як вони це декларували. Це підтверджують результати анкетування, проведеного нами у грудні 2013 р. (Додаток В Табл. В.8).

На початку XXI ст. дослідники нараховували у Франції кілька тисяч різних за впливовістю та спрямованістю, локальних мусульманських асоціацій¹⁹³, які проникали у найрізноманітніші сфери

¹⁹⁰ Çita Z. Between “Turkish Islam” and “French Islam”: The Role of the Diyanet in the Conseil Français du Culte Musulman / Z. Çita // Journal of Ethnic and Migrations Studies. – 2009. – P. 6.

¹⁹¹ Seguier E. En France, l'islam turc sort de l'ombre...

¹⁹² Ibid.

¹⁹³ Мешлок Т. Общественно-политическая деятельность легальных мусульманских организаций Франции и Германии [Электронный ресурс]/

життя французького суспільства. Таку велику кількість ісламських організацій, на мою думку, можна пояснити п'ятьма основними причинами. По-перше, мусульманська спільнота була неоднорідною в етнічному та конфесійному вимірах. По-друге, поштовх масовому створенню місцевих ісламських асоціацій дав Закон № 81–909, відповідно, на злам ХХ–ХХІ ст. припав пік асоціативного руху. По-третє, локальні мусульманські асоціації декларували прагнення вирішити проблеми французьких мусульман у різних сферах їхньої життєдіяльності. По-четверте, мусульманська молодь, потерпаючи від тривалого безробіття, вступала у громадські асоціації або створювала нові, часто захищаючи не стільки ісламські цінності, як особисті фінансові інтереси¹⁹⁴. І, по-п'яте, більша освіченість мусульман сприяла активній участі у житті громадянського суспільства.

З огляду на це, можна виокремити такі основні вектори діяльності місцевих ісламських асоціацій на зламі ХХ–ХХІ ст.: місіонерський рух, поширення відомостей про культуру ісламу, сприяння будівництву мечетей, налагодження міжрелігійного діалогу, соціальна допомога, адаптація новоприбулих іммігрантів з мусульманських країн і робота з жіночою аудиторією.

Місіонерською діяльністю у Франції в період президентської каденції Ж. Ширака займалися здебільшого радикальні ісламістські асоціації. До кінця 1990-х рр. цю нішу монополізували представники пакистанського руху Табліг, які абсолютизували роль релігії у житті та відкидали цінності сучасного світу¹⁹⁵. Вороже

Т. Мешлок // Вестник Адыгейского государственного университета. – Майкоп, 2005. – № 3 (18). – С. 66–71. – Режим доступа : <http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2005.3/156/meshlok20053.pdf> // 17.11.08; L'Islam et la France. Chroniques d'une histoire commune. – San-Mauro : Éditions Chronique, 2012. – 176 p.

¹⁹⁴ Baillet D. Militantisme politique et intégration des jeunes d'origine maghrébine / Dominique G. Baillet. – Paris : L'Harmattan, 2001. – 386 p.; Associations laïques et confessionnelles. Identités et valeurs / Sous la dir. de M. Cohen. – Paris : L'Harmattan, 2006. – 192 p.

¹⁹⁵ Cohen M. Identités et minorités religieuses: propositions pour un débat / M. Cohen // Pluralisme et minorités religieuses / sous la direction de Jean Bauberot. – Paris : Louvain-Paris, 1989. – P. 61.

налаштовані до західного суспільства, активісти цього руху всі зусилля спрямовували на навернення в іслам якомога більшої кількості французів. Тому не дивно, що за даними Міністерства внутрішніх справ Франції, 28% усіх навернень в іслам ініціювали представники Таблігу, 23% – салафіти*, 10% – Брати мусульмани**, 40% – інші напрями¹⁹⁶.

Соціолог Мусса Хедімеллах образно змалював портрет типового проповідника руху Табліг: “довга борода, традиційний пакистанський костюм або біла туніка та пара кросівок. Ходять крайною пішки, групами від трьох до п’яти осіб. Часто з французькими іменами [серед учасників значна кількість новонавернених французів – Б.С.]. Здебільшого хлопці, але, інколи, у супроводі дівчат у хіджабах...”¹⁹⁷. Ще колоритнішу картину життя активістів Таблігу змалював муфтії Марселя Сохейб Беншейх, який на початку 1990-х рр. зацікавився цим рухом і навіть взяв участь в одній із експедицій. Свої враження він виклав в інтерв’ю журналістці Мартіні Гозлан: “Треба мати міцні ноги, щоб належати до руху Табліг, адже справжній віруючий не користується ні автомобілем, ні автобусом, ні поїздом: за приписами засновника руху, пішохода Аллах освячує особливим благословенням. Марафон може тривати годинами під холодним дощем, але ніхто не задумується над абсурдністю витрати енергії. У віддаленій сільській мечеті вам пода-

* Салафізм – напрям мусульманської думки, який закликає орієнтуватися на приклад пророка Мохамеда та його сподвижників. Салафізм виник, як реакція на появу сект в ісламі, і був покликаний очистити релігію від пізніших нашарувань. Єдиним джерелом віри та права для прихильників цього руху є Коран та Суні, розум та логічні побудови можуть виступати лише допоміжним інструментом. Див. : *Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде.* – М. : Издательский дом “Ансар”, 2007. – С. 289–290.

** Брати мусульмани – міжнародна релігійно-політична асоціація, створена у 1929 р. в Єгипті з метою сприяння ісламському відродженню та ненасильницькій боротьбі з західними впливами. Через звинувачення у “терористичній діяльності”, заборонена у деяких країнах.

¹⁹⁶ Godard B. *Les musulmans en France...* – P. 94–95.

¹⁹⁷ Kaya A. *Les Français musulmans: enquête sur une rébellion républicaine / A. Kaya // Revue européenne des migrations internationales.* – 2002. – Vol. 22. – № 3. – P. 135–153.

ють їсти справжню “абракадабру”, адже необхідно притупити смак та інші відчуття [...] Вони йдуть за керівником, як отара овець, і самі ведуть за собою мусульман із неблагополучних районів”¹⁹⁸.

Описаний С. Беншейхом спосіб життя відповідав, за класифікацією М. Хедімеллаха, третьому рівню “прив’язаності до Табліга”. На першому рівні майбутній активіст цього руху вів дезорганізоване, безладне життя, часто зазнавав дискримінацій і зовсім не цікавився релігією. На другому етапі в особи з’являвся інтерес до релігії – в одній людині співіснував правопорушник та віруючий мусульманин. На третьому етапі релігія ставала єдиним сенсом життя активіста Табліга, він здійснював далекі прощі, проповідував, відмовлявся від алкоголю, телебачення та жінок. На четвертому етапі індивід повертався до суспільного життя, але вже не “стигматизованою жертвою”, а “рівноправним членом” і намагався вдосконалити світ¹⁹⁹.

Представники руху Табліг три дні на місяць мали присвячувати візитам до інших громад із метою переконати їх у своїй правоті та повернути в іслам. Також кожен член асоціації повинен три роки провести за кордоном, у мусульманській країні, щоби “пізнати світ ісламу”, а, згодом, зробити внесок у поширення ісламської культури.

Проникнення салафізму на французькі терени наприкінці 1990-х рр. похитнуло домінування руху Табліг серед місіонерських ісламістських асоціацій. Так, автори великоформатного фотоальбому “Іслам і Франція. Хроніки спільної історії” вважали, що в 1990–2010 рр. кількість салафітів у Франції зросла з кількох десятків до 12 тис. осіб²⁰⁰. Таке швидке поширення цього руху

¹⁹⁸ Gozlan M. *L’Islam et la République...* – P. 50–51.

¹⁹⁹ Khedimellah M. *Jeunes prédicateurs du mouvement Tabligh [En ligne]* / M. Khedimellah // *Socio-anthropologie*. – 2001. – N° 10. – URL : <http://socio-anthropologie.revues.org/index155.html> // 11.09.10.

²⁰⁰ *L’Islam et la France. Chroniques d’une histoire commune...* – P. 154.

²⁰¹ Cholvy G. *Le fait religieux aujourd’hui en France. Les trente dernières années (1974–2004)* / G. Cholvy, Y.-M. Hilaire. – Paris : Les Éditions CERF, 2005. – P. 277.

на теренах Республіки, імам із Валь Фурре порівняв із розвитком зляканої пухлини та припустив, що “салафізм стане раком мусульманської спільноти”²⁰¹. У межах згаданого релігійного напрямку існувало безліч течій, які політолог Самір Амгхар умовно поділив на три групи: революційний салафізм (джихадизм), політичний салафізм і проповідницький салафізм²⁰².

У Франції другої половини 1990-х рр. поширився саме проповідницький салафізм, активісти якого наголошували на місіонерській діяльності та, на відміну від представників джихадизму, засуджували терористичні методи та жорстокість. На противагу представникам політичного салафізму, активісти місіонерського відгалуження цього руху були проти інституціоналізації ісламу, тобто появи будь-яких представницьких чи координуючих структур.

Основними центрами місіонерського салафізму стали Ліон, де працював Абделькадер Бузіан, і Марсель, де проповідував Абдельхаді Дуді²⁰³. Станом на 2005 р. салафізм у Франції мав приблизно 5 тис. прихильників, 500 активістів і контролював 30 місць молитви²⁰⁴. Новий рух швидко поширився у Франції, оскільки представляв, насамперед, нормативний іслам, який пропонував готові рецепти дій для реорганізації “розладнаного життя” та, на відміну від Табліга, не виступав проти масової культури і збагачення.

Закономірно, що місіонерську діяльність активісти Табліга та салафіти розгорнули там, де було найбільше потенційних кандидатів для навернення, тобто у “складних” передмістях. Їхні дії не можна оцінити однозначно. Позитивним було те, що вони боролися з поширенням злочинності серед молоді (опитаний В. Тремоле де Вілер, мешканець одного зі складних передмість Парижа Акім, який раніше був правопорушником, після вступу в Табліг почав регулярно ходити до мечеті, поважати людей і сім’ю, отри-

²⁰² Amghar S. Le salafisme en Europe: la mouvance polymorphe d’une radicalisation / S. Amghar // Politique étrangère. – 2006. – № 1. – P. 67.

²⁰³ Ibid. – P. 73.

²⁰⁴ Haenni P. La France face à ses musulmans: émeutes, jihadisme et dépolitisation / P. Haenni // Esprit. – 2006. – № 10. – P. 128.

мав професійну освіту і працював з молоддю, щоб не допустити повторення власних помилок²⁰⁵), надавали гуманітарну допомогу мусульманам, забезпечували дозвілля дітей. Але, з іншого боку, засудження республіканських цінностей і протиставлення мусульман передмість французькому суспільству, сприяло розвитку комунітаризму та “гетоїзації”.

Водночас звичайне поширення відомостей про культуру ісламу не становило загрози. Численні ісламські організації серед основних завдань своєї діяльності називали забезпечення курсів арабської мови чи Корану для всіх бажаючих, незалежно від віросповідання, організацію тематичних конференцій, круглих столів і семінарів з метою допомогти французьким громадянам зрозуміти мусульманську спільноту та позбутися ісламофобії.

У 1998 р. в місті Пуатьє виникло одразу дві асоціації, які займалися поширенням відомостей про ісламську культуру. 28 жовтня з'явилася Асоціація Мароканських Батьків і Сімей для Діалогу та Інтеграції, яка забезпечувала курси арабської мови й організацію релігійних і соціальних свят, а 11 листопада – асоціація “Веселка”, яка проводила конференції про арабсько-мусульманський світ²⁰⁶. У своїй діяльності згадані асоціації Пуатьє орієнтувалися на незначну аудиторію. Натомість, “Клуб Аверроес”, створений 1997 р. Амірушем Лаїді²⁰⁷, мав на меті через телебачення звертатися до всієї національної спільноти. У 2005 р. А. Лаїді навіть зустрівся із президентом Республіки для обговорення державної політики у сфері телерадіомовлення. Проект А. Лаїді виявився успішним і 2007 р. об'єднав 300 професіоналів, які працювали у ЗМІ

²⁰⁵ Trémolet de Villers V. Les zones de non-droit” dans la République Française, mythe ou réalité? [En ligne] / V. Trémolet de Villers ; sous la direction de X. Raufer et F. Haut: Diplôme universitaire de 3-ème cycle. – Paris, 2002. – URL : <http://www.drmeec.org/dyndocs/4066d4773957c.pdf> // 14.04.08.

²⁰⁶ Sabhan Rabiha Al-Baidhave. La place de la langue arabe en France: l'exemple de la ville de Poitiers. Thèse pour obtenir le grade de docteur de l'Université Paris 8. – Paris, 2007. – P. 164.

²⁰⁷ Frachon C. Médias et diversité de la visibilité aux contenus: Etat des lieux en France, au Royaume-Uni, en Allemagne et aux Etats-Unis / C. Frachon, V. Sassoon. – Paris : Institut Panos, 2008. – P. 40.

та вели моніторинг расового, етнічного та релігійного розмаїття у французькій пресі та на телебаченні.

Створений 2004 р. Хакімом ель Каруї та Рашидою Даті “Клуб XXI століття” також вимагав рівності шансів на телебаченні. Активісти цієї організації організовували регулярні зустрічі та дискусії, на які запрошували перших осіб країни, визначних учених і підприємців. Оскільки організатори асоціації самі були іммігрантами другого покоління, вони всіляко підтримували талановиту молодь зі “складних” передмість²⁰⁸.

Мечеть для французьких мусульман була не лише місцем молитви, а й культурним осередком і центром взаємодопомоги. Тому будівництво храму часто ставало основним вектором діяльності локальних асоціацій і причиною їх конфронтації з місцевою владою. Дозволи на спорудження мечетей у досліджуваній період давали муніципалітети, які на початку XXI ст. часто вимагали наявності єдиної профільної локальної ісламської асоціації. Так у 2001 р. з'явилися Асоціація мусульман Росні, у січні 2002 р. – Асоціація мусульман Бобіні, у 2003 р. – Об'єднання ісламських асоціацій міста Кретей²⁰⁹, пріоритетним завданням яких було отримання дозволу на спорудження мечетей. Отримання дозволу на будівництво мечеті у Марселі у 2001 р. навіть сприяло порозумінню ворогуючих імамів Б. Дамані та Сохейба Беншейха²¹⁰.

Налагодження міжрелігійного діалогу та порозуміння було основним завданням, створеної 1990 р., організації “Надія Марселя”. Асоціація діяла за підтримки мерії Марселя та об'єднувала представників семи релігійних громад: вірменської, буддистської,

²⁰⁸ Дьяконов К. Особенности интеграции этнических и конфессиональных меньшинств во Франции / К. Дьяконов // Социологические исследования. – 2008. – № 11. – С. 88.

²⁰⁹ Duthu F. Le maire et la mosquée. Islam et laïcité en Île de France / F. Duthu // L'Année du Maghreb. – 2009. – Vol. 5 [En ligne]. – URL : anneemaghreb.revues.org/634 // 5.11.12.

²¹⁰ Сезари Ж. Исламизация общественного пространства Франции. Конец конфликта близок? / Ж. Сезами, С.Ю. Баргаш, Д. Мур // Ислам в Европе и в России: сб. ст. / сост. и отв. ред. Е.Б. Деминцева. – М. : Изд. дом Марджани, 2009. – С. 100.

католицької, іудейської, мусульманської, православної та протестантської²¹¹. Кожну спільноту представляли дигнітарій (духовна особа) і делегат (світська особа). Мусульманським дигнітарієм був Б. Дамані, а делегатом – Абу Діарра²¹². “Надія Марселя” кожні три роки організовувала колоквиуми, щороку – культурні вечори в Опері, публікувала календарі з позначеними святами всіх конфесій²¹³. Основним завданням організації було налагодження міжрелігійного діалогу й ознайомлення з іншими культурами.

У м. Рубекс теж активно працювали групи міжрелігійного діалогу, але тут ініціатором була не муніципальна влада, а мусульманська громада. У 1990 р. іммігрантка другого покоління Окба заснувала асоціацію “Баммат”^{*214}. Асоціація, що об’єднала студентів, соціальних працівників і професорів незалежно від віросповідання, ставила за мету витворити інше уявлення про іслам, донести до французів ісламську культуру, а мусульман ознайомити з республіканськими цінностями. У 1998 р. асоціація “Баммат” влилася у новоутворену організацію “Надія Рубекса”²¹⁵, до складу якої входили одна католицька, шість мусульманських та три буддистські асоціації, а також представники протестантів.

Одним із важливих напрямів діяльності ісламських асоціацій, особливо до запровадження Контракту про прийом та інтеграцію, була робота з новоприбулими іммігрантами. Ісламські асоціації пропонували новоприбулим мусульманам курси французької мови та юридичні консультації²¹⁶. Асоціація “Пліч о пліч” (ELELE), яка працювала з туркенями-іммігрантками, розробила нову

²¹¹ Jolly C. *Réligions et intégration sociale* / Cécile Jolly. – Paris : Commissariat Général du Plan, 2005. – P. 23.

²¹² Geisser V. *Les Marseillais musulmans...* – P. 61.

²¹³ *L’Islam dans la République...* – P. 68.

* Названа на честь ісламського мислителя Наджіма Баммата (1922–1985), одного з ініціаторів мусульмансько-християнського діалогу.

²¹⁴ Gozlan M. *L’Islam et la République...* – P. 73–79.

²¹⁵ Jolly C. *Réligions et intégration sociale...* – P. 23.

²¹⁶ Messner F. *L’Etranger en France, face et au regard du droit: les populations originaires de Turquie: approche socio-juridique* / F. Messner, F. Fregosi, N. Weibel. – Paris : Ministère de la justice, 1999. – P. 41–43.

систему викладання французької мови²¹⁷. Зважаючи на те, що ці жінки здебільшого не вміли писати навіть турецькою мовою, асоціація спочатку організовувала курси турецької, а вже потім французької мови. Окрім цього, члени ELELE роз'яснювали туркенями особливості цивільного та сімейного законодавства Франції.

У 1995–2007 рр. у Марселі діяли асоціації Рада для рівності шансів і Об'єднання мусульманських родин Франції²¹⁸, які сприяли натуралізації іммігрантів-мусульман, допомагаючи новоствореним асоціаціям подати досье в муніципалітет для отримання субвенцій на діяльність.

П'ята республіка була сприятливим середовищем для появи та розвитку жіночих ісламських асоціацій. У 1991 р. дослідниця Ріва Касторіано звернула увагу на те, що в Іль-де-Франсі діяло аж шість таких організацій²¹⁹. Але пік жіночого мусульманського руху у Франції припав на злам ХХ–ХХІ ст., коли шляхом глокалізації зародився “ісламський фемінізм”. Прихильниці цього руху заперечували патріархальність ісламу та відшукували в Корані свідчення рівності статей і соціальної справедливості. Усі учасниці вважали, що мусульманками мали ставати за вибором, а не з примусу. Ці погляди поділяли активістки, створеної 1995 р. у Ліоні, асоціації “Французькі жінки та віруючі мусульманки” й організації “Жінки Сьогодні”, яка з'явилася в Монпельє 2002 р.²²⁰. 2 квітня 2004 р. на конференції “Права мусульманських Чоловіка та жінки”, яка проходила у Женеві, президент асоціації “Французькі жінки та віруючі мусульманки” Саїда Када наголосила на пріоритетності для організації людських прав і рівності чоловіків і жінок²²¹.

²¹⁷ Hüküm P. Le point de vue d'une responsable associative: qu'en est-il de l'intégration des femmes turques en France / P. Hüküm // CEMOTI. – 2006. – № 21 [En ligne]. – URL : <http://cemoti.revues.org/document566.html> // 14.10.08.

²¹⁸ Hüküm P. Le point de vue d'une responsable associative...

²¹⁹ Kastoriano R. Le mouvement associatif islamique en Ile-de-France / R. Kastoriano, M. Diop // Revue européenne des migrations internationales. – 1991. – Vol. 7. – № 3. – P. 106.

²²⁰ Fournier L. Le “féminisme musulman” en Europe...

²²¹ Cesari J. Islam and Fundamental Rights in Europe... – P. 71.

Асоціація “Нові жіночі перспективи”, що активно діяла в досліджуваній період у Страсбурзі, виступала за “право жінки на вихід зі свого гетто”²²². Учасницями організації були молоді дівчата турецького походження, які здобули освіту у Франції. Незважаючи на прогресивні погляди, активістки “Нових жіночих перспектив” носили хустки. Свій вибір дівчата пояснювали тим, що хіджаб був символом автентичної ісламської сучасності, де статус жінки визначався як традиційною патріархальною, так і прогресивною західною моделями поведінки. На думку активісток цієї асоціації, хустка давала мусульманці можливість брати участь у громадському житті, а не замикатися вдома.

Водночас, створена в 2003 р. асоціація “Ні повії, ні покірні” засуджувала осіб, котрі носили хіджаб у Франції. На думку президента асоціації Фадела Амари, жінки у хустках становили загрозу для французького суспільства, бо не мали нічого спільного з демократією²²³. Ця асоціація орієнтувалася насамперед на дівчат зі “складних” передмість і декларувала готовність захищати їх від гендерної дискримінації з боку хлопців-мусульман. Радикальні гасла зробили цю асоціацію дуже популярною. Як зізналася в однойменному публіцистичному трактаті Фадела Амара, сама активістка не вірила у можливість такого успіху²²⁴. 12 липня 2003 р. президент Національної Асамблеї Жан-Луї Дебре відкрив на фронтонах Бурбонського палацу виставку “Маріанни сьогодні”, яка являла собою збільшені портрети учасниць асоціації “Ні повії, ні покірні” із фризькими ковпаками на головах²²⁵. У 2005 р. в Руані Ф. Амара ініціювала нову асоціацію “Ні жертви, ні побиті”.

²²² Weibel N. Femmes, islam et identité religieuse dans l’immigration turque en Alsace [En ligne] / N. B. Weibel // Cahiers d’Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien. – 1996. – № 21. – URL : <http://cemoti.revues.org/565> // 5.11.12.

²²³ Frégosi F. Les nouveaux contours...

²²⁴ Amara F. Ni Putes, Ni Soumises / Fadela Amara. – Paris : Éditions La Découverte, 2003. – P. 5.

²²⁵ Lemerrier E. L’association “Ni putes, ni soumises”... – P. 501.

Усі ісламські асоціації певним чином впливали на соціальну адаптацію мусульманського населення. Але були серед них організації, які таку діяльність вважали пріоритетною. Наприклад, 1994 р. у Ліоні з ініціативи Шарля Джуді було створено “Об’єднання мусульманських родин”, яке визнавало французьке цивільне та сімейне законодавство і займалося розв’язанням проблем, пов’язаних з освітою, житлом, правопорушеннями та конфліктами²²⁶. А в червні 2003 р. бізнесмен Язід Сабеґ створив Світську Асоціацію для Рівності прав (CLE – Convention Laïque pour l’Egalité des droits), що боролася за рівні права мусульман на французькому ринку праці, соціальну й економічну інтеграцію²²⁷.

* * *

Мусульманська спільнота Франції почала формуватися задовго до прийняття Конституції П’ятої республіки. Масовою трудовою імміграцією чоловіків-мусульман стала у міжвоєнний період, коли у промислових районах сформувалися осередки їхнього компактного проживання. Економічні та політичні іммігранти з мусульманських країн і їх нащадки, а також навернені в іслам французи і сформували мусульманську спільноту П’ятої республіки. З огляду на заборону від 1872 р. вносити графу про віросповідання в анкети переписів населення, неможливо точно встановити кількість французьких мусульман. На основі даних переписів про національний склад французького населення та соціологічних опитувань можна отримати лише орієнтовні цифри. Тому вважаю, що на зламі XX–XXI ст. мусульманська спільнота Республіки нараховувала приблизно 5 млн осіб.

Незважаючи на те, що на зламі XX–XXI ст. мусульманська спільнота Франції була неоднорідною в етнічному та соціальному вимірах, можна виокремити характерні тенденції, що визна-

²²⁶ Gozlan M. L’Islam et la République... – P. 105–106.

²²⁷ Cesari J. When Islam and Democracy Meet... – P. 208.

чали її соціально-економічне становище. Проживання більшості мусульман у “складних” кварталах призводило до того, що вони були забезпечені житлом гірше, ніж інші соціальні групи, а діти шкільного віку відвідували навчальні заклади у межах “зон пріоритетного навчання”. Високий рівень безробіття перетворював мусульман на основних користувачів соціальної допомоги. Невеликі пенсії більшості мусульман похилого віку, які були змушені вести економний спосіб життя пояснюються виконанням в минулому некваліфікованої та низькооплачуваної роботи. Однак, окрім окреслених негативних тенденцій, на початку XXI ст. відбулися деякі позитивні зміни. Зокрема, все більше молоді ісламського віросповідання здобувало вищу освіту. Поступово відбувалася професійна переорієнтація, виник активний прошарок приватних мусульманських підприємців. Відповідно, зростала й кількість осіб, які могли придбати власне житло. Таким чином, особи ісламського віросповідання впродовж 1995–2007 рр. поступово переставали бути спільнотою соціальних і економічних маргіналів.

Процес творення єдиної представницької організації “французького ісламу” проходив у 1990–2003 рр. Окрім Національної федерації Великої Паризької мечеті в період президентської каденції Ж. Ширака існували ще чотири великі ісламські федерації, а саме: Об’єднання ісламських організацій Франції, Національна федерація мусульман Франції, Французька федерація ісламських асоціацій Африки, Коморських та Антильських островів і Координаційний комітет турецьких мусульман Франції, які боролися за впливи на мусульманську спільноту країни.

На зламі XX–XXI ст. численні місцеві мусульманські асоціації проникли в різні сфери суспільного життя. Їхня діяльність була спрямована на зміцнення мусульманської спільноти Франції. Окрім традиційних напрямів діяльності, принципово новим явищем став “ісламський фемінізм”. Також період відзначився появою й активною діяльністю у “складних” передмістях салафітів-місіонерів.

Розділ III

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФРАНЦУЗЬКИХ МУСУЛЬМАН

III.1. Участь ісламської спільноти у політичному житті Франції

Згідно законодавства П'ятої республіки, брати участь у виборах до місцевих і загальнодержавних органів влади мали право лише громадяни Франції*.

* Цивільний кодекс Франції, прийнятий в 1804 р. Наполеоном Бонапартом і модифікований пізнішими нормативно-правовими актами, передбачав такі шляхи отримання французького громадянства:

- за народженням:
  - дитина з першого дня життя, якщо хоча б один із батьків був громадянином Франції,
  - дитина невідомих батьків, народжена у Франції,
  - дитина апатридів (осіб без громадянства), народжена у Франції,
  - дитина іноземців, народжена у Франції, за умови, що законодавство батьківщини її батьків забороняє передачу їхнього громадянства дитині,
  - дитина іноземців, народжена у Франції, якщо хоча б один із батьків теж народився у Франції;
- через одруження з громадянином/громадянкою Франції (1993–1997 рр. – після 2 років шлюбу, 1998–2003 рр. – 1 рік у шлюбі, 2003–2006 рр. – знову 2 роки, з 2006 р. – 4 роки);
- через усиновлення;

На зламі ХХ–ХХІ ст. відбулися суттєві зміни у правилах набуття французького громадянства, які стосувалися й мусульманської спільноти Республіки. Згідно закону № 73–42 від 9 січня 1973 р., із досягненням повноліття французами ставали усі діти, чий батьки народилися у Франції або французькій колонії до досягнення нею незалежності. Діти, народжені від алжирців у Франції після 1 січня 1963 р. (досягнення незалежності Алжиру), мали право на подвійне громадянство¹. Таким чином, мусульмани-іммігранти другого покоління могли розраховувати на автоматичне отримання французького громадянства.

Але закон № 93-933 від 22 липня 1993 р. змінив ці правила. Згідно статті 11, кожен іноземець, народжений у Франції від батьків-іноземців, міг у віці від 16 до 21 року отримати французьке громадянство, але лише за умови звернення до спеціального трибуналу². У 1994–1997 рр. цим правом щороку користувалося приблизно 32 тис. осіб, більшу частину з яких становили мусульмани³. Дуже заплутаною ставала й процедура отримання французького громадянства алжирськими іммігрантами у другому поколінні*.

- за фактичним проживанням у Франції:
  - дитина іноземців, яка народилася у Франції, при досягненні 18 років за умови безперервного перебування впродовж п'яти років на території Республіки, починаючи з 11 років;
- за декларацією:
  - іноземець, який воював у лавах французької армії, був поранений і подав прохання про надання французького громадянства. У випадку смерті зацікавленого, громадянство могли отримати його неповнолітні діти;
- шляхом натуралізації:
  - прохання про натуралізацію могли подавати повнолітні особи без судимостей, які не менше п'яти років мешкали на території Республіки, мали роботу і стабільний дохід та добре володіли французькою мовою.

¹ Bruschi Chr. La citoyenneté et la nationalité dans l'histoire / Chr. Bruschi // *Ecartés d'identité*. – 1995. – № 7. – P. 6.

² Loi № 93–933 du 22 juillet 1993 réformant le droit de la nationalité... – P. 10342.

³ Spire A. Les acquisitions de nationalité depuis 1945 / A. Spire, S. Thave // *Regards sur l'immigration depuis 1945*. – 1999. – P. 33–57.

Особливі правила для осіб алжирського походження були викликані тим, що Алжир до 1962 р. мав статус французького департаменту, а не колонії, відповідно його мешканці, де-юре, були громадянами Республіки.

Закон № 98-170 від 16 березня 1998 р. дещо спростив процедуру отримання французького громадянства, народженим у Франції, дітям іноземців. Зокрема, згідно статті 2, для набуття громадянства дитині іноземців, народженій у Франції, якщо вона проживала у Республіці щонайменше п'ять років після досягнення нею одинадцятиліття, вже не потрібно було звертатися до суду чи адміністрації, за неї це мали зробити місцеві органи влади⁴.

Таким чином, особи ісламського віросповідання для отримання французького громадянства могли скористатися різними нормативними актами Республіки. У 1990–1999 рр. прискорилися темпи натуралізації мусульман. Так, 1996 р. французьке громадянство отримали 9 661 алжирець, 22 589 мароканців, 7 929 тунісців та 5 226 турків⁵. У 1997 р. серед “нових” французів переважали особи алжирського походження⁶. Тенденції не змінилися й у 2002–2004 рр., коли було натуралізовано 15 358 алжирців, 42 4228 мароканців та 11 288 тунісців⁷. Серед 100 тис. осіб, які скористалися

* Закон № 93-933 виділяв різні категорії “дітей” алжирського походження: 1) народжені до 1 січня 1963 р. ставали французами, якщо батьки робили відповідну декларацію; 2) народжені у Франції з 1 січня 1963 р. до 1 січня 1994 р. автоматично ставали французькими громадянами; 3) народжені у Франції після 31 грудня 1993 р. від батька/матері, народжених в Алжирі до 3 липня 1962 р., ставали французами за народженням, якщо батьки 5 років до народження дитини мешкали у Франції; 4) народжені у Франції від батьків алжирців, які народилися в Алжирі після 3 липня 1962 р., не вважалися французами автоматично. Вони мали оголосити у віці 16–21 року про бажання отримати французьке громадянство. Див. : Bruschi Chr. La citoyenneté et la nationalité dans l'histoire // *Ecartés d'identité*. – № 7. – P. 7.

⁴ Loi № 98-170 du 16 mars 1998 relative à la nationalité... – P. 3935.

⁵ Withol de Wenden C. L'immigration en Europe... – P. 101.

⁶ Spire A. Les acquisitions de nationalité depuis 1945...

⁷ Mariani T. Immigration et intégration: rapport fait au nom de la Commission des lois constitutionnelles / Thierry Mariani. – Paris : Assemblée Nationale, 2006. – P. 85.

процедурою натуралізації у 2005 р., три четверті склали вихідці з країн Магрибу⁸.

За підрахунками французького демографа Жіль Куврер, більше половини мусульман, які проживали у Республіці станом на 1998 р. (2–2,5 млн осіб) мали французьке громадянство⁹. У 2002 р. серед французів-мусульман було приблизно 1,5 млн повнолітніх, що складало вже 3,75–4% електорального корпусу¹⁰. Більшість мусульман-виборців у 1995–2007 рр. – це представники другого покоління іммігрантів, чії батьки не мали права голосу в Республіці. Тому ці люди з особливим зацікавленням стежили за політичним життям країни, а участь у виборах була для них принциповою. Показовими є слова Суїли, молодій французькій алжирського походження з паризького передмістя, сказані в інтерв'ю соціологу Софі Дюшесн напередодні президентських виборів 1995 р.: “Мій батько завжди жив тут, але ніколи не голосував. Я мушу слідкувати за політикою, щоби голосувати, бо мої батьки не могли голосувати. Це реванш”¹¹. 19-річна Каріма, опитана 1997 р. у Ліллі політологом Нансі Венель, також вважала, що “з огляду на історичні обставини, брати участь у виборах – це навіть не право, а обов'язок мусульман”¹².

У квітні 2001 р. директором журналу “La Medina” (Медина) Хакімом ель Гіссасі та політичним активістом Рашидом Неказом було створено Громадський форум мусульманських культур (FCCM – Forum Citoyen des Cultures Musulmanes), який мав на меті “розвинути громадську свідомість французів мусульманської культури, щоби вони змогли зайняти належне їм місце у французькому суспільстві...”¹³. До 2002 р. FCCM мав мережу зі 120 асоціа-

⁸ Новоженова І. Алжирская диаспора во Франции / І. Новоженова // Актуальные проблемы Европы. – 2009. – № 4. – С. 87.

⁹ Tebbakh S. Muslims in the EU... – P. 12.

¹⁰ Vaïsse J. Musulmans: Etrangère sous influence? / J. Vaïsse // Foreign Policy. Edition Française. – 2007. – P. 68.

¹¹ Duchesne S. Entretiens dans la cité, ou comment la parole se politise / S. Duchesne, F. Haegel // Espaces Temps. – 2001. – № 76–77. – P. 105.

¹² Venel N. Musulmanes françaises... – P. 105.

¹³ Charbonneau-Bloomfield A. L'Islam en France: de l'image au vécu / Alice Charbonneau-Bloomfield. – Nice, 2002. – P. 130–131.

цій у 45 містах країни і допоміг 17 тис. молодих мусульман записатися до виборчих списків*. Основою цієї федерації була нова, добре інтегрована у французьке суспільство, середня мусульманська верства, що могла стати прикладом для молоді зі “складних” передмість. У 2002 р. Громадський форум мусульманських культур навіть опублікував брошуру “Для справедливої Франції”, що містила 89 пропозицій кандидатам у президенти Республіки, які мали вирішити деякі проблеми мусульман. До прикладу, FCCM вимагав для користувачів соціального житла право викупити своє помешкання за 15 тис. євро після 10 років сплати квартплати¹⁴.

Однак, як показало дослідження С. Бруара та В. Тібержа, незважаючи на зусилля FCCM, у 2005 р. серед осіб ісламського віросповідання було більше незаписаних у виборчі списки, ніж поміж інших громадян (*Додаток В Табл. В.7*). Тому у грудні 2005 р. громадське об’єднання “Завдання пам’яті”, яке очолювали актор Джамель Деббуз, футболіст Ліліан Тюран і репер Жо Старр, закликала молодь із передмість записуватися до виборчих списків. Кампанія проходила під гаслом: “Щоб наші голоси рахувалися, об’єднаймося!”. Як наслідок, 2006 р. до виборчих списків Сен-Дені вписано на 38 % більше осіб, ніж зазвичай¹⁵.

Усупереч усталеному стереотипу¹⁶, мусульманська спільнота не була одностайною у підтримці лівих сил. Традиційно соціалістів і комуністів підтримували бідніші прошарки населення. Декларації лідерів ісламських асоціацій і результати екзит-полів у дні президентських виборів дозволяють простежити модифікації політичних симпатій французьких мусульман.

* Згідно французького законодавства, громадянин перед першим голосуванням (до 31 грудня року, що передував виборам) мав звернутися у мерію та внести своє ім’я у реєстр виборців. Невнесені у виборчі списки особи не мали права голосу.

¹⁴ Charbonneau-Bloomfield A. *L’Islam en France: de l’image au vecu...* – P. 131.

¹⁵ Arslan L. *Enfants d’islam et de Marianne. Des banlieues à l’Université / Leyla Arslan.* – Paris : PUF, 2010. – P. 195–196.

¹⁶ Avenel C. *Familles maghrébines en France / C. Avenel, V. Cicchelli // Confluences Méditerranée.* – 2001. – № 39. – P. 75.

У червні 1995 р. на шпальтах першого номера друкованого органу FNMF було розміщено статтю “Добрий мусульманин, добрий громадянин”, в якій, зокрема, йшлося: “Нещодавно у Франції пройшли дві великі виборчі кампанії. Ми, виборці, були покликані обрати свого президента, мерів і місцеві ради [...] Громадяни ісламського віросповідання взяли активну участь у виборах, аби виразити прагнення брати участь у житті нації та місцевих громад. Вони довели, що є такими ж громадянами, як і інші...”¹⁷. Але обрання Ж. Ширака, на думку очільників FNMF, нічого не змінило у житті мусульман, оскільки “політика у душі Шарля Паскви [тобто гегемонія GMP – Б.С.] продовжувалась”¹⁸. Натомість, 1995 р. керівники Національного комітету об’єднання харкі висловили підтримку новообраному главі держави та заявляли, що 93,6% членів їхньої організації у першому турі президентських виборів проголосували за Ж. Ширака¹⁹. За даними Національної федерації мусульман Франції, напередодні парламентських виборів 1997 р., 83% мусульман симпатизували лівим партіям (≈ 50% соціалістам), а 17% – правим²⁰. Об’єднання ісламських організацій Франції, яке представляло 500 тис. виборців, у 1995, 2002 та 2007 роках підтримало соціалістів.

За результатами екзит-полу, здійсненого 21 квітня 2002 р. моніторинговим центром Institut CSA та газетою La Vie, у першому турі президентських виборів 39% мусульман проголосували за соціаліста Ліонеля Жоспена (у порівнянні з 16% усіх французів), 11% підтримали Ж. Ширака (20% усіх громадян), 5% віддали свої голоси Жану-Марі Ле Пену (18% громадян)²¹, а за Франсуа Байру, який обіцяв визнати пряму відповідальність Франції за різанину харкі в 1962 р.²², проголосувало лише 2% мусульман (6,84% ін-

¹⁷ Lumière... – 1995. – № 1. – Р. 1.

¹⁸ Lumière... – 1995. – № 2. – Р. 3.

¹⁹ Hamlaoui Mekachera, ministre des oubliés de l’histoire...

²⁰ Lumière... – 1996. – № 11. – Р. 6.

²¹ Vaïsse J. Musulmans: Etrangère sous influence... – Р. 68.

²² Bonneau B. Les harkis de la Somme. De 1954 à nos jours: un retour de guerre / Bérenger Bonneau. – Amiens : Encrage Édition, 2007. – Р. 132.

ших громадян)²³. За Національний Фронт здебільшого голосували ті представники середнього стану ісламського віросповідання, які проживали у “складних” передмістях і “втомилися” від зухвалої поведінки іммігрантської молоді²⁴. Так, Фарід Смахі, регіональний радник Національного Фронту в регіоні Іль-де-Франс у 1998–2001 рр. та Парижі в 2002–2007 рр., 6 червня 2006 р. у радіоефірі пояснив свою політичну позицію тим, що він мусульманин, але це його особиста справа, і у партію він вступив за власним вибором, а не “через зомбування Жана-Марі Ле Пена”²⁵.

За дослідженнями Центру політичних досліджень CEVIPOF, у 2005 р. дві третини мусульман симпатизували лівим партіям (8% – ультралівим, 5% – комуністам, 49% – соціалістам, 14% – зеленим), 10% – правим (3% – Об’єднання французьких демократів, 7% – голлісти), а 25% – іншим²⁶. Ці цифри відповідають результатам екзит-полів 2002 р., коли кандидатам від лівих сил мусульмани віддали 61% голосів, правим – 14%, а 21% – ультралівим та ультраправим.

17–23 серпня 2006 р. працівники моніторингового центру Institut CSA опитали 510 повнолітніх мусульман. Виявилося, що 64% респондентів схвально оцінили діяльність президента Ж. Ширака, 44% – прем’єр-міністра Домініка де Вільпена і лише 25% – міністра внутрішніх справ Н. Саркозі^{27*}. Останній, завдяки

²³ Le vote des Musulmans à l’élection présidentielle // IFOP-Focus. – 2013. – № 88. – P. 3.

²⁴ Khosrokhavar F. La violence et ses avatars... – P. 426.

²⁵ Geisser V. Marianne et Allah... – P. 153.

²⁶ Brouard S. Français comme les autres?... – P. 54.

²⁷ Portrait des musulmans : Rapport final. Sondage de l’Institut CSA...

* Проведене нами у грудні 2013 р. анкетування десяти французьких мусульманок, які носили хіджаб, дало дещо інші результати. Лише 40% опитаних позитивно оцінювали діяльність Жака Ширака, а 10% – Ніколя Саркозі. У той же час 50% респонденток звинувачували Ж. Ширака у забороні помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах: “Жак Ширак заборонив хіджаб у школі, отже НІ” (21-річна уродженка Іль-де-Франсу). Але варто зважати на той факт, що питання хіджабу було “болючим” для респонденток. Див. : Матеріали анкетування в університеті Париж-8-Вінсенні-Сен-Дені у грудні 2013 р. // Домашній архів автора.

уже згаданим антиіммігрантським висловлюванням у 2005 р., став одним із лідерів антипатій ісламського електорату.

Ця ситуація не могла імпонувати Н. Саркозі, оскільки, за словами особистого радника державного секретаря Арно Ферхаті, “йшлося про тримільйонний електорат, без якого праві не зможуть виграти президентські вибори 2007 р.”²⁸. З метою “реабілітації” в очах мусульманської спільноти, Н. Саркозі проводив зустрічі із керівництвом CFCM та UOIF. Однак, у 2006 р. на XXIV Конгресі у Ле Бурже секретар UOIF Ф. Алауї позбавив Сеголен Руаяль та Н. Саркозі статусу “хороших кандидатів”, закидаючи першій виступи проти хіджабу, а другому – критику ритуального вбивства овець у непризначених для цього місцях. Натомість привілейований статус отримав Франсуа Байру²⁹. Представники інших ісламських федерацій Франції закликали проголосувати проти “одіозного” міністра внутрішніх справ та підтримати кандидата від Соціалістичної партії Франції.

Відтак, у першому турі президентських виборів 2007 р. Н. Саркозі отримав 8% голосів мусульман (31,18% інших громадян), С. Руаяль – 58% (25,87%), а Ф. Байру – 15% (18,57%)³⁰. Як бачимо, за п'ять років Ф. Байру – політику правого спрямування, який не приховував християнського віросповідання, але наголошував на повазі до ісламу, вдалося на 13% збільшити свою електоральну підтримку серед мусульман. У другому турі, який став для Н. Саркозі переможним, за нього проголосувало лише 5% осіб ісламського віросповідання³¹.

Президентська кампанія 2007 р. цікава для нас не лише рекордно низькою підтримкою переможця мусульманською спільнотою, а й факту балотування на пост глави Республіки особи ісламського віросповідання. Президент UOIF Лхаж Тамі Брез на

²⁸ Vidal D. *Le mal être arabe. Enfants de la colonisation* / D. Vidal, K. Bourtel. – Marseille : Agône, 2005. – P. 144.

²⁹ Arslan L. *Enfants d'islam et de Marianne...* – P. 163.

³⁰ *Le vote des Musulmans à l'élection présidentielle...* – P. 2.

³¹ Andaraliev M. *Maghreb Migration and Integration Issues: a Case of France* / Murodjon Andraliev. – Budapest, 2012. – P. 47.

початку передвиборчого марафону слушно зауважив, що мусульманська спільнота використає президентську кампанію, щоб змусити почути себе.

Такими “речниками” стали Лейла Буашера, Рашид Неказ і Сохейб Беншейх. Усі вони будували свої політичні програми на платформі світськості³². Л. Буашера народилася в Марселі у сім’ї робітників алжирського походження і стала доктором міжнародного права. Політичну кар’єру розпочала в ООН. Напередодні президентських виборів 2007 р. запропонувала докорінні перетворення усєї державної системи – створити Шосту республіку, скликати уряд Національної єдності та розпустити Національну школу адміністрації (вищий навчальний заклад, який готував політичну й адміністративну еліту). Соціальний працівник із паризького передмістя Рашид Неказ також вважав, що “Франція з 2002 р. переживає кризу демократії, якій Ширак міг запобігти, якби сформував уряд Національної єдності”³³.

Гасла Л. Буашера та Р. Неказа були популістськими, до того ж ці діячі лише заявляли про те, що балотуватимуться у президенти, але офіційно кандидатур не висунули. Таким чином, 1 серпня 2006 р. Сохейб Беншейх став єдиним офіційним кандидатом-мусульманином. С. Беншейх народився в 1961 р. у Саудівській Аравії в сім’ї алжирського імама. Випускник Сорбони, в 1995–2005 рр. був муфтієм Марселя, а в 2003–2005 рр. – кооптованим членом Французької ради ісламу. У 2005 р. добровільно покинув усі адміністративні посади і заявив про наміри зайнятися науковою та громадською роботою. Балотуючись у президенти Республіки, С. Беншейх наголошував, що його кандидатура не є ні магрибською, ні мусульманською, а громадянською і світською. Своє бачення місця ісламу в Республіці колишній муфтії Марселя розкрив ще 19 листопада 2001 р. в інтерв’ю журналісту газети *Le Monde*: “Або іслам рухатиметься зі своїм століттям, або залишиться на маргінесі сучасного

³² Elaheh M. Les candidats musulmans de 2007. Après Georges, Valéry, François et Jacques, la France aura-t-elle un président prénomme Ramadan, Leila, Rachid ou Soheib? Le 21 décembre 2006 [En ligne]. – URL : [http:// www.mediarabe.info/spip.php?article279](http://www.mediarabe.info/spip.php?article279) // 12.08.13.

³³ Elaheh M. Les candidats musulmans de 2007...

суспільства. Немає майбутнього для ісламу без світськості...”³⁴. Тому в основі передвиборної програми С. Беншейха були такі постулати, як “відновлення світського ідеалу” та “подолання фобії французів щодо ісламу та мусульман”³⁵.

Однак прізвище колишнього марсельського муфтія так і не з’явилося у бюлетенях, оскільки йому не вдалося залучитися підтримкою 500 мерів, як того вимагало французьке законодавство. Зауважимо, що на початку XXI ст. у Французькій Республіці було лише два мери ісламського віросповідання: Ахмед Абделькадер у комуні Еро (256 мешканців) і Карім Каддурі в комуні Ля Мез (1030 жителів)³⁶. Крім того, керівники основних ісламських федерацій Франції вважали С. Беншейха “технічним” кандидатом Н. Саркозі. Це підтверджують слова президента Національної федерації мусульман Франції М. Бешарі: “Мусульмани повинні голосувати осмислено вже в першому турі, щоб уникнути повторення 21 квітня 2002 р. [вихід Ле Пена в другий тур – Б.С.]... Мусульманські кандидатури шкодять соціалістам, оскільки вони розпорошують голоси у першому турі...”³⁷.

Зауважимо, що відомі французькі політики ісламського віросповідання теж не підтримали кандидатури С. Беншейха. У період президентської каденції Ж. Ширака серед осіб, які займали вищі державні посади, було п’ятеро мусульман. Зокрема, 2002 р. посаду державного секретаря з питань сталого розвитку зайняла Токія Саїфі – перша жінка магрибського походження у французькому уряді, після 1959 р. (від каденції Нафісси Саїд Кари)³⁸. Незважаючи на те, що діячка мала значний досвід активної політичної діяльності (співзасновниця організації Простір Інтеграції міста Лілль,

³⁴ Офіційний сайт Сохейба Беншейха...

³⁵ *Presidentielle. L'ancien mufti de Marseille...*

³⁶ Sabeg Y. *Les oubliés de l'égalité des chances. Participation, pluralité, assimilation... ou repli?* / Y. Sabeg, L. Méhaignerie. – Paris : Institut Montaigne, 2004. – P. 106–107.

³⁷ Elaheh M. *Les candidats musulmans de 2007...*

³⁸ Tokia Saïfi, *une militante devenue secrétaire d'Etat* [En ligne] // *La Dépêche du Midi*, 13.05.02. – URL : <http://www.ladepêche.fr/article/2002/05/13/396655-tokia-saifi-une-militante-devenue-secretaire-d-etat.html> // 12.07.13.

з 1999 р. – депутат Європейського парламенту від Партії ліберальних демократів), її призначення державним секретарем було символічним для мешканців “складних” передмість, оскільки вона народилася у багатодітній сім’ї алжирського робітника (четверта з десяти дітей) та провела дитинство у бідонвілі.

Після вступу Т. Саїфі на пост держсекретаря з питань сталого розвитку, журналісти газети *La Dépêche du Midi* (“Депеша Півдня”) взяли інтерв’ю у мешканок Мірай – “складного” передмістя Тулузи. Жінки алжирського походження з ентузіазмом зустріли її призначення: “Токія Саїфі така, як ми, з багатодітної сім’ї, дочка алжирця. Вона жила у передмісті. Як і ми, вона належить двом культурам, вона зможе нас зрозуміти...”, “Призначення Токії Саїфі показує, що ми маємо своє місце у цьому суспільстві. Шкода, що це визнання не прийшло раніше, і що ліві до цього не подумалися [у 2002 р. уряд очолив голліст Жан-П’єр Раффарен, його попередником був соціаліст Ліонель Жоспен, якому симпатизувала більшість французьких мусульман – Б.С.]”³⁹. Щоправда, частина мусульман поставилася до цього призначення скептично. Так, студент Мохамед, який працював у Мак Дональдсі, назвав найменування Т. Саїфі держсекретарем “звичайнісінькою показухою”⁴⁰.

Т. Саїфі часто наголошувала на тому, що вона походить з бідного передмістя і зуміла власними силами зробити добру політичну кар’єру, а тому закликала молодь зі “складних” кварталів брати участь у конкурсах на адміністративні посади, у тому числі й у поліції, а також розвивати власний малий бізнес. Таким чином, пані Саїфі, яка була державним секретарем з питань сталого розвитку в 2002–2004 рр.*, вірила у можливість поступового перетворення молоді з неблагополучних передмість у середній клас.

“Відновленням рівноваги” назвав у 2002 р. Ерік Раульт – політик правого спрямування, призначення Хамлауї Мекашера державним секретарем з питань ветеранів⁴¹. На відміну від

³⁹ Tokia Saïfi, une militante devenue secrétaire d’Etat...

⁴⁰ Perrin E. Jeunes maghrébins de France... – P. 179–180.

* У 2004 р. Т. Саїфі знову обрана у Європарламент.

⁴¹ Hamlaoui Mekachera, ministre des oubliés de l’histoire...

громадської активістки й учасниці маршу берів 1983 р. Т. Саїфі, Х. Мекашера був професійним військовим і послідовним консерватором. Уродженець Східного Алжиру, в роки Алжирської війни 1954–1962 рр. воював на боці французів, як кадровий офіцер. На питання, чому воював проти алжирського Фронту національного визволення, дав вичерпну відповідь: “Не можна зраджувати країні, що дала вам освіту та виховання”⁴².

Кавалер Ордена почесного легіона, Національного ордену заслуги, Військового хреста заслуги та Колоніальної медалі, Х. Мекашера був послідовним захисником інтересів харкі. Добре знайомий із Ж. Шираком, він лобював інтереси родин членів допоміжних частин французької армії та був одним з ініціаторів прийняття 23 лютого 2005 р. Закону про визнання та вдячність нації репатрійованим французам⁴³. Така позиція держсекретаря (у 2004–2007 рр. делегованого міністра з питань ветеранів) дозволила сенатору Роже Романі назвати Х. Мекашера “сфінксом, який проявив людяність і турботу щодо харкі”, а журналістам газети *Le Monde* – “міністром забутих історією”⁴⁴.

Міністерський портфель в уряді Д. де Вільпена в 2005 р. отримав ще один мусульманин – Азуз Беґар, який став делегованим міністром з питань рівності. Відомий письменник, дослідник-соціолог, політик і кавалер Ордена почесного легіона (з 2005 р.) своє походження описував так: “Я письменник, син селян: алжирців, мусульман, неграмотних, які за п’ятдесят років свого перебування у Франції не вивчили французької мови. Вони вірили у міфічну можливість повернення в Алжир... Мій батько був ніким, я став кимось, отож я був членом сім’ї, релігійної спільноти,

⁴² Hamlaoui Mekachera, ministre des oubliés de l’histoire...

⁴³ Loi N°2005-158 du 23 février 2005 portant reconnaissance ... – P. 3128–3131.

* Так на зламі XX–XXI ст. у Французькій Республіці називали харкі. Див. : Sypko B. Od „zapomnianych przez historię” do podmiotów relacji społecznych: problem harki w okresie prezydentury Jacques’a Chiraca // Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne. – Pułtusk: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieyszтора, 2013. – N° 3 (36). – S. 229–239.

⁴⁴ “L’Ennemi intime” vu par Florent Emilio-Siri...

але емансипувався завдяки республіканській школі та критичному мисленню...”⁴⁵. Аналіз цього уривка показує, що А. Бегаг, як і більшість берів, абсолютизували ті громадянські, а особливо політичні, права, які їм дала Республіка, протиставляючи своє буття безправному становищу батьків. В автобіографічному творі “Баран у ванній” (2007 р.) А. Бегаг прокоментував свою міністерську кар’єру: “Мій батько, який помер три роки тому в Люнні, неграмотний, нефранкомовний, який зараз сидить на зірці, певно, плаче від радості, бачачи, як цього червневого дня я виходжу з Єлісейського палацу...”⁴⁶. Як представник другого покоління іммігрантів А. Бегаг наголошував на двох основах інтеграції – знанні французької мови та світськості. Іслам та світськість, на його думку, могли прекрасно співіснувати, оскільки “релігія є приватною справою кожного і стосується лише віруючого та Бога”⁴⁷. У 2007 р. А. Бегаг подав у відставку через жарт Н. Саркозі над його походженням.

У вересні 2004 р. до Сенату Республіки було обрано двох мусульманок – Барізу Кіарі від Соціалістичної партії Франції та Аліму Бумедьєн від партії “зелених”⁴⁸. А. Бумедьєн, як і Т. Саїфі й А. Бегаг, була донькою неграмотного іммігранта з Алжира, який заохочував її навчатися, щоби піднятися по соціальній драбині. І доньці вдалося виправдати сподівання батька: уродженка бідонвіля, яка 1983 р. брала участь в марші берів, у 1987 р. захистила докторську дисертацію з соціології, у 1995 р. стала муніципальною радницею з питань асоціацій комуни Аржентей, а в 1999–2004 рр. була депутатом Європейського парламенту⁴⁹.

⁴⁵ Begag A. Identity and Self-Construction Among the Children of Maghrebian Immigrants in France / A. Begag // The Nanovic Institute Lecture Papers.– 2010. – № 15. – P. 2.

⁴⁶ Spina R. Enfants de harkis et enfants d’émigrés... – P.131.

⁴⁷ Begag A. Identity and Self-Construction... – P. 11.

⁴⁸ Klauzen J. The Islamic Challenge... – P. 22.

⁴⁹ Alima Boumédiène-Thiery, une militante en politique [En ligne] // Jeune Afrique, 30.03.11. – URL : <http://www.jeuneafrique.com/Article/ARTJA-JA2618p056-057.html> // 14.06.13.

Однак, постать А. Бумедьєн сприймалася французькими мусульманами неоднозначно. Хоча після обрання у Сенат вона й далі мешкала у передмісті Аржентей, де народилася, і де жили її виборці, але “скомпрометувала” себе деякими неоднозначними законопроектами. Зокрема, у 2005 р. А. Бумедьєн підтримала проект закону про легалізацію одностатевих шлюбів та ініціювала визнання у Республіці одностатевих шлюбів, укладених за кордоном⁵⁰. Свою позицію сенаторка пояснила тим, що “завжди боролася проти усіх видів дискримінації”⁵¹. Проте електорат не підтримав таких ініціатив А. Бумедьєн і, відповідно, 2011 р. її не перебрали.

Більш “традиційними” були погляди Б. Кіарі – судді Вищого суду Юстиції, нагородженої 2001 р. Національним орденом заслуги та визнаної в 2004 р. “сенатором року”. Б. Кіарі наголошувала, що є одночасно мусульманкою та французькою: “Я – сунітка, яка дотримується малекітського мазхабу* та традиції суфіїв**”. Наш іслам, як і іслам більшості мусульман, є релігією мирною, відкритою, толерантною, відповідною французькій світській традиції... Іслам прекрасно співіснує з Республікою, і я – конкретний приклад цього”⁵². Сенатор вважала, що проблеми мусульманської спільноти Республіки наявні у соціальній, а не релігійній сфері.

⁵⁰ Alima Boumédiène-Thiery [En ligne]. – URL : http://www.senat.fr/senateur/boumedienne-thiery_alima_04063h.html // 12.08.13.

⁵¹ Alima Boumédiène-Thiery, une militante en politique...

* Мазхаб – богословсько-правова школа в ісламі. У сунізмі дослідники виділяють чотири мазхаби: ханафіти, малекіти, шафіїти, ханбаліти. Див. : Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде. – М. : Издательский дом “Ансар”, 2007. – С. 213–214.

** Суфізм – духовне вчення та практика в ісламі, спрямовані на боротьбу з потаємними душевними вадами. Мета – виховання “ідеальної людини”, вільної від мирської суєти, яка б зуміла піднятися над негативними рисами своєї природи. Див. : Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде. – М. : Издательский дом “Ансар”, 2007. – С. 315–317.

⁵² Bariza Khiari (PS): la burqa, les minarets, l'identité nationale... ça suffit [En ligne]. – URL : http://www.uam.93.com/news/bariza-khiari-ps-qla-burqa-les-minarets-lidentite-nationale-ca-suffitq_8057.html // 11.08.13.

На її думку, дискусії про хіджаби, бурки, мінарети та національну ідентичність були звичайнісінькою спекуляцією, покликаною відокремити мусульман від загалу суспільства та замовчати важливіші теми – забезпечення житлом, працевлаштування, освітні проекти. На підтримку своєї позиції Б. Кіарі висунула тезу, що “складні передмістя чомусь не горіли під час карикатурного скандалу”⁵³.

Таким чином, у період президентської каденції Ж. Ширака і в уряді, і у верхній палаті парламенту з’явилися перші представники ісламського віросповідання. Це без сумніву додавало оптимізму французьким мусульманам, зокрема 40-річний Віссам тішився, що “мусульмани вже є повсюди, навіть в уряді. І я вважаю, що так і має бути”⁵⁴. Але в Національній Асамблеї (нижня палата) із 577 депутатів жоден не був мусульманином⁵⁵.

Недостатньо представленими були особи ісламського віросповідання і серед чиновників різних рангів: лише 44 з 1719 регіональних, 1 тис. з 142 тис. муніципальних та 32 з 3804 кантональних радників станом на 2004 р. були мусульманами⁵⁶. Шлях до місцевої, а, згодом, і до “великої” політики молодих мусульман, найчастіше, пролягав через соціальну роботу та участь у громадських асоціаціях⁵⁷. Так розпочинали політичну кар’єру Тунес

* У січні–лютому 2006 рр. деякі французькі видання передрукували данські карикатури на пророка Мохамеда, що спричинило обурення значної частини мусульманських активістів та осуд французької громадськості, але до заворушень у передмістях не привело.

⁵³ Bariza Khiari (PS): *la burqa, les minarets, l’identité nationale...*

⁵⁴ Chaouche H. *Islam et laïcité...* – P. 663.

⁵⁵ Разливаев А. Мусульмане в Европе: препятствия на пути к цивилизационному компромиссу / А. Разливаев // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2008. – № 2. – С. 237.

⁵⁶ Laurence J. *Integrating Islam. Political and Religious Challenges in Contemporary France* / J. Laurence, J. Vaisse. – Washington : Brookings Institutions Press, 2006. – P. 196.

⁵⁷ Kakpo N. *Jeunes issus de l’immigration et l’islam. Famille, école, travail et identifications religieuses. Thèse pour le doctorat de sociologie de l’Université Paris 8. Soutenue le 29 novembre 2004* / N. Kakpo. – P. 385.

Раїм*, Абель Джерарі** й Ахмед Ельмшерфі^{58***}. Оригінальним був приклад музичного колективу Zebda, створеного 1997 р. У 2001 р. Zebda, разом із асоціацією TactiKollectif, запропонували власний список “Мотивовані” на муніципальні вибори у Тулузі. У першому турі музиканти отримали 12,38% голосів. Але в період між двома турами розпочалася ксенофобська кампанія “Не потрібно арабів у Капітолії”, тому в другому турі “Мотивовані” отримали лише чотирьох представників⁵⁹.

Молодь ісламського віросповідання, що робила перші кроки у політичному житті, нарікала, насамперед, на небажання керівництва вносити їхні імена у партійні списки та давати “прохідні” номери. До прикладу, Сабан Кіпрер, член Соціалістичної партії та мешканець Страсбурга, обурювався тим, що на муніципальних виборах 2002 р. йому запропонували “непрохідне” місце: “У списку соцпартії на регіональних виборах я був єдиною особою іммігрантського походження, і у мене був непрохідний номер. Але турецька спільнота найчисленніша в Ельзасі, найдинамічніша, її економічна експансія дуже сильна... Якщо брати це до уваги, то я мав бути у списку перед ними всіма”⁶⁰. Навіть у Сена-Сен-Дені, департаменті із найбільшою кількістю мусульман, у 2002 р. до партійних списків на муніципальних виборах було внесено двадцять кандидатів ісламського віросповідання, у Верхній Сені та Валь-де-Марні – по п’ять, у Парижі трохи більше десяти. У 2007 р. відбулися позитивні для мусульман зміни: у списках Сен-Дені фігуру-

* Тунес Раїм у 2001 р. обраний у міську раду Рубекса від партії зелених. До 2008 р. займався питаннями молоді, міжнародної співпраці та рівності прав.

** Абель Джерарі у 2001–2008 рр. заступник мера XI і XII округів Марселю.

⁵⁸ Nous sommes Français et Musulmans. Enquête / photographies France Keyser, textes Vincent Geisser. – Paris : Autrement, 2010. – P. 11–121.

^{***} Ахмед Ельмшерфі у 2001–2008 рр. був заступником мера м. Реймс із питань “складних” кварталів.

⁵⁹ Amokrane S. Zebda et la lutte en chantant / S. Amokrane // Générations. Un siècle d’histoire culturelle des Maghrébins en France. – Paris : Éditions Gallimard, 2009. – P. 301–304.

⁶⁰ Hajji S. Voyage dans la France musulmane / S. Hajji, S. Marteau. – Paris : Plon, 2005. – P. 134.

вало вже 30 “ісламських” кандидатів, Валь-де-Марні та Верхній Сені – 10, а в Парижі – близько 20⁶¹. Несподіваним є той факт, що найбільше осіб магрибського походження було у списках Національного Фронту⁶².

Непропорційно мала репрезентованість мусульман у різних ешелонах влади давала додаткові аргументи політичним ісламістам. Зокрема, 30 квітня 1997 р. Мохамед Лятреш створив у Страсбурзі Партію мусульман Франції (Partie des musulmans de France – PMF)⁶³. Засновник партії народився у Тунісі в сім’ї алжирського імама Кеззани Лятреша, який 1962 р. переїхав до Франції та оселився у Страсбурзі. Після навчання у Сирії М. Лятреш зблизився з шиїтами та турецьким радикальним рухом Milli Görüs. За словами журналіста газети Le Monde Ксав’є Тернізьєна, М. Лятреш залишався справжньою “загадкою”, оскільки не афішував своїх джерел прибутку. Політичний портрет цього ісламістського діяча представив дослідник Франк Фрегозі: “Це ісламістський популіст. Він виступає речником соціально маргіналізованих мусульман. Якби існував арабський Ле Пен, то це би був саме Лятреш”⁶⁴.

Мету створення своєї партії М. Лятреш пояснив необхідністю “звільнити мусульман від впливів Соціалістичної партії, яка за своєю природою є сіоністською”⁶⁵. Лідер PMF підкреслював антисіоністський характер своєї політичної сили, виступав за визнання факту геноциду палестинців, здійсненого Ізраїлем. Тому в 1997–2003 рр. Партія мусульман Франції орієнтувалася на зовнішньополітичні акції на Близькому Сході, в Афганістані та Іраку, зокрема т. зв. кампанія “людських щитів”, коли 2003 р. М. Лятреш і 32 його прихильників вирушили до Іраку надавати “моральну допомогу” населенню⁶⁶.

Своєрідне піднесення Партії мусульман Франції відбулося наприкінці 2003 – початку 2004 рр., коли в політикумі та суспільстві

⁶¹ Arslan L. Enfants d’islam et de Marianne... – P. 201.

⁶² Lumière... – 1997. – № 24. – P. 6.

⁶³ Cesari J. When Islam and Democracy Meet... – P. 78.

⁶⁴ Mohamed Latrèche, le trouble organisateur...

⁶⁵ Un grousicule violemment antisémite...

⁶⁶ Boucliers humains // Dernières Nouvelles d’Alsace, 21.02.03.

проходила дискусія щодо можливості заборони видимих релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах. Власне М. Лятреш став основним речником прихильників хіджабів. З ініціативи PMF, 17 січня 2004 р. у Парижі зібралася 10–20 тисячна маніфестація противників заборони видимих релігійних атрибутів, безпеку яких оберігали 20 тис. поліцейських. М. Лятреш був задоволений проведеною акцією: “Мені здається, що я виконав своє завдання організувати маніфестацію для всіх тих, хто хотів захистити свободу, хто хотів боротися проти проекту цього закону, хто хотів висловитися. Сьогодні ми дали мікрофон усім, хто хотів говорити. Основне послання, яке ми прагнули донести – змусити Президента Республіки зрозуміти, що не потрібно підписувати цього дискримінаційного закону...”⁶⁷.

Але після прийняття 15 березня 2004 р. Закону про заборону видимих релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах, активність Партії мусульман Франції знову знизилася. Це цілком закономірно, оскільки PMF, яка об’єднувала до 2 тис. осіб, була маргінальною політичною силою і не мала значного впливу на 5-мільйонну мусульманську спільноту Франції. Її підтримували, насамперед, мусульмани алжирського походження Страсбурга, а також частина ельзаських автономістів. Про “впливовість” цієї політичної сили свідчать результати місцевих виборів 1997 р., коли PMF набрала 0,65 % голосів, а її лідер – 0,92%⁶⁸.

Таким чином, у період президентської каденції Ж. Ширака відбулася спроба утворення окремої мусульманської партії. Виникає питання, чому ж тоді впливові мусульманські федерації не створили власної політичної платформи? На мою думку, це пояснювалося тим, що така політична партія не була нагальною необхідністю, оскільки симпатії більшості мусульман і так розподілялися між традиційними французькими партіями, які почали враховувати інтереси півтора мільйонного корпусу виборців.

⁶⁷ Entretien avec Mohamed Latrèche...

⁶⁸ Maréchal Br. Muslims in the Enlarged Europe. Religion and Society. Vol. 2. / B. Maréchal, S. Allievi, F. Dassetto, J. Nielsen. – Leiden-Boston : Brill, 2003. – P. 188.

III.2. Релігійні лідери спільноти: суперечності між “старим” і “новим” поколіннями

У перекладі з арабської мови “імам” дослівно означає – “той, хто знаходиться попереду”⁶⁹. Обов’язками імама є: читати молитву та здійснювати обряди, пов’язані з народженням дитини, релігійними шлюбами та розлученнями, поховально-поминальні ритуали як у мечеті, так і за її межами. Імами також можуть бути викладачами у релігійних школах при мечеті (медресе). Що ж стосується універсальних критеріїв, яким мав відповідати кандидат на цю посаду, то до них відносять: ісламське віросповідання, чоловіча стать, зрілий вік, здоровий глузд і відсутність важких тілесних дефектів, які би перешкоджали повноцінно виконувати обряди. Так звані “критерії другого порядку” передбачають: ісламську освіту або базові знання, потрібні для правильного виконання обрядів, порядність, моральність і володіння арабською мовою для читання оригіналу Корану без помилок⁷⁰.

Страсбурзький дослідник Ф. Фрегозі слушно зауважив, що у П’ятій республіці, на відміну від мусульманських країн, де імам лише очолював молитву, абсолютизувалася роль цієї релігійної особи⁷¹. На мою думку, це можна пояснити ототожненням європейцями імамів зі священниками. Але імама не можна трактувати, як “мусульманського священника”, оскільки він, на відміну від останнього, не приймав спеціальних свячень, а просто обирався на свою посаду громадою або призначався релігійною владою. Тому імам – це визнаний громадою або владою лідер, який очолював релігійне життя парафіян мечеті та вирішував адміністративні питання.

Незважаючи на те, що на зламі ХХ–ХХІ ст., завдяки отриманню французького громадянства та наверненню корінних французів, “іслам у Франції” перетворювався у “французький

⁶⁹ Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде. – М. : Издательский дом “Ансар”, 2007. – С. 147.

⁷⁰ Записано 24 липня 2013 р. зі слів Саїда Ісмагілова, муфтія ДУМУ “Умма” // Домашній архів автора.

⁷¹ Frégosi F. L’imam, le conférencier et le juriste... – P. 137.

іслам”, суспільство продовжувало розглядати його, як релігію іммігрантів. Така ситуація була спричинена й тим, що більшість імамів продовжувала шукати зв’язки з “країнами походження”. Як слушно зауважив С. Беншейх, “нефранкомовні, які отримали освіту в рідних країнах, більшість імамів походять зі селянського середовища і опиняються у суспільстві, якого вони ніколи не уявляли. Шановані, вони пропонують утримання, а не участь [у громадському житті – Б.С.], закритість, а не відкритість”⁷².

На імамів завдання інтеграції мусульман покладала Хартія мусульманської релігії Франції від 10 січня 1995 р. Зокрема, 20 стаття цього документа передбачала, що проповіді імамів мали узгоджуватися як з нормами ісламу, так і з законами Франції. Імам мав бути зразком соціальної та моральної поведінки, володіти визнаним у Республіці дипломом і хорошим знанням французької мови⁷³. Але статистичні дані показують, що, незважаючи на позитивну динаміку, реалізувати вимоги Хартії, не вдалося і до кінця президентської каденції Ж. Ширака. Так, 1995 р. 96% імамів, які працювали у Республіці, не були французькими громадянами⁷⁴. У 2007 р., за даними Міністерства внутрішніх справ, серед 2–3,5 тис.⁷⁵ “французьких імамів” було: 40% мароканців, 24% алжирців, 6% тунісців, 15% турків, 6% вихідців із країн Тропічної Африки та 9% французів⁷⁶. За підрахунками В. Гейсера, серед імамів Марселя на початку XXI ст. було 25 алжирців, 7 мароканців, 4 коморці, 3 тунісці, 3 вихідці з країн Західної Африки, 2 єгиптянина та 2 корінні французи⁷⁷.

⁷² Bencheikh S. Marianne et le Prophète. L'Islam dans la France laïque / Soheib Bencheikh. – Paris : Bernard Grasset, 1998. – P. 11.

⁷³ Charte du culte musulman en France... – P. 184.

⁷⁴ Liens culturels et intégration... – P. 26.

⁷⁵ Dassetto F. Islam in the European Union: What's at Stake in the Future? / F. Dassetto, S. Ferrari, B. Marechal. – Brussels : European Parliament, 2007. – P. 111.

⁷⁶ Cheikh Ahmed El Habti (Abou Khalid). La situation des imams en France. Conférence présentée durant le colloque des imams qui s'est tenu en France en 2009 [En ligne]. – URL : http://www.masjidepinal.fr/extern/docs/autres/Les_imams_de_France.pdf // 14.02.14.

⁷⁷ Geisser V. Immigration et mobilisations musulmanes à Marseille... – P. 23.

Міністр внутрішніх справ Д. де Вільпен у грудні 2004 р. констатував, що третина імамів взагалі не володіла французькою мовою⁷⁸. Прикладом може бути Абделяді Дуді – імам найдавнішої мечеті Марселя Ер-Рахманія та засновник мечеті Ель-Ісмах, алжирець за походженням, який навчався у Тунісі та Каїрі. А. Дуді наголошував на небажанні вивчити французьку мову⁷⁹. Схожі випадки зафіксували в 1998 р. у Страсбурзі соціологи Ф. ЛЬорсері, С. Барікі та Ф. Бруші: два імами місцевої мечеті дуже погано говорили французькою мовою, але чудово володіли турецькою та англійською; функції перекладача виконував син одного з імамів, який навчався у французькій школі⁸⁰. Відповідно, ця категорія релігійних лідерів виступала охоронцями традиційних цінностей, а не інструментом інтеграції, як це передбачала Хартія мусульманської релігії Франції.

Така ситуація була зумовлена, насамперед, нестачею відповідних кадрів. Станом на 1995 р. у Республіці лише три інституції готували імамів, тому більшість релігійних лідерів прибували до Франції з мусульманських країн (насамперед із Марокко, Алжиру та Туреччини) або призначалася релігійною громадою з числа “старійшин”, які були носіями ісламських традицій, але не мали належної релігійної освіти. Закономірно, що імами, які фінансово залежали від держав, які їх делегували, лобювали інтереси цих урядів, а не працювали над узгодженням норм ісламу та світськості. Аналогічно діяли й “висуванці” релігійних громад, які з фінансових причин, пристосовувалися до інтересів своїх парафіян. У Марселі, де серед мусульман все ще переважали іммігранти першого покоління похилого віку, імами, які були двомовними, проповідь вели виключно арабською мовою: у 37 з 47 мечетей цього міста проповідь велася арабською, у п’яти – арабською та коморською і лише в п’яти інших – арабською та французькою⁸¹.

⁷⁸ Понкин И. Ислам во Франции... – С. 115.

⁷⁹ Lorcerie F. Les Populations d’origine maghrébine et comorienne de Marseille: rapport de recherche [En ligne] / Lorcerie F., Bariki S., Bruchi F. – URL : <http://www.ladocumentation française.fr/pdf// 21.09.12>.

⁸⁰ Messner F. L’Etranger en France... – P. 26.

⁸¹ Geisser V. Immigration et mobilisations musulmanes à Marseille... – P. 25.

Відповідно, проблема підготовки власне “французьких” імамів була пріоритетною як для основних ісламських федерацій Республіки, так і для міністерства внутрішніх справ. У 1990 р. UOIF виступило з ініціативою створити на основі Закону про свободу асоціацій від 1 липня 1901 р. Європейський інститут гуманітарних наук (Institut Européen des Sciences Humaines – IESH). У 1992 р. в Шато-Шиньон у Ньєврї було урочисто відкрито IESH, який мав не лише пропонувати пізнавальні курси про іслам (у т.ч. й для жінок), а й готувати імамів. У 1992–1993 н. р. цей навчальний заклад мав лише дванадцять студентів, але 2000 р. освіти там здобували уже 120 осіб на стаціонарному та 200 на заочному відділеннях. Зацікавлення студентів і належне фінансування (знову ж таки за рахунок меценатів із країн Перської затоки) дозволили 1999 р. відкрити однойменну філію у паризькому передмісті Сен-Дені, де пропонували лише вечірні курси та курси вихідного дня. Коли на початку XXI ст. UOIF (принаймні, офіційно) було змушене відмовитися від зовнішнього фінансування, вартість навчання в IESH зросла, зменшилася кількість викладачів та почався збір коштів серед французьких мусульман⁸². Станом на 2006 р. лише 30 випускників IESH працювали за фахом⁸³.

У жовтні 1993 р. виникло одразу два інститути зі статусом культурних асоціацій, які мали готувати імамів. Велика Паризька мечеть створила Інститут релігійної освіти та теології (Institut de Formation Religieuse et Theologie), на урочисте відкриття якого було запрошено міністра внутрішніх справ Ш. Паскву. Новостворений заклад пропонував релігійну освіту і курси мови та цивілізації лише бакалаврам чоловічої статі, тобто був орієнтований виключно на підготовку імамів⁸⁴.

⁸² Офіційний сайт Європейського інституту гуманітарних наук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iesh.org/> // 18.06.13.

⁸³ Laurence J. Integrating Islam. Political and Religious Challenges... – P. 123.

⁸⁴ Charbonneau-Bloomfield A. L'Islam en France: de l'image au vecu... – P. 108.

Уже наступного тижня, новонавернений в іслам француз Алі Дідьє Бургі, за фінансової підтримки FNMF, створив Ісламський університет Франції (Université Islamique de France – UIF)⁸⁵, покликаний готувати імамів і лідерів ісламських асоціацій. У цьому навчальному закладі, що не мав визнаного державою диплома, було лише вечірнє відділення. У 1995 р. UIF перейменували на Інститут ісламських досліджень Парижа, а в 2002 р. – на Центр вивчення та дослідження ісламу (Centre d'Etudes et de Recherche sur Islam – CERSI)⁸⁶. У 2002 р. в CERSI було закрито відділення з арабською мовою викладання, і курси почали читатися виключно французькою мовою. Станом на 2006 р. у CERSI навчалось 150 студентів, а 10 випускників працювали за фахом⁸⁷.

У 2006 р. FNMF здійснила ще одну спробу створити повноцінний інститут для підготовки імамів. Так, 25 листопада у Ліллі засновано Інститут гуманітарних наук імені Авіценни (Institut Avicenne des sciences humaines – IASH). Одразу після створення, IASH започаткував наукову співпрацю з Університетом Лілля, завдяки чому сертифікат, який видавали випускникам Інституту імені Авіценни, визнаний французькою державою. IASH мав статус приватного вищого навчального закладу та фінансувався французьким урядом, муніципалітетом Лілля та FNMF⁸⁸. Мер Лілля Мартін Обрі (на посаді з 2001 р.) пояснила дотації Інституту тим, що ця структура “є лабораторією, що прагне поєднати світськість та іслам”⁸⁹.

⁸⁵ Voyage parmi les convertis à l'islam...

⁸⁶ La Rentree scolaire du Centre d'Etudes et de Recherche islamique [En ligne]. – URL : <http://www.saphirnet.info/La-Rentree-scolaire-du-Centre-d-Etudes-et-de-Recherche-islamique.a102.html> // 12.08.13.

⁸⁷ Laurence J. Integrating Islam. Political and Religious Challenges... – P. 123.

⁸⁸ Un institut de formation islamique à Lille [En ligne]. – URL : http://www.saphirnews.com/Un-institut-de-formation-islamique-a-Lille_a3626.html // 12.08.13.

⁸⁹ Beski-Chafiq Ch. Jeunes et radicalisation islamiste. Lille, France / Ch. Beski-Chafiq, J. Birmant, H. Benmerzoug, A. Taibi, A. Coignard. – Aarhus, 2010. – P. 44.

У створенні потужного центру для підготовки “французьких” імамів, позбавлених іноземних впливів, була зацікавлена й влада Республіки. Згадані чотири інститути готували порівняно незначну кількість майбутніх служителів культу та займалися не стільки удосконаленням навчальних програм, як відкритим суперництвом між собою. Тому 2000 р. Вища рада інтеграції запропонувала створити у Страсбурзі освітній центр мусульманської теології. На основі цього проекту, міністр освіти Люк Феррі 26 червня 2002 р. підписав указ про створення Європейського інституту вивчення релігій з ісламським відділенням⁹⁰. У травні 2003 р. Л. Феррі доручив історика Данієлю Ріве скласти орієнтовну навчальну програму для підготовки французьких імамів⁹¹. Циркуляр Міністерства освіти від 6 березня 2006 р. регламентував роботу Європейського інституту вивчення релігій. Основним завданням цього інституту, який фінансувався державою, мала бути підготовка вчителів для викладання релігієзнавства у школах⁹². Діяльність Європейського інституту вивчення релігій полягала також в організації курсів, семінарів, публікації довідкової та науково-популярної ісламознавчої літератури.

Врешті у 2007 р. Міністерство внутрішніх справ знайшло доступний і недорогий спосіб “приспосувати” імамів до реалій Республіки. У Католицькому інституті Парижа випускникам ісламських інститутів і практикуючим імамам пропонували прослухати 400-годинний курс “Релігії, світськість, багатокультурність”. Відповідальним за підготовку, що включала вивчення французької мови та культури, політичної та релігійної історії Республіки, було призначено соціолога релігії Олів’є Бобіно⁹³. У 2008 р. перша група з тридцяти імамів, здебільшого випускників Інсти-

⁹⁰ Понкин И. Правовые основы светскости государства... – С. 324.

⁹¹ Peter F. Training Imams and the Future of Islam in France / F. Peter // ISIM News-Letter. – 2003. – № 13. – P. 20.

⁹² Arrêté du 6 mars 2006 portant création à l’Ecole pratique des hautes études de l’Institut européen en sciences des religions [En ligne] . – URL: <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000269379 &dateTexte.html> // 17.09.13.

⁹³ Premier accroc dans la formation des imams...

туту релігійної освіти та теології при GMP, записалася на цей курс⁹⁴. Фінансована державою програма “Релігії, світськість, багатокультурність” знайшла підтримку в середовищі основних ісламських федерацій, оскільки анонсувалася як доповнення, а не конкурент їхніх навчальних проєктів. Зокрема, президент UOIF Лхаж Тамі Брез закликав випускників IESH записатися на курси в Католицький інститут Парижа, оскільки “французький імам не може не знати основ лаїцизму й історії Франції”⁹⁵.

Ще однією перешкодою для нормальної співпраці між імамами у Франції була відсутність єдиної координаційної професійної спілки. У 1992 р. було створено Раду імамів Франції, генеральним секретарем якої обрано Дао Мескіна⁹⁶. Оскільки її керівництво відмовилося від співпраці з Великою Паризькою мечеттю, а в 2003 р. і з Французькою радою ісламу, це об’єднання не набуло впливовості. У травні 1996 р. Вища рада мусульман Франції створила нове об’єднання ісламських релігійних лідерів – Національну раду імамів Франції⁹⁷. “Впливовість” і бездіяльність цієї ради імамів влучно описав шейх Абу Халід у 2009 р.: “Не розумію, що відбувається з Радою імамів. Її створили кілька років тому, але жодної інформації про неї не маємо, хоча офіційно входимо до неї...”⁹⁸. 16 листопада 1997 р. FNMF зібрала у Парижі близько двадцяти імамів і створила ще одне маріонеткове об’єднання – Національну координацію імамів і релігійних провідників. Друкований орган FNMF озвучив “причину” появи Національної координації імамів: “Дві чи три Ради імамів, які існують лише на папері та слугують кільком панам за алібі для самопроголошення ректорами та великими муфтіями [закид щодо Великої Паризької мечеті – Б.С.]”⁹⁹.

⁹⁴ Laurence J. *Governments and Muslim Communities in the West: United States, United Kingdom, France and Germany* / J. Laurence, P. Strum. – Washington : Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2008. – P. 15.

⁹⁵ Laurence J. *Integrating Islam. Political and Religious Challenges...* – P. 123.

⁹⁶ Peter F. *Training Imams and the Future of Islam in France...* – P. 20.

⁹⁷ Frégosi F. *L’islam en France...* – P. 158.

⁹⁸ Cheikh Ahmed El Habti (Abou Khalid). *La situation...*

⁹⁹ *Lumière...* – 1997. – № 25. – P. 2.

Перешкодою повноцінній роботі імамів був і указ Дьені від 1913 р., згідно якого виплати священнослужителям не вважалися зарплатою, а лише пожертвою, а тому могли бути меншими, ніж прожитковий мінімум. Також служителі культу не мали права скаржитися на суму прибутків і користуватися державними компенсаціями¹⁰⁰. У Марселі “зарплату” отримували лише імами, надіслані Великою Паризькою мечеттю. Схожою була ситуація в Ельзасі, де фіксовані виплати отримували “турецькі” імами від уряду в Анкарі. Прикметно, що “зарплата” турецькому імама, який погодився їхати до Франції, складала 1400 євро, порівняно з 500 євро у Туреччині¹⁰¹. Тому багато імамів переїжджало із Туреччини до Франції.

Національна система підготовки імамів на стадії становлення, відсутність авторитетної спілки імамів і непрозорість фінансування призвели до того, що ситуація в ісламських місцях молитви була близькою до анархії. За підрахунками французького дослідника Е. В'єяр-Барона, у 2003 р. 75% мечетей були в руках першого покоління іммігрантів¹⁰². А зважаючи на активність другого, і, особливо, третього покоління іммігрантів, виникли передумови для “конфлікту поколінь” серед імамів. Президент Ісламського університету Франції Дідьє Бург пояснив причини невдоволення “нового” покоління імамів: “Не дослухаючись до інтересів і прагнень другого покоління, перше покоління майже повністю монополізувало асоціації та посади імамів. Діалог між відповідальними спільноти, імамами та молоддю налагоджується складно...”¹⁰³.

Чи не найяскравіше конфлікт між “новим” і “старим” поколінням імамів наприкінці ХХ ст. проявився у Марселі. Терміном “нові” окреслюємо тих імамів, які отримали освіту у Франції та поділяли республіканські принципи; “старі” – тих, що отри-

¹⁰⁰ Jouanneau S. Les imams en France. Une autorité religieuse sous contrôle / Solenne Jouanneau. – Marseille : Agône, 2013. – P. 98.

¹⁰¹ L'exercice du culte musulman en France. Lieux de prière... – P. 83–86.

¹⁰² Vieillard-Baron H. De la difficulté à craner les territoires... – P. 571.

¹⁰³ Charbonneau-Bloomfield A. L'Islam en France: de l'image au vecu... – P. 106.

мали освіту за кордоном і, зазвичай, відстоювали консервативні позиції.

У 1995 р. муфтієм (делегованим імамом, який мав право вирішувати релігійно-юридичні питання) Марселя, глава Консультативної ради мусульман Франції Д. Бубакер призначив С. Беншейха. Він представляв “Мусульманську школу Франції” – новий напрям “французького ісламу”, що ставив за мету викладати Коран, адаптований до французьких традицій і способу життя. Коран є релігійним текстом, який потребує інтерпретації. Як і в кожного тексту, обсяг цієї книги обмежений, статичний, у той час, як суспільство є динамічним, змінним. Ця невідповідність, на думку членів “Мусульманської школи Франції”, мала вирішуватися шляхом переосмислення та “перечитування” Корану, а не “переписування”, у чому їх звинувачували представники консервативніших течій. Однак, оточений французькою цивілізацією, іслам мав зберегти свою оригінальність, аби збагатити історію та культуру Франції.

С. Беншейх наголошував на тому, що треба відрізнити приписи Корану від просто усталених традицій, які не мали під собою релігійних догм. За його словами, інтеграційні процеси гальмували не догми ісламу, а зовнішні прояви релігійності. Носіння хіджабу та вживання їжі халял він вважав доісламською традицією арабських племен¹⁰⁴. Муфтієй Марселя підтримував державну інтеграційну стратегію, але вважав, що виключення з середніх навчальних закладів за носіння видимих релігійних атрибутів може мати негативні наслідки. Дівчата, яких позбавили права навчатися у державних закладах освіти, могли стати маріонетками у руках радикальних мусульманських організацій, які не поділяли республіканських цінностей¹⁰⁵.

Цікаву характеристику С. Беншейху в 1999 р. дав докторант права Франсуа Бруші: “Найліберальніший імам Марселя, ходить у костюмі з краваткою, за релігійну та юридичну консультацію

¹⁰⁴ Gozlan M. L'Islam et la République... – P. 57–59.

¹⁰⁵ Ibid. – P. 102–104.

грошей не бере”¹⁰⁶. Майже всі дослідники схвально оцінювали діяльність С. Беншейха, винятком є Франк Фрегозі, який хоча й назвав марсельського муфтія “Лютером ісламу”, але охарактеризував його як “майстра шантажу” й “улюбленця ЗМІ”¹⁰⁷.

Хоча Беншейх був призначений муфтієм Марселя 1995 р., він прибув туди лише в 1997 р. Тривалу відсутність зумовили непорозуміння між новим муфтієм і впливовим імамом мечеті Ен-Назр у Марселі Башіром Дамані – алжирським робітником-пенсіонером і прихильником чіткого дотримання норм Корану. Зауважимо, що конфлікт між С. Беншейхом та Б. Дамані розпочався у 1986–1987 рр., коли майбутній муфтії вперше приїхав до Марселя, де залучився підтримкою середнього мусульманського стану¹⁰⁸. Відповідно, у 1995–1997 рр. в Марселі склалася патова ситуація: С. Беншейх відстоював сучасний реформістський іслам, але без широкої місцевої підтримки, а Б. Дамані, без відповідної освіти, але з кредитом довіри марсельської умми. З огляду на це С. Беншейх став “муфтієм без мечеті”¹⁰⁹.

До 2001 р. у Марселі паралельно діяли Регіональна федерація мусульман півдня Франції (очолювана Б. Дамані) та Регіональний комітет в ісламських справах (керував С. Беншейх). Лише заява нового мера Марселя Жана-Клода Годена про неможливість початку будівництва кафедральної мечеті, доки не буде досягнуто консенсусу між марсельськими імамами, заставила Б. Дамані та С. Беншейха у червні 2001 р. “примиритися” та створити Колектив мусульманських асоціацій Марселя¹¹⁰.

З приїздом у Марсель С. Беншейха також послабилися впливи Хадж Моханда Алілі. До середини 90-х рр. XX ст. ректор мечеті Ат-Таква та глава кабільського товариства Ер-Рахманія, М. Алілі

¹⁰⁶ Lorcerie F. Les Populations d'origine maghrébine et comorienne...

¹⁰⁷ Frégosi F. Les nouveaux contours...

¹⁰⁸ Сезари Ж. Исламизация общественного пространства Франции... – С. 99.

¹⁰⁹ Geisser V. Immigration et mobilisations musulmanes à Marseille... – Р. 16.

¹¹⁰ Сезари Ж. Исламизация общественного пространства Франции... – С. 100.

намагався представляти мусульман Марселя перед світською владою. Мечеть Ат-Таква керувалася місцевою фундацією та заперечувала підпорядкування федераціям або національним мусульманським організаціям¹¹¹. Різкі висловлювання Моханда Алілі, як у випадку конфлікту з Б. Бордо, якій в 1993 р. імам побажав “трохи розуму на старості літ”¹¹², не знайшли широкого відгуку та підтримки серед мусульман, але сприяли формуванню негативного стереотипу про представників цієї релігії.

Ще одним “полюсом сили” марсельського ісламу були імами, які представляли вихідців із країн Тропічної Африки, Коморських і Антильських островів. Особливістю “чорного” ісламу було те, що, по-перше, імами цих спільнот у релігійній практиці поєднували приписи Корану та традиції африканських племен, а, по-друге, вони діяли дуже відособлено, уникаючи співпраці як з “арабськими”, так і турецькими імамами, але намагалися налагодити діалог зі світською владою. Яскравим прикладом був француз сенегальського походження Бугума Сек. Він був одним з найліберальніших імамів Марселя (зокрема, єдиний у Марселі реєстрував шлюб мусульманки з не-мусульманином, що суперечить приписам Корану). Активна громадянська позиція Б. Сека проявилася 1996 р., коли він вийшов зі складу організації “Надія Марселя”, протестуючи проти передання її у відання муніципального радника¹¹³ (раніше організацію курував мер Марселя особисто). Проповідував Б. Сек французькою мовою, брав участь у міжрелігійному діалозі з метою допомогти чорношкірим мусульманам зайняти належне місце у французькому суспільстві.

Незважаючи на досягнення значних успіхів у налагодженні діалогу між різними “поколіннями” імамів у Марселі, в 2005 р. С. Беншейх добровільно подав у відставку з посади муфтія і члена Французької ради ісламу.

¹¹¹ Geisser V. Immigration et mobilisations musulmanes à Marseille... – P. 16.

¹¹² Давидсон А. Ключевая проблема XXI века... – С. 13.

¹¹³ Lorcerie F. Les Populations d'origine maghrébine et comorienne...

Якщо у Марселі у досліджуваній період спільні інтереси (будівництво кафедральної мечеті) все-таки об'єднали двох головних лідерів “старого” та “нового” поколінь імамів, то ситуація в Тулузі виявилась ще складнішою. Мусульманську еліту Тулузи на зламі ХХ–ХХІ ст. представляли особи, які працювали в Національному центрі наукових досліджень, Національному центрі космічних досліджень та авіаційно-космічній промисловості. Тулуза була другим містом Франції (після Парижа) за кількістю магрибських студентів¹¹⁴, тому й не дивно, що більшість “нових” імамів були випускниками французьких університетів, які залишилися працювати у Республіці. Представники цієї молоді еліти поступово утверджувалися в мечетях, які тривалий час були під контролем мусульман трудової хвилі імміграції.

До “нових” імамів належали Мамаду Даффи та Рашід Бумаді. М. Даффи приїхав з Малі у 1975 р., а в 2001 р. очолив дослідницьку фармакологічну групу Національного центру наукових досліджень і виконував функції імама мечеті передмістя Мірай¹¹⁵. Даффи наголошував на тому, що його мечеть Аль-Хусейн (знаходилася у підвалі торгового центру Бельфонтен) – єдина у Тулузі, в якій проповідь виголошувалася виключно французькою мовою¹¹⁶. Незважаючи на успішну наукову кар'єру М. Даффи на початку ХХІ ст. продовжував користуватися соціальним житлом у кварталі Ампаоло¹¹⁷, ймовірно прагнучи бути “ближчим” до своїх парафіян.

Рашид Бумаді приїхав з Алжира в жовтні 1998 р. для навчання в аспірантурі Університету соціальних наук Тулузи. У 2003 р. він здобув ступінь доктора економічних наук і з кар'єрним ростом поєднував релігійну практику – проповідував у мечеті передмістя Порт-сюр-Ґарон. Р. Бумаді вільно володів як французькою,

¹¹⁴ Сезари Ж. Исламизация общественного пространства Франции... – С. 95.

¹¹⁵ Bargach S. Islam Toulousain/ Islam Marseillais: deux formes divergentes d'islam dans l'espace local / S. Bargach, J. Cesari, D. Moore // L'islam dans les villes européennes. – Paris, 2004. – P. 7.

¹¹⁶ Cesari J. When Islam and Democracy Meet... – P. 134.

¹¹⁷ Сезари Ж. Исламизация общественного пространства Франции... – С. 96.

так і арабською мовами, тому мову проповіді обирав, залежно від складу слухацької аудиторії.

Типовим представником “старого” покоління імамів був Мохамед Татаї, якому 2001 р. виповнилося 38 років. У минулому – інспектор коранічної освіти в Алжирі, закінчив університет Аль-Азхар в Каїрі, імам Великої Мечеті Парижа, імам у Страсбурзі, Аннесі та Марселі, згодом – мечеті ан-Нур у Тулузі¹¹⁸. У 1999 р. М. Татаї ініціював створення Гуртка цивілізаційного діалогу, основною метою якого було сприяння будівництву Великої мечеті Тулузи. Про підтримку М. Татаї мусульманською громадою свідчить той факт, що за 2,5 місяці на будівництво мечеті він зібрав 213 429 євро. Натомість М. Даффи та Р. Бумаді бойкотували його діяльність. М. Даффи пояснив свою поведінку тим, що проблема будівництва Великої мечеті не є першочерговою (пріоритетним, на його думку, був проект мусульманського кладовища), а, крім того, французьке суспільство само повинно сприяти “виходу ісламу з підвалів”. Р. Бумаді висловився прозоріше: він не мав нічого проти створення нової мечеті, але не на чолі з М. Татаї¹¹⁹. Натомість останній відмовився брати участь в діяльності Регіональної координації релігійних асоціацій, очолюваної М. Даффи. Тому ця організація, одним із завдань якої була координація інтеграційної діяльності мусульманських асоціацій, внаслідок непорозумінь між лідерами, не змогла реалізувати поставлених перед нею завдань.

До імамів “нового покоління” можна віднести також імама Бордо Тарека Убру. Він перебрався до Франції з Марокко, коли йому було 19 років. Дипломований біолог, Т. Убру виконував функції імама у Нанті, Ліможі, По і Бордо. Він неодноразово наголошував, що не має відповідної теологічної освіти: “...багато років я сам вивчав іслам. Тобто у цій галузі я самоук. У мене немає вчителя. Я не слухав теологічних курсів в університетах, я сформувався сам, тут, у Франції.”¹²⁰. На питання аспіранта Седрика Сасубра, чому обрав

¹¹⁸ Bargach S. Islam Toulousain/ Islam Marseillais... – P. 10–11.

¹¹⁹ Ibid. – P. 9.

¹²⁰ Tareq Oubrou. Un bon musulman ne peut être qu'un bon citoyen...

шлях імама, Т. Убру відповів: “Мусульманська спільнота Бордо була дуже дезорієнтованою. Тому, в силу обставин, я був змушений викладати арабську дітям та очолювати молитву, бо не було офіційних імамів. Не я себе нав’язав чи проголосив імамом, це спільнота мене обрала...”¹²¹. Схожу ситуацію описав імам мечеті в регіоні Міді-Пірени: “Обрати імама – означає знайти того, хто має трохи більше знань, ніж інші. Ми спробували знайти імама, і люди обрали мене. З того часу я – імам мечеті Аль-Сунна...”¹²². Як бачимо, через нестачу дипломованих французьких імамів, мусульмани були змушені обирати з-поміж себе релігійним лідером того, хто мав кращі теологічні знання.

Т. Убру вдалося поєднати здобутки класичного ісламознавства та французьких історичних і соціологічних студій. Під впливом західної герменевтики він вважав, що текст Корану є відправною, а не кінцевою точкою для роздумів¹²³. Крім того, у структурі шариату (ісламської нормативності), імам розрізняв обов’язковий ритуал і соціальні норми. Перше не підлягало зміні, а от друге могло модифікуватися, залежно від законів держави¹²⁴, що означало, – ісламське вчення може пристосуватися до західних цінностей, а мусульмани зуміють легше інтегруватися у французьке суспільство.

Хоча на території Іль-де-Франсу мешкала найбільша кількість мусульман, на паризьких імамах окремо не акцентуватимемо з кількох причин. По-перше, з огляду на близькість Великої паризької мечеті, імами в цьому регіоні переважно призначалися, а не обиралися, і, по-друге, дуже сильними тут були впливи таких місіонерських рухів, як Табліг і салафіти. Тому в Іль-де-Франсі проявився не стільки конфлікт “поколінь”, як суперництво між різними течіями та напрямками ісламу. Згадаємо яскраву постать

¹²¹ Tareq Oubrou. Un bon musulman ne peut être qu’un bon citoyen...

¹²² Jouanneau S. Les imams en France. Une autorité religieuse sous contrôle / Solenne Jouanneau. – Marseille : Agône, 2013. – P. 7–8.

¹²³ Cesari J. Islam and Fundamental Rights in Europe... – P. 78.

¹²⁴ Bowen J. Islam in/of France: Dilemmas of Translocality: read at the 13th International Conference of Europeanists in March 2002 [En ligne] / J. Bowen. – URL : <http://www.ceri-sciences-po.org//28.09.09>.

Лярбі Кешата, імама мечеті Аддава, що на вулиці Танжер у Парижі. У 1972 р. Л. Кешат прибув з Алжира та поступив на факультет соціології Сорбони. У 1994 р. його арештували через підозру у співпраці з Ісламською озброєною групою, але швидко виправдали. Л. Кешат виголошував проповіді лише французькою мовою, організовував колоквіуми та семінари, на які запрошував духовенство, інтелектуалів і політиків, щоб обговорити світськість, модернізацію та права жінок¹²⁵.

Кількома рядками квінтесенцію завдань для “нових” імамів сформулював Хасан Шалгумі, імам мечеті у Дрансі (комуна у департаменті Сена-Сен-Дені, де в роки Другої світової війни знаходився найбільший французький концтабір). Зокрема, Х. Шалгумі наголосив: “Я – французький імам. Я член умми і громадянин Республіки. Я належу французькій нації й ісламу. Релігія не просто керує мною, вона у мені живе. У моєму розумі та серці релігія і батьківщина гармонійно співіснують. Як республіканський імам, я маю вийти з мечеті та прямувати у передмістя. Як французький імам, я маю прогнати з мечеті все, що шкодить ісламу та французам. Я повинен ввести мечеть у третє тисячоліття й інтегрувати її у свідомість нашої Франції...”¹²⁶.

Ще складніше, ніж з імамами мечетей, було з ісламськими капеланами у лікарнях, тюрмах і в армії, оскільки їх не вистачало. Першу службу мусульманських духівників у лікарні Марселя було створено 1999 р. у Ля Гімоні мечеттю Ен Наср. Медичний персонал зустрів цю ініціативу схвально, свідченням чого став той факт, що усім пацієнтам із “мусульманськими” іменами автоматично почали призначати “ісламську дієту”, тобто страви без свинини¹²⁷.

У 2003–2005 рр. на посадах капеланів у військово-морському флоті Франції були лише католицькі духівники та рабини. Командування військового корабля “Шарль де Голль” знайшло

¹²⁵ Cesari J. When Islam and Democracy Meet... – P. 134.

¹²⁶ Chalghoumi H. Pour l’islam de France / Hassen Chalghoumi. – Paris : Le cherche midi, 2010. – P. 17–18.

¹²⁷ Geisser V. Les Marseillais musulmans... – P. 193–195.

“вихід” з цієї ситуації: морякам-мусульманам порадили звертатися до рабина, оскільки “у них схожа релігія”¹²⁸. Декретом від 16 березня 2005 р. Міністерство оборони реформувало службу військових капеланів. Згідно нового порядку, ця служба мала стати професійною та оплачуваною. У міністерстві планували набрати близько сорока мусульманських духівників. У березні 2006 р. Французька рада ісламу призначила головним військовим капеланом Абделькадера Абрі¹²⁹.

Незважаючи на те, що на початку XXI ст. 50–80 % в'язнів французьких тюрем були мусульманами¹³⁰, у січні 2003 р., за даними пенітенціарної служби, було 513 католицьких духівників (181 оплачуваний), 267 протестантських (82 оплачуваних), 69 мусульманських (30 оплачуваних), 3 православних і 2 буддистських¹³¹. Станом на 2009 р. Вища рада інтеграції мала дані уже про 150 ісламських капеланів¹³², але й цього було замало для задоволення духовних потреб ув'язнених. Нестача мусульманських духівників у в'язницях зумовлена, насамперед, відсутністю співпраці між основними ісламськими федераціями та керованими ними об'єднаннями імамів. Тому все частіше окремі федерації намагалися домовитися з керівництвом конкретних в'язниць. Так, Національна федерація мусульман Франції узгодила із начальником тюрми у Сент-Етьєні кандидатуру мусульманського духівника¹³³. Новопризначений двомовний молодий імам Мохамед Адлі мав щоп'ятниці проводити молитву для всіх бажаючих мусульман, а впродовж тижня вести індивідуальні бесіди.

¹²⁸ Withol de Wenden C. L'islam dans l'armée...

¹²⁹ Godard B. Les musulmans en France... – P. 209.

¹³⁰ Khosrokhavar F. L'islam dans les prisons... – P. 11.

¹³¹ Khosrokhavar F. Les prisonniers musulmans en France... – P. 171.

¹³² La France sait-elle encore intégrer les migrants? Les élus issus... – P. 81.

¹³³ Lumière... – 1996. – № 9. – P. 2.

III.3. Нові мусульманські “символи” Французької Республіки

На зламі XX–XXI ст. поряд із “традиційними” з’явилися й нові “символи”, які доповнили “портрет” П’ятої республіки. Серед них були й ті, які так чи інакше пов’язані з культурою ісламу. Як слушно зауважив російський політолог Антон Разліваєв, найбільше мусульманських “національних символів” Франції було серед спортсменів¹³⁴. Популярним видом спорту, який збирав багатомільйонні аудиторії фанів на стадіонах і перед екранами телевізорів, був футбол. У 1998 р. збірна Франції виграла Чемпіонат світу, а в 2000 р. стала ще й чемпіоном Європи з футболу. Через переважання у французькій збірній у 1998–2006 рр. чорношкірих гравців, журналісти “охрестили” її “Чорні Білі Бери”. Представники різних політичних партій, за винятком Національного Фронту, у роки тріумфу “мультикультурної” збірної Франції вбачали у цій команді наочний приклад успішності інтеграційної доктрини Республіки. Справжнім “національним символом” став Зінедін Зідан*, який 1998 р. у фіналі забив два голи з трьох.

Як і більшість іммігрантів другого покоління, З. Зідан не був практикуючим мусульманином, про що в одному з інтерв’ю розповів його брат Фарід: “Зінедін не дотримується посту під час Рамадану, тому що грає у футбол і через своє європейське оточення, але він часто запитує нас про релігію...”¹³⁵. Одразу після перемоги французької збірної на чемпіонаті світу 1998 р. у Франції, за висловом Світлани Глухової, почала ширитися “зізуманія”^{**}:

¹³⁴ Разліваєв А. Мусульмане в Європе: препятствия... – С. 237.

* Зінедін Язід Зідан народився у 1972 р. в Марселі у багатодітній сім’ї алжирського робітника. Значні спортивні досягнення дозволили вихідцю з бідного передмістя перетворитися на зірку світового футболу. Тричі визнаний найкращим гравцем світу (1998, 2000, 2003), Зінедін Зідан вважається, разом із Мішелем Платіні, кращим футболістом за всю історію Франції.

¹³⁵ Глухова С. Зідан: нездоланне добро / Світлана Глухова. – К. : Вид-во Жупанського, 2009. – С. 25.

** З. Зідана футболісти та фани часто називали скорочено “Зізу”.

президент Республіки нагородив З. Зідана орденом Почесного легіону, у музеї воскових фігур Грєве з'явилося його зображення, а в 1999 р. за результатами опитування, проведеного на замовлення *Journal du Dimanche* (“Недільна газета”), цього футболіста визнано найпопулярнішою людиною Франції¹³⁶. Крім того З. Зідана було обрано “обличчям” таких світових брендів, як “Адідас” і “Данон”.

Таким чином, наприкінці ХХ ст. Зізу став ідеалом не лише для молоді зі “складних” передмість, для якої він уособлював можливість власними силами сягнути вершин суспільної ієрархії, а й значно ширших верств населення. Паскаль Боніфас, директор Інституту міжнародних та стратегічних відносин, спробував проаналізувати роль Зізу у піднесенні міжнародного престижу Франції, а в книзі “Земля кругла, як м'яч. Геополітика футболу” навіть поставив риторичне запитання: “Чи прославить Зідан країну так, як це зробили філософи-просвітники, наші письменники ХІХ ст. чи великі інтелектуали ХХ ст.?” А науковець і політик Самі Наїр 24 грудня 1998 р. в інтерв'ю газеті *Le Nouvel Observateur* наголосив, що “Зідан своїми голами зробив більше, ніж десять чи п'ятнадцять років інтеграційної політики”¹³⁷, оскільки подарував сотням тисяч юнаків іммігрантського походження віру у власні сили.

Про інтерес французької громадськості до постаті цього легендарного футболіста свідчить і той факт, що в 2000–2006 рр. *Institut CSA* присвятив п'ять соціологічних досліджень його особі. Аналіз згаданих матеріалів опитувань громадської думки дозволяє зробити цікаві спостереження. Упродовж 2000–2005 рр. популярність Зізу трималася на рекордно високій позначці (79% у 2000 р.¹³⁸ [та 70% у 2005 р.¹³⁹). Але вже в травні 2006 р., ймовір-

¹³⁶ Глухова С. Зідан: нездоланне добро... – С. 47.

¹³⁷ Mogniss A. “L'effet Zidane”, ou le rêve éveillé de l'intégration par le sport / A. Mogniss // *Hommes&Migrations*. – 2000. – № 1226. – P. 6–8.

¹³⁸ Les Français et la popularité de Zinedine Zidane. Sondage de l'Institut CSA...

¹³⁹ La popularité de Zinedine Zidane et Yanick Noah. Sondage de l'Institut CSA...

но через погроми у “складних” передмістях восени 2005 р., популярність Зідана знижується, і якщо 45 % опитаних вважали, що успіх на чемпіонаті світу 2006 р. залежатиме виключно від гри Зізу, то 48 % були переконані, що без нього взагалі можна було обійтися¹⁴⁰.

Переломним для Зідана стало 9 липня 2006 р., коли збірна Франції зустрілася у фіналі з італійською командою. Зізу відкрив рахунок, але через конфлікт із Марко Матерацці на футбольному полі отримав червону картку. Нестриманість Зідана, якого раніше поважали саме за його скромність і поміркованість, коштувала Франції перемоги. Щоправда, 52 % опитаних Institut CSA французів зрозуміли вчинок футболіста, а 61 % пробачили йому поразку¹⁴¹. Вже 12 липня в ефірі телеканалу Canal+ Зідана називали не “гарячкуватим чемпіоном”, а “жертвою расизму”, а в середині серпня, за результатами опитування, проведеного газетою Journal du Dimanche, футболіста знову визнано найпопулярнішою людиною Франції. Величезний резонанс мала й пісня-пародія групи La Plage (“Пляж”) “Танець удару м’ячем”, де були й такі рядки: “Зідан ударив, італійця заболіло, тепер йому погано, чемпіонат ми не виграли, але добре посміялися...”¹⁴².

Тим не менше, після цього необдуманого вчинку Зізу із “доброї моделі інтеграції” перетворився на “сина араба” та “гарячкуватого бера”. Зокрема, соціолог Паскаль Дюре, який опитував старшокласників у паризькому передмісті Бобіні, зафіксував такі твердження: “Це просто бер. Вони не можуть заспокоїтися, вони грають у гарячці, це не їхня помилка...”¹⁴³. Висловлювання інших учнів коледжу були не такими гострими, але майже всі вони зводилися до того, що Зідан, як гравець найвищого рівня, у жодному випадку не мав права порушувати спортивну дисципліну.

¹⁴⁰ Les Français et la Coupe du Monde de football au lendemain...

¹⁴¹ Les Français, le parcours de l'équipe de France et Zinedine Zidane...

¹⁴² Duret P. Perception du “coup de boule” de Zidane par les collégiens / P. Duret // Socio-logos. – 2007. – № 2 [En ligne]. – URL : <http://socio-logos.revues.org/document171.html> // 26.11.09.

¹⁴³ Ibid.

Мундіаль 2006 р. подарував міжнародне визнання ще одному французькому футболісту-мусульманину – Франку Рібєрі. Він, як і Зідан, народився у бідній сім’ї. Але, на відміну від Зізу, який не був практикуючим мусульманином, Ріба прийняв іслам свідомо, щоб одружитися з мусульманкою, та чітко дотримувався усіх приписів Корану¹⁴⁴. Твердження С. Глухової про поширення у Франції в 2006 р. “ріберіманії” вважаю перебільшенням, оскільки Ф. Рібєрі без сумніву став зіркою французького та світового футболу і здобув вдячність і любов співгромадян за історичний гол у півфіналі чемпіонату 2006 р., але “ідолом” для мільйонів став пізніше.

На зламі XX–XXI ст. мусульмани тріумфували і в інших видах спорту. Найбільше чемпіонів ісламського віросповідання було серед атлетів (Мехді Баала, Абделькадер Шехемані, Дріс Маазузі, Махедін Мехісі Баннабад), боксерів (Брахім Аслум, Мурад Хасар, Рашид Канфуа, Мехді Лабдуні, Саїд Рашіді, Халід Рахілу, Мехді Сахнун) та кікбоксерів (Сіріль Абіді, Софіан Алюаш, Селім Кешіуш, Фарід Хайдер, Фарід Вільом). Виділяється постать молодого французького баскетболіста, чемпіона світу з цього виду спорту, – Олів’є Сен-Жана (після навернення в іслам у 1997 р. – Тарік Абдул-Вахад). Позиція Таріка, як і більшості новонавернених, була дуже жорсткою: якщо хтось назве його “Олів’є”, він не відповідатиме, навіть рідній матері, оскільки “Пророк, коли чув щось, що йому не подобалося, просто не відповідав”¹⁴⁵.

Закономірно, що жінки-мусульманки були менш представлені серед переможців національних і міжнародних змагань. Варто відзначити атлеток Ассію ель Хануні та Лятіфу Ессарах, боксерку Сару Урамун і футболісток Сару Бухадді та Ходу Ляттаф. Але через меншу популяризованість цих видів спорту, згадані чемпіони, на відміну від Зідана та Рібєрі, були “символами” лише для обмеженої аудиторії.

¹⁴⁴ Глухова С. Зідан: нездоланне добро... – С. 109–110.

¹⁴⁵ Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane. – 1999. – № 6. – Р. 26.

Мусульманські “символи” з’явилися і в інших сферах французької культури. Потужним напрямом кінематографу на зламі ХХ–ХХІ ст. стало так зване “кіно берів”, яке зародилося у 1984–1985 рр. з появою стрічок “М’ятний чай” (1984 р.) Абделькріма Белула, “Чай в гаремі Архімеда” (1985 р.) Мехді Шарефа, та “Червона палиця” (1985 р.) Рашида Бушареба¹⁴⁶.

Розквіт кінематографу берів у період президентської каденції Ж. Ширака пов’язаний насамперед із творчістю таких режисерів, як Малік Шібан, Рашид Бушареб, Яміна Бенгігі, Заяд Дуері, Абделятіф Кешіш, Захія й Ахмед Бушаала. Усі перелічені митці народилися у Франції або переїхали туди в дитячому чи юнацькому віці, їхні роботи відзначили на численних французьких і міжнародних кінофестивалях. Спільним для них було й скромне матеріальне становище батьків, а тому майбутні режисери наполегливо працювали над удосконаленням таланту та шукали спонсорів. Особливо яскравою була постать Яміни Бенгігі, яка називала себе “першою жінкою-режисером магрибського походження”¹⁴⁷. Вона народилась 1957 р. у Ліллі в сім’ї алжирських робітників, у 18 років була змушена покинути рідний дім, оскільки батько не схвалював її рішення стати режисером¹⁴⁸.

Вибір професії Я. Бенгігі пояснила прагненням “вписати батьків [іммігрантів першого покоління – Б.С.] в історію”: “Франція не визнала нас [іммігрантів – Б.С.] і про нас не говорила; країни, з яких ми приїхали, про нас не говорили і нічого про нас не знали; а наші батьки мовчали і нічого нам не розповідали... Як донька іммігрантів я хотіла вловити цю пам’ять і попрацювати з нею”¹⁴⁹. Законірно, що Яміна розпочала кар’єру в царині документального

¹⁴⁶ Prédal R. Problèmes d’identité, droit à la difference et couples mixtes dans le cinéma français des années 90 / R. Prédal // Confluences Méditerranée. – 2001. – № 39. – P. 172.

¹⁴⁷ Pinçonat C. Mémoires de l’immigration...

¹⁴⁸ Fleuri B. Mémoires d’immigrés. L’heritage maghrébin de Yamina Benguigui. De l’ethos biographique aux hors sujets de la réception / B. Fleuri // Revues-analyses. – 2008. – Vol. 3. – № 3. – P. 109.

¹⁴⁹ Film movement. Inch’Allah Dimanche [En ligne]. – URL : <http://www.filmmovement.com/downloads/press/inchpresskit.pdf> // 12.08.13.

кіно, а стрічки “Ісламська жінка” (1994 р.), “Пам’ять іммігрантів” (1997 р.) і “Без історії!” (2000 р.) принесли їй визнання та золото Фестивалю документального кіно у Франції (1998 р.)¹⁵⁰. Уже в 2001 р. Я. Бенгігі успішно дебютувала у художньому кіно.

Серед питань, які найчастіше піднімали режисери-бери у своїх роботах, можна виокремити наступні:

*Проблеми соціальної адаптації молоді
зі “складних” передмість*

Так, кінотрилогія Маліка Шібана “Хроніка молоді 1990-х рр.” (“Шестикутник” (1992–1993 рр.), “Мила Франція” (1995 р.) та “Народжені десь” (1997 р.)) показує щоденне життя кількох молодиків магрибського походження із Гусенвіля, Сен-Дені та Сарселя, ілюструє проблеми осіб іммігрантського походження з працевлаштуванням, конфлікти поколінь і піднімає питання нелегальної торгівлі контрабандними товарами та наркотиками у “складних” передмістях¹⁵¹.

У стрічці Заяда Дуері “Ліля це сказала” (2004 р.) показано життя “арабського гетто”, куди переїхали Ліля з тіткою. Фільм ілюструє несприйняття новоприбулих як молоддю, так і старшим поколінням. Ліля стає для арабських підлітків із девіантною поведінкою уособленням Республіки, яка їх “відкинула” та “зачинила” в гетто, з якого вони вже самі бояться вийти і куди не допускають “чужих”. Тому хлопчиська чинять над дівчиною колективне насильство¹⁵². У такий спосіб Заяд Дуері прагнув викрити провали французької інтеграційної доктрини, яка, на його думку, не лише не перетворила мешканців “складних” передмість на повноцінних французів, а й зробила їх суспільно небезпечними.

¹⁵⁰ Fleuri B. Mémoires d’immigrés. L’heritage maghrébin... – P. 100.

¹⁵¹ Van Waerbeke J. Territorialité et intégration dans les banlieues parisiennes à partir de la trilogie de Malik Chibane: Chronique de la jeunesse des années 90 [En ligne] / J. Van Waerbeke // Cybergeo: European Journal of Geography. – 1997. – URL : <http://revues.org/1103//10.07.12>.

¹⁵² Meeran Z. Inch’Allah Dimanche vs Lila dit Ça. Transnational Feminism Counters the Streamlining of Accented Cinema [En ligne] / Z. Meeran // Journal of Cinema and Media Studies. – 2007. – Vol. 1. – URL : www.tft.ucla.edu/mediascape/archive/volume01/number01/articles/meeran.pdf // 15.07.13.

Проблема реісламізації молоді магрибського походження

Окремого аналізу у цьому контексті заслуговує стрічка Захії й Ахмеда Бушаали “Заради любові Бога” (2006 р.)¹⁵³, яка отримала гран-прі Кращого Європейського Фільму на Нью-Йоркському кінофестивалі 2006 р. Твір розповідає про перетворення звичайного французького підлітка на фундаменталіста. Батьки хлопця, що колись приїхали з Алжиру, на початок історії були зразком вдалої інтеграції, а сестра перебувала в цивільному шлюбі з немусульманином і любила повторювати, що якщо вони живуть у Франції, значить є французами. За назвою улюбленого серіалу матері, хлопця почали називати Кевіном, а перше ім’я – Мохамед майже зовсім забулося. Перетворення почалося несподівано: Кевін вважав, що зустріч із двома “ангелами” – однокласницею Мірієм, яка на вулиці носила хіджаб, та покійною мусульманкою у морзі є своєрідним “знаменням”, і він повинен більше дізнатися про іслам.

Мірієм та Кевін здружилися, у них з’явилося спільне зацікавлення – іслам. Специфічним було трактування Мірієм хіджабу, як символу рівності (“немає ні красивих, ні несимпатичних”), що, на мою думку, перегукувалося з девізом Республіки: “Свобода, рівність, братерство”, і демонструвало поєднання французьких цінностей та постулатів ісламу. Кевін почав краще вчитися, оскільки приділяв більше уваги урокам, але той спосіб життя, який вела його сім’я, став чужим для нього, і він все більше віддалявся від рідних йому людей. Переломним моментом для Кевіна стала поїздка Мірієм на період Рамадану до своєї бабусі в Алжир. Хлопець залишився сам і не мав з ким говорити про своє нове захоплення. Шукаючи однодумців, він звернувся до мечеті, але імам, почувши, що Кевін хоче навертати людей в іслам, відрадив його, наголосивши, що якби Аллах хотів, аби всі були мусульманами, то він би так і зробив. Якщо врахувати, що більшість імамів не були французькими громадянами, а третина взагалі не володіла французькою мовою, то стає зрозумілим, що режисери свідомо показали імама у позитивному світлі, щоби подолати уявлення про мусульманських проповідників, як осіб, яким чужі республіканські цінності.

¹⁵³ Заради любові Бога...

Однак Кевін стає фундаменталістом. Його прагнення дотримуватися всіх приписів доходила до нонсенсу. Наприклад, він відмовився від йогуртів, бо там був вміст желатину, який, у свою чергу, виготовляли з кісток свиней. Обравши на ролі фундаменталістів акторів із типово “французькою” зовнішністю, режисери намагалися подолати стереотип про те, що ісламістами є лише особи магрибського походження.

Випробуванням для Кевіна, з яким той не дав ради, була відмова Мірієм, після повернення з Алжиру, вдягати хустку, бо вона “зрозуміла” (саме це слово вжито у фільмі), що можна любити Аллаха і без хіджабу. Кевін дозволяє своїм новим “друзям” скинути дівчину зі сходів, бо “той, хто відступив від віри не заслуговує життя”. Важливо, що режисерам вдалося відокремити феномен реісламізації молоді від проблеми “складних” передмість і показати, що практикуючі мусульмани (Мірієм) можуть бути добрими людьми та громадянами. Кевін та Мірієм – символи двох різних явищ, ісламізму й ісламу.

*Переосмислення ролі мусульман у новітній історії
Французької Республіки*

Ж. Гертнер “Новим французьким кіно” називав стрічку Рашида Бушареба “Тубільці”, яка вийшла на екрани у 2006 р.¹⁵⁴. У сюжеті фільму йдеться про участь солдатів із французьких колоній у Другій світовій війні¹⁵⁵. Впадає у вічі, що всі головні герої – мусульмани за віросповіданням і магрибці за походженням. Прагнучи показати, що мешканці колоній вважали Францію-метрополію своєю батьківщиною і намагалися її захищати (вигуки “Хай живе Франція!”, “Треба врятувати Францію!”), Р. Бушароб не згадав, що мобілізація з економічних причин була примусовою. У фільмі лунає арабська музика, солдати-мусульмани моляться за успіх майбутньої битви, а устами Саїда висловлюється припущення, що “туземці” такі ж французи, як і інші, бо “форма робить усіх рівними”, але перемоги приписуються іншим – “корінним” мешканцям метрополії.

¹⁵⁴ Gaertner J. L’islam dans le cinéma français...

¹⁵⁵ Тубільці (Патріоти) [Indigènes]...

Але, незважаючи на усю несправедливість, солдати-мусульмани і надалі люблять свою метрополію навіть більше, ніж місця, де вони народилися, що підтверджують слова Саїда, який, понюхавши землю Провансу сказав: “У нас вона не така, у Франції земля краща. Я звільняю країну, це моя країна!”. Цивільні французи зустрічали солдат-мусульман, як визволителів, на що Місаут зауважив: “Тут я принаймні не *bougnoule**”. Р. Бушарєб всіляко підкреслював, що ці солдати зовсім не займалися мародерством і були дуже цивілізованими. Культура “тубільців”-мусульман протиставляється брутальній поведінці офіцерів-французів, які кидають їх на найнебезпечніші ділянки фронту, а після завершення активних бойових дій не дають дозволу на вільний проїзд. Усі головні герої, окрім капрала, гинуть в Ельзасі, але визволителями називають інших. Р. Бушарєб кидає місток у сучасну йому Францію, показуючи, як через шістьдесят років колишній капрал приходиться на могили своїх бойових товаришів. Сцену супроводжують титри: “У 1959 р. було прийнято закон, за яким заморожено пенсійні виплати колишнім солдатам із колоній, які виступали за незалежність своїх країн. У січні 2002 р., після довгого процесу, Державна рада дала доручення французькому уряду повністю виплатити ці кошти. Але уряд відхилив це доручення”. Ці рядки мали підкреслити, що французька влада і надалі залишалася боржником мусульман. Цікаво, що на прем’єрі фільму актор Джамель Деббуз (виконував роль Саїда) сидів поруч із подружжям Ширак¹⁵⁶, тобто президент Республіки де-факто демонстрував суспільству свою згоду із баченням проблеми Р. Бушарєбом.

Емансипація мусульманок у французькому суспільстві

У згаданій стрічці Ахмеда та Захії Бушаали символом емансипації виступає Мірієм. Режисери підкреслюють, що Республіка дала дівчині свободу вибору – носити/не носити хіджаб (йдеться про 2006 р., коли ще не було заборони на нікаби у громадських

* Презирливе прізвисько арабів

¹⁵⁶ Gonzalez-Quijano Y. Indigènes... chauvins! [En ligne] / Y. Gonzalez-Quijano // Culture et politique arabe. – 2006. – URL : <http://cpa.hypotheses.org/166//26.11.09>.

місцях). Спочатку, незважаючи на опір сім'ї, Мірієм добровільно одягає хустку. Але згодом, отримавши можливість порівняти становище жінки у Франції та Алжирі, дівчина відмовляється від цього релігійного атрибуту¹⁵⁷.

В основі сюжету художнього фільму Яміни Бенгігі “Інш’Аллах Неділя” (2001 р.) життя молоді жінки алжирського походження, яка прибула до Франції згідно закону “про об’єднання сімей”¹⁵⁸. Зуїна переїхала з трьома дітьми та свекрухою до чоловіка, якого не бачила майже десять років. Вона опиняється у Франції на своєрідному “перехресті”: з одного боку, чоловік та свекруха намагаються втримати її у рамках традиційних ісламських і патріархальних цінностей, а з іншого – під впливом французьких радіопередач, які Зуїна слухає щодня, та з допомогою сусідки Ніколь, жінка все більше схиляється до західних ідеалів. Епілогом фільму є самоствердження жінки, яка зважується сказати чоловікові, що наступного дня сама поведе дітей до школи (раніше Зуїні забороняли виходити за межі дому, щоб вона не “офранцузилася”).

Зауважимо, що режисери-бери для залучення спонсорів і значної глядацької аудиторії знімали фільми “доступною” для розуміння, тобто наближеною до французької літературної, мовою. Тому й не дивно, що в “арабському гетто” у “Ліля сказала Це” майже не чути арабської мови. Винятком є лише стрічка “Інш’Аллах Неділя”, де новоприбулі іммігранти розмовляють арабською з незначними вкрапленнями французької мови, чому є дуже прозаїчна причина – фільм спонсорував Алжир, а не Франція. Позбавлені можливості передавати мовний колорит, режисери використовували з цією метою етнічну арабську музику та музику раї.

Популярними на зламі ХХ–ХХІ ст. стали й актори-бери, які дебютували у різних жанрах кіно. Визнання та любов французів здобув актор Семі Насері (відомий за блокбастером “Таксі”). С. Насері народився в Парижі, його батько був алжирцем, а матір – фран-

¹⁵⁷ Заради любові Бога...

¹⁵⁸ Інш’Аллах Неділя [Inch’Allah Dimanche], режисер Я. Бенгігі. – Алжир, 2001 // DVD.

цуженкою. У березні 2000 р. в інтерв'ю журналу *Ciné live*¹⁵⁹ актор зізнався, що був час, коли він думав про зміну імені та прізвища, оскільки режисери пропонували йому лише ролі вихідців зі “складних” передмість та злочинців. С. Насері не міг зрозуміти, чому людину з традиційним іменем трактували “справжнім французом”, а його – ні. Однак, актор відзначив, що у французькому кінематографі відбулися значні перетворення, і поступово згорталася маргіналізація осіб із мусульманськими прізвищами.

На проблеми акторів із мусульманськими іменами звертав увагу й Селім Кешіуш, відомий актор театру і кіно та кікбоксер, який народився 2 квітня 1979 р. у Ліоні в алжирській сім'ї. В інтерв'ю від 15 січня 2003 р. він розповів про неприязне ставлення до нього директора школи, якому дошкуляло, що “араб вчиться краще, ніж його син”¹⁶⁰. Складнощі виявилися і під час вступу до кіношколи, яка “відкрита для тих, кого звати Жан-Франсуа де Ля Бертъдьер, але не для Селімів Кешіушів”. Особам з мусульманськими іменами було важче реалізувати себе, але приклад Кешіуша засвідчує про можливість досягнення успіху актором, якого преса назвала “смаглявим ангелом”¹⁶¹ та “принцом передмість”¹⁶². Однак, він не поділяв бачення французького кінематографа передмість, оскільки мешканці “складних” кварталів ставали заручниками стереотипів і об'єктом постійної критики. Тому актор охоче виконував ролі персонажів із нетрадиційною орієнтацією замість “негідників із передмість”¹⁶³. В інтерв'ю С. Кешіуша часто повторювалася теза про те, що раніше йому пропонували лише ролі викрадача мотоциклів, а він хотів грати Ромео.

Відомий актор-мусульманин Рошді Зем також наголошував, що директори кастингів роблять велику шкоду мусульманській

¹⁵⁹ Entrevue avec Samy Naceri...

¹⁶⁰ Interview avec Salim Kechiouche...

¹⁶¹ Demeusy H. Salim Kechiouche. Brown Angel...

¹⁶² Marsaud O. Salim Kechiouche. Le Prince des Cités [En ligne] // *Afrique Magazine*, mai 2007. – URL : http://salimkechiouche.com/revuedepresse/main.php?g2_itemid=15g2_imageViewsIndex=1 // 28.02.10.

¹⁶³ Demeusy H. Salim Kechiouche. Brown Angel...

громаді, пропонуючи хлопцям із “нетиповою” зовнішністю лише ролі токсикоманів і злочинців. Активна опозиція акторів-мусульман цій маргіналізації, що знайшла відгук у французькому суспільстві, спричинила “лібералізацію” клімату на кіномайданчиках і запрошення їх на різнопланові ролі.

Одночасно з “кінематографом берів” у середині 1980-х рр. зародилася й “література берів”. Особливістю майже всіх творів, які входили до цього напрямку, був мовний колорит. Письменники-бери, на відміну від режисерів, не могли використовувати музику для відтворення “автентики” предметів, а тому основним інструментом передачі смислових та емоційних відтінків стало слово. Саме тому літературні твори, написані цією категорією письменників, наповнені сленгом, арготизмами (насамперед верланом) й арабізмами і є доволі важкими для розуміння.

Основними темами, які у своїй творчості піднімали літератори-бери, були:

*Розповідь про важке життя новоприбулих у Францію
трудова мігрантів-мусульман і їх дітей
(т.зв. “розповіді про дитинство”)*

Хрестоматійним прикладом є автобіографічна повість Азуза Бегага “Хлопчисько з Шааби” (1986 р.)¹⁶⁴, яка на початку XXI ст. навіть входила до списку рекомендованої літератури для старшокласників. А. Бегаг написав твір від імені хлопчика Азуза, який живе з батьками у бідонвілі Шааба у Віллербані (передмістя Ліону). Вирішальний вплив на подальше життя хлопчика мав його вчитель-“чорноногий”, який не лише навчив його літературної французької, а й арабської мов. У творі протиставляється перше покоління іммігрантів-робітників, яке живе закритою спільнотою, та їхні діти, які, під впливом французької системи освіти, все частіше стають прикладами “метисизації” культур.

¹⁶⁴ Pinçonat C. Les écrivains issus de l’immigration face à la guerre d’Algérie: quelle mémoire pour quelles victimes? [En ligne] / C. Pinçonat // Amnis: Revue de civilisation contemporaine Europe/Amériques. – 2006. – N° 6. – URL : <http://amnis.revues.org/938/> 26.12.11.

Набагато гостріше це протиставлення поколінь відображене у публіцистичному трактаті Мунсі, написаному в 1995 р.: “Наші батьки [іммігранти першого покоління – Б.С.] ніколи не підвищували голос, не кричали, не з’ясовували стосунків. Вони все зносили мовчки. Але ця мовчанка, врешті, вилилася у крик їхніх дітей. Ми [бери – Б.С.] змусимо себе почувти.”¹⁶⁵.

Феномен “складних” передмість

У 2004 р. вийшов дебютний роман Фаїзи Ген “Завтра кайф”, який до 2009 р. став французьким бестселером і був перекладений двадцятьма мовами. Сюжет, на перший погляд, доволі банальний: ідеться про 15-річну дівчинку магрибського походження, яка живе у паризькому передмісті з мамою та насторожено сприймає оточуючу дійсність. У повісті не дотримано багатьох норм французької літературної мови, але цінним є згаданий раніше опис матеріальних і невидимих бар’єрів, які відокремлюють мусульман від решти суспільства. Як реакція на відторгнення французьким суспільством, на стінах муру з’явилися написи “Хай живе Туніс!”, “Сенегал представляє”, оди на честь Саддама Хусейна та Че Гевари. Ф. Ген наголошувала, що появу графіті із закутим у кайдани янголом, рот якого був запечатаний червоним хрестом, спричинила не війна в Іраку¹⁶⁶, а внутрішні чинники, тобто стигматизація мусульман.

Головна героїня, як не дивно, звинувачує саме стіну, а не французьке суспільство, у нерозумінні (“вони нічого не тямили в соціальній різноманітності й культурному багатоманітті”¹⁶⁷), саме через цей бар’єр. Але якщо уважніше вчитатися у текст, то помітною стає й так звана “невидима стіна”, тобто абсолютна необізнаність французів із культурою ісламу та небажання виправити цю ситуацію. Символічним є опис ситуації, коли з маленькою дівчинкою в “пісочниці для французів” не хотіли гратися інші діти, бо її руки були покриті хною напередодні Аїд-аль-Кебіру, або “свята Барана”, як його образно називає Ф. Ген. Батьки дітей, не знаючи про цю традицію, вважали, що дівчинка просто не дбає про чистоту.

¹⁶⁵ Прожогина С. “Живущие на окраинах”... – С. 154.

¹⁶⁶ Ген Ф. Завтра кайф... – С. 154.

¹⁶⁷ Там само. – С. 68.

Через цілу повість проходить ідея невдоволення діями соціальних працівників, які дбають про забезпечення матеріальних благ своїм підопічним, але не намагаються їх зрозуміти.

Тісно переплетене питання ісламу з проблемою “складних” передмість у творчості Рашида Джаїдані*. Французькому читачеві Джаїдані відомий своєю трилогією про складні квартали – “Удар серця” (2001 р.), “Мій нерв” (2004 р.) та “Органічний” (2007 р.). Якщо у творах Ф. Ген багато сленгу, то ці романи, загалом, важкі для читання, оскільки написані мовою, максимально наближеною до тієї, яку вживали у проблемних міських зонах, тобто насичені арготичними зворотами та верланом.

Проблема ісламу в “складних” передмістях піднімається в романі “Органічний”. Центральним персонажем є Ліес, батьки якого “приїхали відбудувати Францію”¹⁶⁸, але першим дитячим спогадом хлопця є побиття його з батьком двома озброєними поліцейськими, які назвали їх “брудними арабами”¹⁶⁹. Цими словами Джаїдані окреслив драму людей, які їхали до Франції допомагати, а виявилось, що ні вони, ні їхні діти там не потрібні. Звертається Рашид і до проблеми харкі, показуючи, що їх насторожено сприймають навіть сусіди: “Я тобі довіряю, Моґель. Але Тріко, навіть не знаю... Це харкі... Я не довіряю цим зрадникам”¹⁷⁰. Із контексту стає зрозуміло, що йдеться про нащадка харкі, тобто за “помилки” батьків мають розплачуватися діти.

Р. Джаїдані прагнув розвінчати негативні стереотипи про мусульман і запобігти незаслуженій стигматизації. Показовим було обурення Ліеса, коли йому запропонували роль торговця наркотиками: “Я не хочу створювати про себе чи свою громаду погане враження... Сьогодні ви пропонуєте мені роль дилера, завтра ісламіста-терориста...”¹⁷¹. Із цією ж метою Джаїдані вводить у ро-

* Французький письменник, боксер, актор та сценарист. Народився у 1974 р. у складному передмісті Грезільйон у алжирсько-суданській сім’ї.

¹⁶⁸ Djaïdani R. Visceral: Roman... – P. 85.

¹⁶⁹ Ibid. – P. 24.

¹⁷⁰ Ibid. – P. 83.

¹⁷¹ Ibid. – P. 105.

ман Газуза, переконаного мусульманина, який молиться п'ять разів на день, “ділиться їжею з євреєм та католиком, грає у футбол із командою буддистів, ніколи не кидав каміння у своїх сестер, не видавав їх заміж насильно, немає бороди на його обличчі, і хустки на голові його дружини”¹⁷². Але така поміркована позиція Газуза, який, до того ж, мав не одну вищу освіту, не могла забезпечити йому належне місце у суспільстві, оскільки він залишався “тубільцем”.

Одночасно на сторінках роману присутні і негативні персонажі-мусульмани. Вони керувалися не стільки догмами ісламу, як перекрученнями, які використовували у власних інтересах. Саме ці люди схвалювали дискримінацію жінок та погроми у передмістях і вбили Лієса за дружбу із Шехерезадою. Також Р. Джаїдані торкається проблеми маніпулювання злочинного світу молоддю із застосуванням такого інструменту, як фундаменталізм. Р. Джаїдані вважав, що погроми у передмістях були злочином проти мешканців цих кварталів, оскільки знищувалися навіть ті незначні матеріальні блага, які там були.

Проблема пошуку власної ідентичності другим поколінням іммігрантів ісламського віросповідання

Питання ідентичності французьких мусульман піднімала Каріма Бержер, літератор, яка народилася в Алжирі, але понад 30 років проживала й працювала у Парижі: “Я арабеска та французенка, дитя Заходу і Сходу, мусульманка та світська людина, жінка та письменниця...”¹⁷³. У цих рядках підкреслено, що іслам може поєднуватися із республіканськими цінностями, і нескладно бути одночасно хорошим мусульманином та громадянином, також розвінчано міф про професійну пасивність жінок-мусульманок*.

¹⁷² Djaïdani R. Visceral: Roman... – P. 128.

¹⁷³ Berger C. Eclats d'islam... – P. 22.

* Схожі думки згодом висловлювали Фаруджа Амазіт у творі “Невидимі сльози. З Алжиру у Нейї” (2009 р.) та Селіма Сеніні у книзі “З мого боку. Свідчення” (2013 р.). Див. : Amazit F. Les larmes invisibles. D'Alger à Neuilly / Faroudja Amazit. – Paris : Éditions Le Manuscrit, 2009. – 108 p.; Senini S. Du côté de chez moi. Témoignage / Salima Senini. – Paris : Éditions des Arènes, 2013. – 240 p.

У її творі “Спалахи ісламу: хроніки духовного маршруту”, що є прикладом “потоків свідомості”, висунута теза про те, що іслам може допомогти католицизму у Франції повернути певні елементи релігійності¹⁷⁴. Багато французьких мусульман, які зовнішньо перейняли західну культуру, насправді, на її думку, до цього ще не готові, та в душі залишаються комунітаристами¹⁷⁵, за що авторку почали називати “інтелектуальною харкі”. К. Бержер, як і Р. Джаїдані, засуджує дії мусульман у передмістях, оскільки погроми стають речей не покращать, лише знищать те, що здобуто¹⁷⁶.

Переосмислення ролі та наслідків Алжирської війни 1954–1962 рр. для французьких мусульман і суспільства загалом

У 2002 р. вийшов роман Аклі Таджера* “Носильник портфеля”, який був відзначений літературною премією Магриб–Африка–Середземномор’я та призом радіо Beur FM¹⁷⁷. Дія роману відбувається у Парижі у розпал війни 1954–1962 рр. Алжирська спільнота Республіки зображена основною жертвою цих трагічних подій, оскільки французи починають всіляко відмежовуватися від мусульман (яскравий приклад – торговець Булавала, який втрачає всіх клієнтів, і змушений голодувати).

Алжирська війна стала також лейтмотивом “літератури харкі”, яка зародилася у П’ятій республіці на початку XXI ст. На думку дослідниці Жюлі Фаббіано, з якою я погоджуюся, на початку XXI ст. відбувся перехід від “запозиченого” до “засвоєного” дискурсу¹⁷⁸, тобто нащадки харкі почали говорити самі за себе. Цей рух характеризувався не лише протестними акціями у прямому значенні слова (страйки, вуличні маніфестації), а й друкованим словом. У 2002–2007 рр. відомі французькі видавництва опублікували дев’ять творів, написаних “дітьми” харкі: Азні Буссад

¹⁷⁴ Berger C. Eclats d’islam... – P. 27.

¹⁷⁵ Ibid. – P. 50.

¹⁷⁶ Ibid. – P. 224.

* Французький письменник, народився у 1954 р. в “складному” передмісті Парижа в алжирській сім’ї.

¹⁷⁷ Pinçonat C. Les écrivains issus de l’immigration...

¹⁷⁸ Fabbiano G. Ecritures mémorielles et crise de la représentation...

“Харкі. Державна зрада” (2002 р.), Захія Рамані “Мозе” (2003 р.), Даліла Кершуш “Мій батько харкі” (2003 р.), Фатіма Беснасі-Ланку “Дочка харкі” (2003 р.), Стефан Гладьйо та Даліла Кершуш “Долі харкі: до витоків вигнання” (2003 р.), Даліла Кершуш “Лейла” (2006 р.), Фатіма Беснасі-Ланку “Наші матері, ранені слова: інша історія харкі” (2006 р.), Фатіма Беснасі-Ланку “Тринадцять шибані* харкі” (2006), Карім Бразі “Противний маленький бербер” (2007)¹⁷⁹. Тобто пік публікацій (чотири книги) припав на 2003 р., коли президент Республіки проголосив День пошани харкі.

Дослідниця К. Пінсоннат звертає увагу на те, що передмови до творів Ф. Беснасі-Ланку і Д. Кершуш написали професійні історики Клод Ліазу, Жіль Мансерон і Жан-Жак Жорді¹⁸⁰. Однак, усі ці твори мають суб’єктивний біографічний характер. У них простежується прагнення висловитися від імені власних батьків, які часто були неграмотними, неосвіченими, не знали французької мови, а також звільнити наступні покоління від болючої спадщини. Так, З. Рамані пояснила появу твору “Мозе” бажанням розповісти про долю своїх батьків, позбутися важких спогадів, адже “Вони [батьки – Б.С.] страждали, а я – ні”¹⁸¹. А Ф. Беснасі-Ланку наголосила, що не хоче, аби її син був “внуком харкі” зі всіма наслідками, які з цього випливали¹⁸². Лише в книзі А. Буссада є пряме звинувачення Франції у недостатній увазі до проблем харкі.

Усіх авторів об’єднувало те, що вони народилися у Франції, а їх батьки були харкі. Окрім опису важкого становища їх батьків, ці письменники підняли питання ідентичності “дітей” харкі, які одночасно втратили зв’язок із Алжиром, але не знайшли свого місця у Франції. Цих іммігрантів другого покоління не розуміли навіть їхні батьки, які вважали, що Республіка врятувала їм життя.

* Словом “Chibani” алжирці позначають старійшин, мудреців.

¹⁷⁹ Fabbiano G. Ecritures mémorielles et crise de la représentation...

¹⁸⁰ Pinçonat C. Mémoires de l’immigration...

¹⁸¹ Mc Cormac J. Memory and Exile... – P. 130.

¹⁸² Besnaci-Lancou F. Fille de harki / Fatima Besnaci-Lancou. – Paris : Les Éditions Ouvrières, 2005. – P. 17.

Образа за ставлення до рідних людей проявилася у риторичному питанні Далілі Кершуш: “Якщо ця земля [Франція. – Б.С.] відкинула моїх батьків, то чого вона хоче від мене?”¹⁸³. Згадані прозові твори викликали дискусію у суспільстві, яка в свою чергу привела до прийняття Закону від 23 лютого 2005 р., який офіційно визнав заслуги харкі перед Французькою Республікою¹⁸⁴.

Проведений аналіз літератури берів і харкі дозволяє провести паралелі між цими письменниками та так званими “постімперськими авторами” Едварда Саїда, які “носять у собі своє минуле, як шрами від принизливих ран, як підбурення до різних учинків, як імовірно переглянуті візії минулого, що тяжіють до постколоніального майбутнього, і як досвіди, що за потреби надаються до повторного витлумачення і розгортання, досвіди, з яких колись мовчазний тубілець говорить і діє на території, відібраній у колонізатора”¹⁸⁵.

Наприкінці ХХ ст. мусульманські “символи” з’явилися не лише у спорті, кінематографі та літературі, а й у французькій музиці. Катерина Демінцева слушно зауважила, що музика раї (від араб. “погляд”, “точка зору”), в якій поєднано рок-н-рол, національні мотиви Алжиру, фламенко, реггі та реп, зародилася в Північній Африці, але розквітла саме у Франції. Першими виконавцями раї у Франції в 1980-х рр. були алжирці Халед і Шеб Маммі. На початку 1990-х рр. в іммігрантському середовищі Франції з’являються власні виконавці цієї музики – Фодель, Рашид Тага, Шеб Хансі, група Зебда¹⁸⁶.

Завдяки тому, що музика раї використовувалась як музичне обрамлення у кінематографі берів, вона почала символізувати передмістя, населені арабами та африканцями. Поступово раї стала своєрідним “символом” новітньої французької культури. За даними опитування, проведеного у грудні 1997 р. Інститутом арабського світу та газетою *Le Nouvel Observateur*, 46% французів по-

¹⁸³ Mc Cormac J. *Memory and Exile...* – P. 132.

¹⁸⁴ Branche R. *La guerre d’Algérie: une histoire apaisée...* - P. 37.

¹⁸⁵ Саїд Е. *Культура й імперіалізм...*

¹⁸⁶ Демінцева Е. *Быть “арабом” во Франции...* – С. 158–159.

добалася музика раї, а 52% французів назвали Халеда “яскравою постаттю арабської культури минулого та сьогодення”¹⁸⁷.

У досліджуваний період мусульмани були представлені і в інших стилях музики та перемагали у престижному пісенному конкурсі *Victoire de la musique* (“Музична перемога”): у 2000 р. Карім Брамі (Rim’K ← Karim Brahmi), у 2004 р. – Рашид Тага, у 2005 р. – Надір (Ridan ← Nadir), а в 2006 р. – Суад Массі¹⁸⁸. Як бачимо, для створення сценічних імен молоді мусульмани часто використовували верлан.

За підрахунками американського політолога та соціолога Девіда Дріселя, станом на 1999 р. хіп-хоп становив 10% музичної продукції Франції та 25% репертуару місцевих радіостанцій, а більшість виконавців цієї музики були вихідцями з Північної та Західної Африки, переважно ісламського віросповідання¹⁸⁹.

На початку XXI ст. найбільш знаним у світі франкомовним репером був мусульманин Мак Солаар (Клод М’Баранлі), який народився у Сенегалі та виріс у Франції. Популярність пісень Клода М’Баранлі серед широких верств населення (до 2008 р. продав близько 15 млн дисків) пояснюється тим, що цей репер, на відміну від більшості своїх колег, уникав у текстах жорстокості та нецензурних реплік. Натомість гурт “Снайпер”, учасники якого (Тунізіано (Башір Бакур), Акетто (Раяд Селмі) та Блеко (Карл Апеля) теж ідентифікували себе з ісламською культурою, можна віднести до політизованого репу. Група у піснях фокусувала увагу на антимусульманських настроях у світі¹⁹⁰. Народившись у “складному” кварталі Дей-ля-Бар у Валь-д’Уазі, Б. Бакур та Р. Селмі вживали у текстах верлан і наголошували на безвихідному становищі молоді з передмість. 30 січня 2001 р. вийшов їх дебютний альбом “Від сміху до сліз”, 200 тис. примірників якого розкупили

¹⁸⁷ Histoire de l’islam et des musulmans... – P. 1133.

¹⁸⁸ Ibid. – P. 1139.

¹⁸⁹ Drissel D. Hip-Hop Hybridity for a Glocalized World: African and Muslim Diasporic Discourses in French Rap Music / D. Drissel // The Global Studies Journal. – 2009. – Vol. 2. – № 3. – P. 123.

¹⁹⁰ Ibid. – P. 131–135.

у паризьких передмістях. Гострі репліки, як от у пісні “Франція” (2001 р.) (*Додаток Е*), закономірно призвели до перманентних судових позовів (2002–2007 рр.) до групи з боку влади в особі Н. Саркозі. Себастьян Баррію, який присвятив дисертаційне дослідження розвитку французького репу у 2000–2005 рр., слушно зауважує, що судовий позов 2005 р. групи парламентарів до семи гуртів (Monsieur R, 113, Minister AMER, Lunatic, Salif, Fabe, Smala), які у текстах пісень принизили та знівельювали основні цінності Республіки, був завідомо програшним, оскільки термін давності щодо закликів до расової ненависті у Франції не перевищував трьох місяців¹⁹¹.

Також проти ісламофобії та дискримінації арабів, але дещо коректніше виступив репер Язід у пісні “Я араб” (1996 р.) (*Додаток Е*). Проблему несприйняття молоді іммігрантського походження, як “повноцінних французів” піднімали репер Мото Roots та колектив TSN (Tout Simplement Noir) (*Додаток Е*). Репер Абд аль Малік взагалі просив для Франції “благословення Аллаха”, а для громадян розуміння того, що мусульмани такі ж люди, як і інші (*Додаток Е*). Як бачимо із текстів пісень, особливостями ісламського репу досліджуваного періоду було використання верлану та критика державної імміграційної й інтеграційної політики.

* * *

У 1995–2007 рр. відбулися значні зміни у політичному житті французьких мусульман. Виборчі права мали вже близько 1,5 млн осіб ісламського віросповідання, що робило їх доволі потужною електоральною силою, за голоси яких почали боротися. Більшість французьких мусульман цього періоду ще підтримували ліві сили, незважаючи на те, що праві традиційно виступали за порозуміння

¹⁹¹ Barrio S. Sociologie du rap français: Etat des lieux (2000/2006). Thèse pour le doctorat de sociologie de l'Université Paris 8. Soutenue le 25 juin 2007 / S. Barrio. – P. 210.

з арабськими країнами. В такій позиції, на мою думку, відобразилися внутрішньополітичні пріоритети французьких мусульман, тобто вирішення соціальних проблем, і вторинність фактору зовнішньополітичної доктрини.

Балотування С. Беншейха у президенти Республіки у 2007 р. створило прецедент, до якого не були готові самі французькі мусульмани, котрі не вірили у ймовірність перебування на найвищій державній посаді особи ісламського віросповідання. Принципово новим явищем стало й обрання в Сенат та призначення в уряд політиків-мусульман. Четверо з п'яти осіб ісламського віросповідання, які зайняли найвищі державні посади були яскравими представниками покоління берів. Їхню спільну рису в біографії можна передати одним реченням: “Із бідонвілів через світську школу та громадську діяльність до вершин політикуму”.

У 1995–2007 рр. більшість імамів Республіки були іноземцями, частина з яких не знали державної мови та не розуміли французької культури. Але простежувалися й позитивні тенденції. Зокрема, на новий рівень вийшла підготовка власне “французьких” імамів. Окрім Європейського інституту гуманітарних наук, Інституту релігійної освіти та теології і Центру вивчення та дослідження ісламу, які були створені раніше, виник Інститут гуманітарних наук імені Авіценни, дипломи якого визнавала світська влада. Перспективною була й програма додаткової світської підготовки імамів на базі Католицького інституту Парижа.

Оскільки у досліджуваній період все активнішими ставало друге та третє покоління іммігрантів-мусульман, які мали французькі дипломи, а більшість мечетей залишалися в руках першого покоління, конфлікт інтересів ставав неминучим. Аналіз діяльності імамів у Марселі й Тулузі показав, що часто особисті переконання або честолюбство релігійних лідерів були вище інтересів місцевої умми. Знаковою стала проповідницька діяльність Сохейба Беншейха та Тарека Убру, які не просто передавали ісламське знання, а намагалися переосмислити Коран з позиції французьких мусульман і пристосувати релігійну практику до умов секуляризованого суспільства.

У 1995–2007 рр. П'ята республіка продовжувала змінюватися. Творцями нових явищ у культурному житті Франції стали представники так званого другого покоління іммігрантів, і, насамперед, бери. Вони не лише впливали на внутрішнє життя країни, а й формували новий образ Франції в очах міжнародної спільноти. Тому Зідан, кінематограф берів, література харкі, музика раї й ісламський реп – нові мусульманські “символи Франції” на зламі ХХ–ХХІ ст.

Розділ IV

ІСЛАМСЬКА УММА РЕСПУБЛІКИ У ФРАНЦУЗЬКІЙ ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ

IV.1. Конструювання образу мусульманської спільноти засобами масової інформації

Удосліджуваний період у Республіці публікувалися спеціальні періодичні видання, присвячені французькому ісламу. Починаючи з 1970 р., Товариство ісламських студентів Франції видавало часопис *Le Musulman* (“Мусульманин”), журнал *Nava Magazine* (“Повітряний журнал”), який орієнтувався на жіночу аудиторію¹. Низка періодичних видань з’явилася власне в період президентства Ж. Ширака, до таких відносимо: започатковану у 1996 р. газету *Le Monde Musulman* (“Мусульманський Світ”) про події в мусульманському світі, двомісячник *La Médina Magazine* (“Журнал Медина”) заснований у 1999 р. Хакімом ель Гіссасі². У 1998–2001 рр. видавався щоквартальник *Islam de France* (“Французький Іслам”), присвячений проблемам ісламу у Франції³, а 2004 р.

¹ Pędziwiatr K. *Od islamu imigrantów...* – S. 59.

² Péroncel-Hugoz J.-P. *Est-il encore temps de combattre l’islamiquement correct?* / J.-P. Péroncel-Hugoz // *L’islam en France / sous la direction de Y.-C. Zarka.* – Paris : PUF, 2009. – P. 361.

³ *Islam de France. Magazine indépendant d’information.* – 1997. – № 1. – 40 p.; *Islam de France. Magazine indépendant d’information.* – 1997. – № 2. – 44 p.; *Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane.* – 1998. – № 1. – 194 p.; *Islam de France. Revue d’information et de culture*

накладом 30 тис. примірників світ побачив двомісячник *Réflexion* (“Віддзеркалення”), в якому висвітлювалося становище мусульман у Республіці⁴.

Першу мусульманську телепрограму канал France 2 транслював 18 липня 1982 р., а від 9 січня 1983 р. вони стали регулярними. Від січня 1991 р. їм відводилося вже пів години замість 17 хвилин ефіру (з 8.45 до 9.15 у недільний ранок). Станом на 21 травня 1995 р. програму переглядало 100 тис. осіб, що складало 4,1% мусульманської глядацької аудиторії. Таку незначну кількість глядачів можна пояснити кількома причинами: по-перше, ранкова година, по-друге, неможливість прямих включень, бо нічого важливого для умми в недільний ранок не відбувається, а, по-третє, обмежений бюджет не дозволяв зробити програми цікавими. Тому в липні 1998 р. Міністерство внутрішніх справ доручило історика Рошді Алілі створити асоціацію для підготовки мусульманської ранкової телепрограми. Так з’явилося об’єднання *Vivre l’islam* (“Жити ісламом”), яке замінило неіснуюче *Connaître l’islam* (“Знати іслам”). Р. Алілі пропонував перенести ефір ісламської телепрограми на недільний полудень (більша глядацька аудиторія), або на п’ятницю (можливість прямих включень із мечетей)⁵. Однак, Р. Алілі конфліктував зі своєю командою, а в 1999–2002 рр. два рази демонстративно залишав посаду⁶, що не сприяло налагодженню нормальної роботи асоціації.

musulmane. – 1998. – № 2. – 200 p.; *Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane.* – 1998. – № 3. – 160 p.; *Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane.* – 1999. – № 4. – 160 p.; *Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane.* – 1999. – № 5. – 160 p.; *Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane.* – 1999. – № 6. – 160 p.; *Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane.* – 2000. – № 7. – 176 p.; *Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane.* – 2000. – № 8. – 176 p.

⁴ Pędziwiatr K. *Od islamu imigrantów...* – S. 60.

⁵ Alili R. *Initiatives Musulmanes Cathodiques* / R. Alili // *Hommes&Migrations.* – 1999. – № 1220. – P. 100.

⁶ Alili R. *Affairisme et népotisme : l’émission religieuse du culte musulman à la télévision* / R. Alili // *L’islam en France / sous la direction de Y.-C. Zarka.* – Paris : PUF, 2008. – P. 360–363.

На мусульманську аудиторію впродовж 1995–2007 рр. орієнтувалися три загальнонаціональні радіоканали: Radio Soleil (“Радіо Сонце”), очолюване Абделмаджідом Дабуссі, Radio Orient (“Радіо Схід”) Фуада Наїма та Beur FM (“Радіо Бер”) Насера Кеттана. Radio Soleil та Radio Orient транслювали програми арабською та французькою мовою, Beur FM – виключно франкомовне. Після того як 2002 р. Radio Orient збільшило кількість франкомовних передач, його слухацька аудиторія зростає вдвічі, оскільки іммігранти другого та третього покоління розмовляли французькою мовою, але цікавилися культурою своїх батьків. Керівники цих трьох радіостанцій заявляли, що поділяли республіканські цінності та намагалися донести не лише до магрибців, а й корінних французів (34,8% слухацької аудиторії) актуальні проблеми мусульманської громади⁷. Натомість місцеві мусульманські радіоканали, такі як марсельські Radio Gazelle (“Радіо Газель”), Radio Galère (“Радіо Галера”) та Radio Grenouille (“Радіо Жаба”), фінансово залежні від консульств ісламських країн, транслювали здебільшого східну музику, молитви та проповіді. Їхні керівники належали до старшого покоління іммігрантів і схвалювали ностальгійний характер програм, а тому ці радіоканали не цікавили молодіжну аудиторію⁸.

Згадані джерела інформації орієнтувалися не тільки на осіб ісламського віросповідання, однак невеликі накладі та незначна глядацька і слухацька аудиторії показують, що читала їх, дивилася та слухала лише частина мусульман, а тому помітного впливу на конструювання образу мусульманської спільноти Республіки вони не мали. За такої ситуації, на думку видавця квартальника Islam de France Саїда Браміна, винними були насамперед французькі мусульмани, які “можуть виправдати витрату 70 млн франків на будівництво завжди незавершеної мечеті, але не підтримають проекту друкованого органу, який міг би об’єднати боротьбу

⁷ Marsaud O. Voix arabo-musulmanes: Petit tour d’horizon des radios communautaires en France. 27 juin 2005 [En ligne]. – URL : <http://www.afrik.com/article8544.htm> l// 17.04.09.

⁸ Geisser V. Les Marseillais musulmans... – P. 259–262.

сотень асоціацій”⁹. Відповідно, для цього дослідження було вирішено аналізувати насамперед ті періодичні видання і телеканали, які були в 1995–2007 рр. найпопулярнішими та виходили найбільшими накладками.

Ознайомлення з найпопулярнішою французькою пресою 1995–2007 рр. показало, що, пишучи про мусульман Франції, журналісти піднімали чотири основні проблеми: екстремізм, можливість/неможливість співіснування ісламу та французьких цінностей, присутність у громадському просторі ісламських релігійних атрибутів, насамперед хіджабу, та дискримінація мусульман у Франції. Ця ж тематика переважала в телевізійних сюжетах про французьких мусульман.

У липні-вересні 1995 р. Францію сколихнули терористичні акти, здійснені в Парижі та Ліоні алжирськими екстремістами, які таким чином висловлювали протест проти підтримки Республікою правлячого режиму в Алжирі. Автор терактів алжирець Калед Келкал, який із дворічного віку жив у “складному” ліонському передмісті, у 1995 р. став символом “нових загроз” для телереporterів: “молодик магрибського походження, з передмістя, мусульманин, що став ісламістом, правопорушник, що перетворився на терориста”¹⁰. 29 вересня 1995 р. неподалік Ліона жандарми вбили Келкала. Кілька днів сцену вбивства транслювали основні телеканали, що, ймовірно, мало символізувати демонстрацію сили Французької Республіки. У цей період ісламу, а особливо ісламізму, було присвячено сотні телерепортажів. Але поступово, до нового поштовху, який зробили події 11 вересня 2001 р., кількість тематичних телевізійних підбірок зменшувалася: 1999 р. – 36, 2000 р. – 20, а 2001 р. (до 11 вересня) – 8¹¹.

⁹ Islam de France. Revue d’information... – 1998. – № 1. – P. 23.

¹⁰ Rigouste M. L’ennemi interieur postcolonial. De la lutte contre subversive au contrôle de l’immigration dans la pensée militaire française (1954–2007). Une socio-histoire du contrôle securitaire. Thèse pour le doctorat de sciences sociales de l’Université Paris 8. Soutenue le / M. Rigouste. – P. 472.

¹¹ Deltombe T. L’islam imaginaire. La construction médiatique de l’islamophobie en France, 1975–2005 / Thomas Deltombe. – Paris : Éditions la Découverte, 2005. – P. 263.

Дещо іншою була позиція преси. Так, 14 вересня 1995 р., майже одразу після терактів у Франції, в тижневику *l'Express*, під промовистим заголовком “Не звинувачуймо іслам”¹², з’явилося інтерв’ю з Аділем Язулі (згодом став радником міністра з міських проблем), яке містило заклик не ототожнювати кожного мусульманина з потенційним терористом. 12 жовтня 1995 р. у статті “Благодатний хліб для Ле Пена” журналісти *l'Express* дорікали своїм колегам з *Le Parisien* (“Парижанин”) за ототожнення усіх осіб алжирського походження з терористами¹³. Але 19 жовтня 1995 р. у *l'Express* з’явилася стаття “Париж, страх і бомби”, в якій йшлося про загрози ісламістів Франції¹⁴. А 16 травня 1996 р. журналісти цієї газети взагалі висунули твердження, що “Франція рано чи пізно стане ісламістською країною”¹⁵.

Б. Етьєн зауважив цікавий факт, що одне і те ж фото, на якому зображався зі спини мусульманин у традиційному вбранні із піднятими догори кулаками, фігурувало на обкладинках двох видань із дворічним інтервалом: *l'Express* від 10 лютого 1994 р. та *L'Événement du jeudi* (“Події четверга”) від 12 червня 1996 р. Заголовок “Алжир і ми. Можлива перемога ісламістів: великий страх французів” (1994 р.) перетворився на “Конфронтація Іслам – Захід” (1996 р.)¹⁶.

29 серпня 1998 р. на шпальтах *Le Nouvel Observateur* з’явилася стаття “Новий озброєний хрестовий похід проти ісламістського тероризму”, яку Б. Етьєн трактував, як прояв ісламофобії¹⁷, але журналісти відмежували “ісламізм” від “ісламу”, інша справа, чи звернули на це увагу читачі.

Події 11 вересня 2001 р. у США викликали шквал публікацій у французькій пресі та вкотре привернули увагу до загрози терористичних актів з боку радикально налаштованих ісламістів.

¹² N'accusons pas l'islam...

¹³ Pain bénit pour Le Pen...

¹⁴ Paris, la peur et les bombes...

¹⁵ Islam – les filières du fanatisme en France...

¹⁶ Etienne B. La fabrique des regards... – P. 92.

¹⁷ Ibid. – P. 97.

Журналіст Le Figaro Стефан Дені знову повернувся до теми “хрестового походу”, заявивши, що французи не повинні соромитися Хрестових походів, оскільки “араби ніколи не вибачалися, що дійшли аж до Пуату”¹⁸. Такі слова були відображенням позиції значної кількості французів, оскільки під час президентської кампанії 2002 р. на стінах міст виднілися написи “Мартел 732, Ле Пен 2002”. Беручи до уваги той факт, що лідер Національного Фронту Жан-Марі Ле Пен виступав за депортацію з країни осіб іммігрантського походження, у тому числі й мусульман, стає зрозуміло, що в даному випадку французьких мусульман порівнювали з арабськими завойовниками, яким необхідно дати відсіч.

27 вересня 2001 р. в l'Express з'явилася стаття “Ісламісти: Франція під загрозою”¹⁹, в якій подавався список “терористів” з мусульманськими іменами, які загрожували Республіці. Ця публікація, з одного боку, насторожувала французьке суспільство щодо осіб магрибського походження, але з іншого – уникла амальгами понять “ісламіст” і “мусульманин”. Натомість 22 квітня 2002 р. Le Figaro опублікувала статтю А. дель Валя, в якій переплетено важко поєднані поняття “передмістя”, “Хезбалла”, “травень 1968 р.”, “червоні бригади”, “Аль Каїда”, “бери”, “зелені”, “Бен Ладен”, “Аллах Акбар” і “Распутін”²⁰. На сторінках l'Express 1 жовтня 2006 р. також з'явилася стаття, в якій порівняно “шантажиста”, “божевільного бивця” й “ісламістського терориста”²¹.

Президент Паризького інформаційного центру досліджень міжнародних міграцій Вінсент Гейсер вважав, що саме позиція журналістів, тобто надмірне обговорення американського теракту 11 вересня 2001 р. і можливість повторення чогось схожого у Республіці, спричинила появу ісламофобії у Франції²². Теза дискусійна, але саме тоді в широкий вжиток було введено термін “ісламофобія”. За підрахунками головного редактора Le Monde

¹⁸ Ruscio A. Des Sarrasins aux Beurs...

¹⁹ Islamistes: la France menacée...

²⁰ Racisme anti-arabe: nouvelle evolution...

²¹ Les mécanismes de la violence...

²² Geisser V. Islamophobia: a French Specificity in Europe... – P. 44.

diplomatique А. Греша, до вересня 2001 р. цей термін у його виданні фігурував лише двічі: у липні 1997 р. в інтерв'ю із муфтієм Марселя Сохейбом Беншейхом і в квітні 1998 р. у розмові зі швейцарським проповідником Таріком Рамаданом²³.

Восени 2005 р. передмістя великих французьких міст сколихнули бунти молоді, у зв'язку з чим знову посилювався інтерес журналістів до молодих радикально налаштованих мусульман. Формальним приводом до цих подій вважають загибель двох підлітків ісламського віросповідання, які заховалися від поліції у трансформаторній будці. Політолог Мелісса Депейр проаналізувала 889 статей, які побачили світ від 27 жовтня до 30 листопада 2005 р. у п'яти щоденних виданнях (*Le Figaro*, *Le Monde*, *Libération*, *l'Humanité* та *Le Progrès*) і мали відношення цих подій²⁴. Лише журналіст *Le Monde* Люк Бронер наголосив на тому, що безлад спричинено не лише смертю двох підлітків, а й застосуванням сльозогінної гранати проти віруючих у мечеті Кліши-су-Буа. Ця газета була лідером і за кількістю публікацій, які висвітлювали роль мусульманської спільноти в подіях осені 2005 р.: “Коли “брати” мусульмани намагаються відновити спокій” (3 листопада), “Імам має рацію, треба поважати цю країну” (6 листопада), “У мечетях проповідники закликають до спокою” (6 листопада), “Релігійні мусульмани організовують нічні патрулі, щоби спробувати зупинити жорстокість” (9 листопада), “Сльозогінна граната поліцейських не була спрямована проти віруючих у мечеті у Кліши-су-Буа” (10 листопада). Заголовки статей показують, що *Le Monde* формувала в читача уявлення про непричетність мусульманської спільноти Республіки до погромів.

Зовсім іншу конотацію несе назва статті Жана Шішізоля, яку опублікувала 14 листопада 2005 р. *Le Figaro* – “Новий джихад згідно ісламістських сайтів”²⁵. *Libération* 1 листопада 2005 р. статтею

²³ Gresh A. Mensonge sur les mariages forcés...

²⁴ Depeyre M. Les émeutes de l'automne 2005 dans les médias: étude comparée du traitement de cinq quotidiens français. Mémoire de recherche de Master 2 de Science politique / M. Depeyre. – Lyon : Institut d'Etudes Politiques de Lyon, 2008. – P. 34.

²⁵ Ibid. – P. 174.

Карла Ляске “Граната у мечеті, Кліши шоковане” засудила застоування сльозогінної зброї у культовій споруді. L’Humanité передбачувано використала непорозуміння у мечеті, щоби покритикувати чинну владу: “Мечеть: Canal Plus суперечить Саркозі” (16 листопада)²⁶.

31 жовтня 2005 р. Libération взяла під сумнів твердження міністра внутрішніх справ Н. Саркозі про “зламування” та прем’єр-міністра Домініка де Вільпена про “вандалізм” на кладовищі, які нібито вчинили мусульманські підлітки, тікаючи 27 жовтня 2005 р. від поліції. А 8 листопада Le Monde передала риторичне запитання адвоката потерпілих мусульманських родин, чому підлітки мали боятися поліції більше, ніж трансформаторної підстанції²⁷. Зібравши свідчення молоді зі складних передмість, 5–8 листопада 2005 р. Libération та Le Monde опублікували добірки матеріалів із провокативними заголовками: “Треба, щоб Саркозі вибачився або подав у відставку” та “Якщо ми негідники, то треба дати цьому расисту [Ніколя Саркозі – Б.С.] привід очистити все порохотягами фірми Кархер”²⁸. Тобто винним у погромах був представлений міністр внутрішніх справ, який нібито своїми висловлюваннями та діями спровокував обурення, яке переросло у безлад. 18 листопада 2005 р. філософ А. Фінкелькраут пожалівся ізраїльському виданню Haaretz, що погроми здійснювали виключно мусульмани, але у Франції про це говорити небезпечно. Однак, 24 листопада цю статтю передрукувала Humanité, а 25 листопада Le Monde²⁹. Тобто, французька преса надавала читачам всебічне висвітлення подій жовтня-листопада 2005 р.

Питання співіснування мусульманської релігії та традиційних французьких цінностей неодноразово дискутувалося у пресі³⁰. 13 квітня 1998 р. Humanité опублікувала думки муфтія Марсе-

²⁶ Depeyre M. Les émeutes de l’automne 2005... – P. 190.

²⁷ Mauger G. L’émeute de novembre 2005... – P. 28–32.

²⁸ Ibid. – P. 37.

²⁹ Ibid. – P. 95.

³⁰ Cessons de parler comme en 1900...; Les musulmans restent très attachés aux rites collectifs...; La jeune génération est un enjeu...; L’Islam, est-il

ля С. Беншейха про те, що світськість Республіки відкриває перед французькими мусульманами нові горизонти – можливість само-реалізації отримують не релігійні фанатики, як в ісламістських країнах, а освічені помірковані люди³¹. У статті “Мусульмани, але світські”, яку 13 грудня 2004 р. опублікувала l’Express³², протиставлено ліберально налаштованих мусульман, які поділяли республіканські цінності та “бороданів-ісламістів”. Поміркованих мусульман було більше (близько 90%), але, на думку журналістів l’Express, ісламісти узурпували представництво французьких мусульман, отримавши більшість у Французькій раді ісламу.

Три статті, які побачили світ на шпальтах l’Express від січня до жовтня 2006 р., дають різні відповіді на питання, чи можливе мирне співіснування ісламу та республіканських цінностей у сучасній Франції. Лейтмотивом публікації “Молоде покоління під питанням” була теза про те, що від 1989 р. молоді мусульмани, які народилися у Франції, ототожнювали себе з Республікою, а, відповідно, у повсякденному житті дотримувалися як релігійних, так і світських норм поведінки³³. 30 березня 2006 р. була озвучена теза, що можна поєднати іслам та сучасність, якщо віруючі відмовляться від деяких “пережитків” таких, як пригноблене становище жінки та полігамія³⁴. Натомість, у статті “Іслам та Франція: історія віч-на-віч” наголошувалося, що у зв’язку з комунітаризмом та ісламізмом місце мусульманської релігії у Франції дуже дискусійне³⁵. Характерним було вживання пресою словосполучення “французькі мусульмани”, яке до 1989 р. взагалі не використовували³⁶. Це означало сприйняття журналістами мусульман, як частини французького суспільства.

compatible avec la modernité?..; L’Islam et la France: Histoire d’un face à face...; Musulmans mais laïques...; Télévision – le coup de coeur...; Les guerres et l’Etat colonial français...

³¹ Le mufti de Marseille propose...

³² Musulmans mais laïques...

³³ La jeune génération est un enjeu...

³⁴ L’Islam, est-il compatible avec la modernité?..

³⁵ L’Islam et la France: Histoire d’un face à face...

³⁶ Des étudiants sous surveillance...

Історик, дослідник розвитку телебачення, Едуар Мільз-Афіф вважав, що мусульманську культуру французькі телеканали трактували як таку, від якої потрібно позбутися³⁷. Говорячи про французьких мусульман, телерепортери ототожнювали їх із магрибцями, а останніх – з алжирцями. У телепрограмах мусульман поділяли на два ворожі табори: фундаменталістів і “хороших мусульман”, наголошували, що останніх більше, але про перших говорили більше. Пріоритетність висвітлення дій інтегрістів можна пояснити, тим, що у вічі кидалися насамперед ті вчинки, які суперечили цінностям суспільства та усталеним нормам поведінки. Але ця закономірність не знімала проблеми формування у суспільстві настороженого ставлення до усіх мусульман.

Опитані в 2006 р. Е. Марлієром, мешканці паризького передмістя Сена-Сен-Дені, були невдоволені висвітленням ісламського чинника національними телеканалами. На їхню думку, телерепортери, готуючи сюжети про французьких мусульман, показували лише молодих правопорушників зі складних передмість, які погано розмовляли французькою мовою, антисемітів і терористів зі зброєю³⁸. Винятком був лише телеканал Canal+, який пропонував альтернативні сюжети, де мусульманська спільнота представлена рівноправним членом французького суспільства³⁹.

Уповноважений із прав людини у Франції Бернар Стазі відзначав, що ЗМІ дуже часто обмежували питання світськості у Республіці ісламською хусткою⁴⁰. Ілюстрацією його твердження є дані Об'єднання проти ісламофобії у Франції, який проаналізував тематику найпопулярніших щоденних і тижневих видань за 2003 р., отримавши наступні результати. Сім тижневиків (Paris-Match – “Париж-Матч”, Le Figaro Magazine – “Журнал Фіга-

³⁷ Mills-Affif E. L'islam à la télévision, les étapes de la médiatisation / E. Mills-Affif // Cahiers de la Méditerranée. – 2008. – № 76 [En ligne]. – URL : <http://cdlm.revues.org/index4308.html> // 29.09.09.

³⁸ Marlière E. Le sentiment d'injustice...

³⁹ Frachon C. Médias et diversité de la visibilité... – P. 40.

⁴⁰ Stasi B. Laïcité : soignons notre copie! / B. Stasi // L'islam en France / sous la direction de Y.-C.Zarka. – Paris : PUF, 2009. – P. 179.

po”, Marianne – “Маріанна”, l’Express, le Point, Valeurs Actuelles – “Сучасні цінності”, Le Nouvel Observateur) присвятили 26 своїх обкладинок хіджабу, у той же час щоденні газети – Le Monde, Le Figaro, Libération та Aujourd’hui en France (“Сьогодні у Франції”) – сотні перших сторінок. Двомісячник Pour lire ce qui n’est pas Lu dans la Presse (“Щоби прочитати те, чого не прочитаєш у пресі”), відзначив, що у вересні 2003 – лютому 2004 р. з’явилося 1284 статті, анкети та репортажі на цю тему⁴¹. Тобто, питання хіджабу в 2003–2004 рр. найбільше обговорювалося у французькій пресі. Така ситуація є цілком закономірною, оскільки в цей період тривала дискусія про доцільність заборони помітних релігійних атрибутів і насамперед ісламських хусток у середніх навчальних закладах.

У 1989 та 1994 роках, коли тривала аналогічна дискусія, Libération була проти заборони хіджабу, а в 2003–2004 рр. стала найбільш заангажованою в цьому питанні. Le Monde була єдиною з багатотиражних щоденних газет, яка не підтримала Закон від 15 березня 2004 р. про заборону помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах. Тому, Libération та Le Monde подали суперечливі дані про ставлення суспільства до цього закону, відповідно, 51% і 39% – “за” та 31% і 49% – “проти”⁴².

Аналіз 15 головних теледебатів квітня 2003 – вересня 2004 рр., присвячених забороні помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах, показав, що противники Закону від 15 березня 2004 р. представляли 37% усіх гостей, 55% – прихильники, 8% – ті, хто не визначився. Крім того, лише 10% прихильників хіджабу, які знаходилися на телепередачі, були вчителями, учнями чи світськими активістами, 66% – релігійними діячами та мусульманками в хустках. Водночас 74% противників помітних релігійних атрибутів, запрошених на теледебати, були політиками, журналістами та письменниками. Ці телепрограми показали два типи сімейних пар: противники Закону від 15 березня 2004 р. – мусульманин і жінка в хіджабі, прихильники заборони помітних

⁴¹ Rapport d’étape du CCIF sur l’Islamophobie en France 2003–2004...

⁴² Sala Pala V. Public and Political ... – P. 17–18.

релігійних атрибутів – чоловік-француз і жінка східної зовнішності, але без хустки⁴³.

Жерар Нуар'ель, проаналізувавши заголовки статей, присвячених проблемі хіджабу, звернув увагу на їх дещо однотипні формулювання: “Коли Франція прикриває лице хусткою”, “Хустки донизу”, “Республіканська хустка”, “Заледве прикритий хусткою расизм” тощо⁴⁴. Автори публікацій, незважаючи на своє ставлення до хіджабу, використовували однакові формулювання, що свідчило про їх вкорінення у суспільну свідомість. Жінки в ісламських хустках фігурували на обкладинках *Le Nouvel Observateur*, *l'Express*, *Le Point*, *La Vie* (“Життя”), *L'Evenement*, *Croissance*, *Télérama*, *Elle* (“Вона”). Заголовки лякали: “Справжнє обличчя під хусткою”, “Іслам і жінки”, “Як ісламісти нас контролюють”, “Внутрішній ворог”, “Вбивці миру”⁴⁵, “Хустка – це регрес”⁴⁶, “Перший дзвоник: світськість і замотані в хустки ради”⁴⁷.

Проте були й публікації, в яких відчувалася іронія щодо страху перед хустками. Зокрема, 5 грудня 1996 р. *l'Express* опублікувала статтю “Трое вчителів проти однієї хустки”⁴⁸, а 26 січня 2006 р. фото дівчини магрибської зовнішності, обмотаної французьким прапором, як хіджабом⁴⁹. Згадане фото символічно показувало, що можна поєднати іслам з республіканськими цінностями. Це було дуже актуально, з огляду на вже згадану дискусію у пресі про співіснування ісламу та світськості.

Якщо мусульманки ототожнювалися у пресі з хустками, то мусульмани – з іншим помітним атрибутом – бородами. Вислів “бородані” став витвором журналістів і фігурував на сторінках *l'Express*⁵⁰

⁴³ Sala Pala V. Public and Political ... – P. 19.

⁴⁴ Noiriel G. Immigration, antisémitisme et racisme... – P. 638.

⁴⁵ Etienne B. La fabrique des regards... – P. 100.

⁴⁶ Le policier “moyennement noté”...

⁴⁷ Rentrée scolaire: Laïcité – Conseils voilés [En ligne] // *Le Point*, 8.07.04. – URL : <http://www.lepoint.fr/content/societe/article?id=29995.html> // 30.09.10.

⁴⁸ Trois profs contre un voile...

⁴⁹ Enquête sur la montée de l'islam en Europe...

⁵⁰ L'Islam à la table de la République...

та Le Figaro⁵¹. У середині 90-х рр. XX ст. на означення членів Об'єднання Ісламських Організацій Франції журналісти вживали іронічний термін “бородані в краватках”. Але після створення у 2003 р. Французької ради ісламу, до якої увійшли й представники цього об'єднання, вони перетворилися на “гідних співрозмовників влади та ЗМІ” і попередня характеристика була забута.

Ще одним неологізмом, який жваво підхопила преса був “забуті історією” на позначення харкі. До 2001 р. цими словами у французькій пресі позначали турецьких курдів⁵². А після пожвавлення дискусій у політикумі та суспільстві про важке становище харкі та їх дітей у Республіці, словосполучення набуло нового семантичного навантаження. 22 жовтня 2003 р. під однойменним заголовком l'Express опублікувала відгуки 9 читачів, які обурювалися, що так довго ніхто у Франції не говорив про трагедію харкі.

Обурення журналістів і читачів викликало не лише замовчування проблем харкі, а й дискримінація у французькому суспільстві людей із мусульманськими іменами*. Наприклад, у березні 2000 р. місячник Le Monde diplomatique опублікував статтю зі специфічною назвою: “Расова дискримінація по-французьки: змінити ім'я, щоб знайти роботу”⁵³. У публікації йшлося про долі трьох молодих мусульман, іммігрантів другого покоління магрибського походження, які, маючи по два дипломи про вищу освіту, не могли знайти роботу за фахом. Абделятіф, дипломований менеджер та філолог, упродовж двох років шукав роботу у м. Лілль, але зайняв посаду заступника головного маркетолога великої мережі закладів харчування лише після того, як перейменувався на Томаса.

20 листопада 1997 р. Le Nouvel Observateur опублікувала статтю із промовистою назвою “Занадто мусульманин, щоб бути

⁵¹ Les musulmans restent très attachés aux rites collectifs...

⁵² Les oubliés de l'histoire...; Les oubliés de l'Histoire...

* На початку XXI ст. 40% осіб магрибського походження у Франції хотіли змінити прізвища. Див.: Saint-Blancat Ch. L'islam en diaspora: un laboratoire de gestion du pluralisme // Croyances religieuses, morales et éthiques dans le processus de construction européenne. – Paris : La documentation Française, 2002. – P. 58.

⁵³ Negrouche N. Discrimination raciale à la française...

французом”⁵⁴, в якій ішлося про Мамаду Даффи, наймолодшого на той час доктора біохімії, якому було відмовлено у наданні французького громадянства, бо він сповідував “цінності, чужі французькому суспільству”. М. Даффи свого часу очолював тулузьку секцію Об’єднання ісламських студентів Франції та редагував журнал “Мусульманин”. Зважаючи на те, що ідеологічна позиція вищезгаданої організації була спрямована на інтеграцію мусульман Республіки у французьке суспільство, редактор газети знайшов єдине пояснення відмові у наданні громадянства Мамаду Даффи: “іслам трактують, як релігію, неспівмірну із цінностями Республіки”.

Друковані ЗМІ засудили також акти вандалізму проти мечетей. Цікаво, що французька преса трактувала ці дії, як “расистські”, зокрема 24 вересня 2006 р Le Figaro писала: “Дві мечеті постраждали від расистів вночі...”⁵⁵. Зважаючи й на те, що ця агресія була здійснена у перший день Рамадану, знову бачимо амальгаму, ототожнення дій проти мусульман із діями проти осіб магрибського походження у суспільній думці. Прокомуністична газета L’Humanité з ідеологічних причин 25 жовтня 2006 р. приписала “варварський акт”, а саме розміщення відрізаної голови свині на вікно мечеті у Бельфор у свято Аїд-аль-Кебір та вимашування стін храму кров’ю, Національному Фронту, хоча розслідування ще не було проведено⁵⁶.

Уже згаданий “карикатурний скандал” мав свої особливості у Франції. Протести мусульман у Республіці розпочалися лише у січні-лютому 2006 р., коли деякі видання передрукували данські карикатури. Здійснений у лютому 2006 р. Інститутом порад, опитувань та аналізів, моніторинг громадської думки показав, що лише 38 % французів обстоювало право газет на публікацію цих матеріалів, покликаючись на свободу слова, натомість 54 % вва-

⁵⁴ Trop musulman pour être français [En ligne] // Le Nouvel Observateur. – 1997. – 20 novembre. – URL : http://hebdo.nouvelobs.com/async/go_article.php?id=7000&xtmc=musulmansenfrance&xtr=3.html // 30.09.10.

⁵⁵ Attaques racistes contre deux mosquées...

⁵⁶ Une mosquée souillée...

жало це непотрібною провокацією⁵⁷. Провідні французькі друковані органи відреагували на таку позицію суспільства, і в лютому 2007 р. *Le Figaro* писала, що “амальгама між інтегрістами та всіма мусульманами характеризує расистську маніфестацію, образу групи людей за релігійною ознакою”⁵⁸. Як бачимо, щодо релігійної дискримінації знову вжито термін “расизм”.

Неправильно цей термін газета *Le Figaro* застосовувала й тоді, коли писала про т. зв. “справу Фреша” – судовий процес проти депутата Соціалістичної партії, який у листопаді 2006 р. публічно назвав харкі неповноцінними людьми, а 26 січня 2007 р. був змушений прилюдно вибачитися та заплатити 15 тис. євро штрафу. За період 20 листопада 2006 р. – 26 січня 2007 р., коли тривав судовий процес, згадане видання присвятило 35 статей цій тематиці. Епілогом стала публікація 26 січня 2007 р. під заголовком “Жорж Фреш засуджений за расистські вислови”⁵⁹. На мою думку, недоречно говорити про “расизм” щодо харкі, у цьому випадку мав би вживатися термін “ксенофобія”.

Окрім випадків плутанини у термінології, французькій пресі досліджуваного періоду було притаманне й таке явище, як перекручування фактів та викривлення інформації. Наприклад, у 2005 р. редактор *Libération* Жерар Дюпі писав, що за результатами звіту Національної Консультативної Комісії з Прав Людини “Боротьба проти расизму і ксенофобії: звіт про діяльність за 2004 р.”, антисемітизм у Франції набагато поширеніший, ніж “антимагрибський расизм”⁶⁰. Порівнявши із текстом самого звіту, ми побачили протилежне.

Ще одним засобом масової інформації, який зміцнював свої позиції на зламі ХХ–ХХІ ст. був інтернет. За переписом 1999 р., 20–23 % помешкань французів мали вихід до всесвітньої мережі⁶¹.

⁵⁷ *La réaction des Français suite à la publication de caricatures...*

⁵⁸ *Pour l’islam de France, les caricatures...*

⁵⁹ *Georges Frêche condamné pour propos racistes...*

⁶⁰ *Vidal B. Le Rapport 2005 de la CNCDH...*

⁶¹ *Dagnaud M. Médias: promouvoir la diversité culturelle / M. Dagnaud, M. Bonnet, S. Depondt. – Paris : La documentation Française, 2000. – P. 14.*

За даними сайту Top-islam.com, станом на вересень 2001 р., діяло 258 ісламознавчих сайтів французькою мовою. Але більшість із них були маловідомими та маловідвідуваними. Найдинамічнішими у липні–вересні 2001 р. були Aslim-Taslam.com, Islamiya.net та Nassira.net⁶².

У 2005 р. ОБСЄ провела дослідження 18 млн франкомовних статей, що з'явилися на сервері Google у 1993–2004 рр.⁶³. Виявилося, що першість на сайтах мала категорія “американці”, друге місце належало “арабо-мусульманам”. Іслам був релігією, яку найбільше обговорювали на франкомовних форумах. У 2002 р. 52% (13 870) всіх дискримінаційних статей були проти мусульман, у 2003 р. (період дискусій про необхідність заборони помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах) – вже 64,58% (11 315), у 2004 р. ситуація трохи покращилася – 56,82% (9 125). Але, як показало дослідження, здійснене Жераром Керфорном, більшість франкомовних антимусульманських сайтів створювали нефранцузи⁶⁴. Лише 22% франкомовних дискримінаційних щодо осіб ісламського віросповідання сайтів побачили світ у Франції, натомість більшість – у США. Серед антимусульманських сайтів, які діяли у досліджуваний період, можна виділити: Musulmans on line, Tribune libre, Censure.org, Sos France, Contre islam, Occidentalis, Zone libre (входив до трійки лідерів за кількістю учасників форумів), Refractaires, Islam Danger, France echos, Francarabia, Gendarmes en colère, sos-islam.

⁶² Kaltenbach J.-H. La République et l'islam. Entre crainte et aveuglement / J.-H. Kaltenbach, M. Tribalat. – Paris : Éditions Gallimard, 2002. – P. 271.

⁶³ Le racisme, l'antisémitisme et la xénophobie sur les groupes de discussion: Etat des lieux. Contribution de la CNCDDH à la Conférence de l'OSCE [En ligne]. – URL : http://www.cncdh.fr/IMG/pdf/racisme_antisemitisme_xenophobie_sur_groupes_discussion.pdf // 30.09.09.

⁶⁴ L'Internet raciste en langue française: Sites racistes et leurs forums. Conférence OSCE de 16 et 17 juin 2004 à Paris. Contribution de la CNCDDH [En ligne]. – URL : http://www.cncdh.fr/IMG/pdf/internet_raciste_en_langue_francaise.pdf // 30.09.09.

IV.2. Популярна література та кінематограф про французьких мусульман

Пропонований підрозділ присвячений характеристиці творів популярної французької літератури та резонансних фільмів, створених немусульманами, що з'явилися у 1995–2007 рр. та мали стосунок до питання ісламу та мусульман у Республіці. Популярна література включає твори, призначені для широкого кола читачів, має розважальне значення та викликає сильні емоційні переживання⁶⁵. Аналіз щодо наявності стереотипів про французьких мусульман у популярній літературі було зроблено на основі повісті Еріка-Емануеля Шмітта “Пан Ібрагім та квіти Корану”⁶⁶ і романів Мішеля Уельбека “Платформа”, “Можливість острова”⁶⁷ та Жана-Крістофа Гранже “Імперія вовків”⁶⁸. Що ж стосується кінематографу, то акцент було зроблено на художніх фільмах, оскільки вони давали більше можливості сценаристу та режисеру показати своє бачення проблеми. Документальні проекти залишали менше свободи авторам, але в підборі матеріалів і їх трактуванні також проявлялася позиція, яка, одночасно, була виявом громадської думки та фактором, що її формував, а тому згадаю й дискусійні документальні стрічки.

Перу Жана Ролена, який 1996 р. отримав премію Медичі, належить ціла серія т. зв. “урбаністичних романів”. У 1995 р. побачив світ твір “Зони”, у 1999 р. “Шпали”, у 2002 р. – “Огорожа”, а в 2005 р. роман “Термінал Фріго”⁶⁹. Ж. Ролен писав про передмістя великих міст, заводи Лотарингії, шахти Півночі, порти Сен-Назеру та Гавру. Основні герої на сторінках його книжок – мешканці “складних” передмість, шахтарі, низькооплачувані робітники й особи

⁶⁵ Słownik Literatury popularnej / pod red T. Żabskiego. – Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1997. – S. 212–213.

⁶⁶ Шмітт Е.-Е. Пан Ібрагім та квіти Корану...

⁶⁷ Уельбек М. Можливість острова...

⁶⁸ Гранже Ж.-К. Імперія вовків...

⁶⁹ Guichard T. Le roman français contemporain / T. Guichard, C. Jérusalem, B. Mongo-Mboussa, D. Peras, D. Rabaté. – Paris : Panoramas, 2007. – P. 57.

без визначеного місця проживання. Письменник у своїх творах неодноразово піднімав питання руйнування веж у Тіонвілі, у яких з 1960-х рр. мешкали особи іммігрантського походження, здебільшого ісламського віросповідання.

Упродовж 1996 р. на сторінках газети *Le Monde* публікували коротенькі новели Даніеля Першерона, які 1998 р. вийшли окремою збіркою у видавництві *Zulma*. Особливістю цих творів є те, що всі вони змальовують Париж без його мешканців. Винятком є лише новела “Тихий острів”, в якій описано стадіон та бар передмістя Сен-Жермен. Увагу привертають такі рядки: “У Белькасема”, Бар стадіону, заставляє забути про недоглянутий газон. Це місце зустрічі місцевих Алжирців і Мароканців...”⁷⁰. Зрозуміло, що ці персонажі виступають літературним обрамленням новели, і цим пояснюється їх присутність на загалом безлюдних сторінках. Але яку категорію населення Першерон називає “місцевими алжирцями та мароканцями”? Оскільки вони “місцеві”, то, відповідно, не іммігранти, а зважаючи на те, що новелу написано 1996 р., то, швидше за все, йдеться про берів, тобто про осіб із французьким громадянством. Але Даніель Першерон не називає їх “французами”, ймовірно через антропологічні, культурні та релігійні відмінності. Тобто, мусульмани у цій новелі постають, як неодмінний атрибут передмістя Сен-Жермен, але не органічна частина французького суспільства.

Повість Е.-Е. Шмітта, французького письменника, драматурга і сценариста, “Пан Ібрагім та квіти Корану”, яка з’явилася 1999 р., є частиною “Циклу незримого” про світові релігії. За цей твір Е.-Е. Шмітт у 2004 р. був удостоєний Німецької книжкової премії. Якщо проаналізувати сюжетну лінію, то основними героями є іудейський хлопчик Мойсей і бакалійник Ібрагім. Їхнє знайомство розпочинається з того, що хлопчина, маючи обмаль грошей, починає цупити консерви, заспокоюючи себе тим, що бакалійник “всього-навсього Араб”⁷¹. Однак згодом виявилось, що пан Ібрагім насправді був родом із Туреччини, просто “арабом називають

⁷⁰ Percheron D. *L'air de Paris...* – P. 123

⁷¹ Шмітт Е.-Е. *Пан Ібрагім та квіти Корану...* – С. 13.

кожного, хто тримає відчинену ввечері та в неділю крамницю”⁷². У такому гумористичному тоні Е.-Е. Шмітт зобразив ототожнення більшістю французького суспільства всіх мусульман із арабами. Говорячи про недовіру поліцейських до пана Ібрагіма, оскільки той “дійсно дуже скидався на араба”⁷³, письменник хотів показати стійкий негативний стереотип про мусульман у французькому суспільстві, але й сам залишився його заручником, наголошуючи на “підприємницькій хватці” та використанні обману паном Ібрагімом для досягнення своєї мети.

Те, що малий Мойсей шукає у тлумачному словнику Larousse пояснення терміну “суфізм”, течії ісламу, яка наполягає насамперед на внутрішній релігійності, а пан Ібрагім говорить про те, що в іудеїв, християн і мусульман було і є багато спільного, показує позицію самого письменника, який виступає проти релігійного конфлікту у Франції.

Літературознавці звернули увагу на те, що в 1995–2007 рр. порівняно мало французьких письменників зверталися до тематики Алжирської війни, натомість зацікавлення викликали питання подальшої долі харкі та проблема самоідентифікації французьких мусульман, які часто тісно перепліталися. Зокрема, дебютний роман Арно Бертіна “Геть!”, що побачив світ 2001 р., описує долю харкі, забутих Францією, та розповідає про події, що відбулися у Парижі 17 жовтня 1961 р.^{74*}. Зважаючи на те, що до початку

⁷² Шмітт Е.-Е. Пан Ібрагім та квіти Корану... – С. 95.

⁷³ Там само. – С. 61.

⁷⁴ Guichard T. Le roman français contemporain... – Р. 100.

* 5 жовтня 1961 р. префект поліції Парижа Моріс Папон ввів комендантську годину виключно для “французьких мусульман з Алжиру”. На 17 жовтня 1961 р. мусульмани запланували мирну демонстрацію проти комендантської години. Із передмість прибули алжирські іммігранти, поліція перепинила їх на виході з метро. Почалося масове побиття демонстрантів, трупи кидали в Сену. За офіційною версією загинуло двоє осіб, у звіті Манделькерна від 1998 р. є відомості про 30 “можливих” смертей, історики ж відстоюють думку про більше, ніж 200 трупів. Див. : Lebas C. Au fil de nos souvenirs: le 17 octobre 1961, emblème des violences policières / Clotilde Lebas // Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée. – 2007. – № 119–120 [En ligne]. – URL : <http://remmm.revues.org/4293>

XXI ст. ці теми замовчувалися, а книжки Полет Пежю про побиття поліцейськими мусульман алжирського походження тривалий час були заборонені, і лише 25 вересня 2001 р. Ж. Ширак вшанував “алжирців-мусульман, які воювали пліч-о-пліч з французами”⁷⁵, звернення до цих питань свідчить про активну громадянську позицію.

Газета Humanité 28 грудня 2004 р. писала, що деякі літератори дійшли до того, що розмірковують про “необхідність” вбити побільше “арабів”⁷⁶, що значною мірою було звернено проти Мішеля Тома (псевдонім – Уельбек*), який, як і Фредерік Бегбедер, ключовою проблемою своїх романів обрав кризу середнього віку в чоловіків. Але, на відміну від Бегбедера, який не торкався питання ісламу, М. Тома наситив свої твори неприязню до мусульман. Однією з причин негативного ставлення Уельбека до ісламу можна вважати навернення його матері в цю релігію, оскільки, за його ж словами, озвученими у вересні 2001 р. в інтерв’ю журналу Lire, “нічого тупішого придумати вона не могла”⁷⁷.

Найбільший резонанс у французькому суспільстві мав роман Уельбека “Платформа”, опублікований у вересні 2001 р., тобто якраз напередодні терактів 11 вересня, у видавництві Flammarion. Батька головного героя роману вбив практикуючий мусульманин, француз алжирського походження, який помстився за втрачену честь своєї сестри Айші. З перших сторінок відчувається настороженість до ісламу, а в кінцевій частині вона перетворюється на фобію і ненависть, що проявляється словами головного героя Мішеля: “Кожного разу, коли я дізнаюся, що палестинський терорист,

⁷⁵ Séchaud J.-P. Mémoires d’Algérie. Année de l’Algérie / Jean-Philippe Séchaud. – Lyon : Université Lumière Lyon 2, 2003. – P. 28.

⁷⁶ Les guerres et l’Etat colonial français...

* Справжнє ім’я – Мішель Тома, народився на о. Режуньон, виховувався спочатку дідусем і бабусяю по материнській лінії в Алжирі, згодом переїхав до іншої бабусі, а її дівоче прізвище “Уельбек” стало літературним псевдонімом.

⁷⁷ Willems I. Michel Houellebecq au milieu du monde. Ce qu’un roman fait à la société. Mémoire pour l’obtention du grade de licencié en sociologie [En ligne] / Isabelle Willems. – Liège : Institut des Sciences humaines et sociales, 2005. – P. 45.

палестинська дитина чи вагітна жінка вмирають від куль у секторі Газа, я відчуваю хвилю ентузіазму...”. У цих рядках виявилася громадянська позиція самого письменника, оскільки у вже згаданому інтерв’ю журналу *Libre* він сказав: “Так, так, треба мститися [мається на увазі за 11 вересня. – Б.С.]... Іслам небезпечна релігія, від самого виникнення. На щастя, вона приречена.”⁷⁸. Це дозволило І. Понкіну порівняти “Платформу” Уельбека з книгою відомої італійської журналістки Оріани Фалаччі “Гнів і гордість”^{79*}. Зауважимо, що згаданий роман Уельбека викликав обурення мусульманської умми. Листи читачів-мусульман змусили видавництво Flammarion 11 вересня 2001 р. вибачитися перед Д. Бубаке-ром за ті клопоти й неприємності, які спричинила французьким мусульманам публікація “Платформи”⁸⁰. Однак, це зовсім не означало, що на роман було накладено табу, свідченням цього була й публікація його перекладу українською мовою за підтримки Програми сприяння видавничій справі “Сковорода”, яка, як відомо, фінансує найпріоритетніші літературні проекти.

Після судового процесу 2001 р., який М. Уельбек, до речі, виграв, він покинув Францію і проживав в Іспанії та Ірландії. У відзначеному в 2005 р. премією *Interallié* (“Інтеральє”) романі “Можливість острова” теж наявні випадки проти мусульман. Устами головного героя М. Уельбек наголосив, що не шкодує за публікацію “Платформи”, і, навпаки, задоволений резонансом, який вона викликала: “Посипалися скарги мусульманських об’єднань, мені

⁷⁸ Willems I. Michel Houellebecq au milieu du monde... – P. 45.

⁷⁹ Понкин И. Ислам во Франции... – С. 188.

* Оріана Фалаччі – відома італійська журналістка, яка під час Другої світової війни брала участь в італійському Русі Опору, а в післявоєнний період відвідала безліч “гарячих точок” та брала інтерв’ю у Хомейні, Ясіра Арафата, Алі Бхутто та короля Йорданії Хусейна. Книга “Гнів і гордість” була написана у 2001 р. під враженням подій 11 вересня у США. Основний лейтмотив твору – наголошення на неспівмірності ісламу з західними цінностями, що проілюстровано на прикладі Італії. Книга мала великий резонанс і була видана мільйонним тиражем. Докладніше див. : Померанц Г. С. Размышления о европейском исламе: Два взгляда на одну проблему // Актуальные проблемы Европы. – 2006. – № 1. – С. 60-89.

⁸⁰ Willems I. Michel Houellebecq au milieu du monde... – P. 43.

стали погрожувати вибухом – нарешті хтось звернув на мене увагу! Так, я ризикував, але це був точно розрахований ризик...”⁸¹. Літератор невимушено насміхається над ісламофобією, але треба зауважити, що питання антисемітизму він теж сприймав легковажно: “Вже сама назва проекту – “Скидаймо міні-спідниці на Палестину” – віддавала комічною ісламофобією... щоби врівноважити антиарабську спрямованість, я ввів туди й натяк на антисемітизм; це було дуже розумно...”⁸².

Роман рясніє колючими і навіть непристойними зауваженнями щодо мусульманок, але, упустимо цей аспект, натомість звернемося до трактування Уельбеком перспектив ісламу в Західній Європі, у тому числі й у Франції. Спроби реформувати іслам у Франції “новим поколінням імамів”, спричинені, на його думку, прикладом католицизму, реаліті-шоу, виступами американських телевізійних проповідників, які розробили сценарій спасенного життя, що ґрунтувався б на наверненні та відпущенні гріхів. Але ці зусилля безперспективні, бо навернення та прощення “цілком чужі для мусульманської традиції”⁸³, тобто письменник відкидав можливість “акліматизації” ісламу у Франції. Лише в одному місці проявився вплив на Уельбека офіційної інтеграційної доктрини П’ятої республіки: “Зустріч з молодим інтегрованим у місцеве середовище побожним мусульманином, який навчається на інженера...”⁸⁴. Цими словами письменник заперечив усе попередньо сказане. До цього М. Тома показував іслам як релігію варварства і терористів, а тепер він допустив існування практикуючих мусульман, інтегрованих у західне суспільство. Кидається у вічі, що інтеграцію Уельбек трактує через освіту та достойне працевлаштування, а це дозволяє стверджувати, що письменник потрапив у пастку ототожнення усіх мусульман з фундаменталістами та мешканцями “складних” передмість, а соціальні проблеми дуже часто підмінялися ним релігійними догмами.

⁸¹ Уельбек М. Можливість острова... – С. 35.

⁸² Там само. – С. 46.

⁸³ Там само. – С. 309.

⁸⁴ Там само. – С. 310.

У 1994 р. літературну кар'єру розпочав журналіст і сценарист Жан-Крістоф Гранже. Дія роману “Імперія вовків”, який 2003 р. побачив світ у Франції двомільйонним накладом, відбувалася у “турецькому кварталі” (X округі) Парижа. Цей округ Ж.-К. Гранже називає “уламком Сходу”. Письменник показав турецьку спільноту Франції як тимчасове явище: “всюди панувала атмосфера переїзду, складалося враження, що всі кудись перебираються...”⁸⁵. Головного героя роману, поліцейського у відставці, Шиффера дратувало, що турки навіть не намагалися вивчити французьку мову чи отримати громадянство: “Турки не знають дисципліни, а живуть за власними правилами. Чортові вампіри. Мародери, які навіть не пробують вивчити нашу мову... Для чого? Вони приїхали сюди, щоб заробити якомога більше грошей і втекти звідси – чим швидше, тим краще”⁸⁶. Водночас персонажів “Імперії вовків” обурювали і важкі умови праці новоприбулих у Францію турецьких жінок і той факт, що французька держава толерувала такий стан речей: “все це робиться з благословення держави. Всі закривають очі. Виробництво готового одягу тримається на рабстві...”⁸⁷.

У той час як особи турецького походження постають на сторінках твору Ж.-К. Гранже тимчасовими мігрантами, нащадки вихідців із країн Магрибу сприймаються як складова французького суспільства. У романі “Чорна лінія” (2004 р.) письменник торкається питання подвійної ідентифікації та появи змішаної франко-магрибської культури. Зокрема, фотомодель Хадіжа “ї сама належала до змішаної культури. Вона ніколи в житті не була в Північній Африці, але полюбляла доповнювати свій буденний одяг – джинси та куртку – етнічними брязкальцями в стилі племен Сахари. Важкі срібні прикраси, переливчасті туніки, різкі запахи, в яких поєднувались жасмин і мускус... Вона навіть помалювала пальці хною [мусульманська традиція – Б.С.]”⁸⁸. Стирання бар'єрів у спілкуванні між особами іммігранського походження та рештою суспільства

⁸⁵ Гранже Ж.-К. Империя волков... – С. 121.

⁸⁶ Там само. – С. 172.

⁸⁷ Там само. – С. 176.

⁸⁸ Гранже Ж.-К. Черная линия... – С. 116.

відобразилося у тому, що Хадіжа закохалася у фотографа, етнічного француза, і він відповів їй взаємністю.

Містом “змішаної культури” постає Марсель у кадрах стрічки Робера Гедігена “Від життя до смерті” (1995 р.). У центрі сюжету – платонічна любов бера Фаріда та наркоманки Веніз. Рене Предадь, який окремо досліджував проблему змішаних шлюбів у французьких художніх фільмах 1990-х рр., зауважив, що ця тема була центральною у ряді стрічок⁸⁹. Мусульмансько-християнським парам були присвячені твори Едвіна Доллі “Про любов і солону воду” (1996 р.), Жерара Лазьє “Найкраща професія у світі” (1997 р.), та П’єра Жоліве “Малий бізнес” (1999 р.).

У 1995 р. на екрани вийшов фільм Мат’єо Касовітца “Ненависть” (1 978 000 осіб переглянули у кінотеатрах⁹⁰), в якому зверталася увага на проблеми іммігрантської молоді Франції, яка страждала від маргіналізації, самотності, безнадії, прогалин у вихованні й освіті та відсутності роботи⁹¹. Кожен із трьох основних героїв представляє релігійну чи расову меншину французького суспільства: іудей Вінц, мусульманин магрибського походження Саїд і “чорний” Юбер. Всі вони обурені вбивством поліцейським їхнього друга, зауважимо, що теж мусульманина, Абделя Ішаха. Це тріо є символом того, що дружба можлива між представниками різних рас і релігій. Фільм насичений сценами жорстокості та дискримінацій щодо трьох хлопців, які зображені своєрідними ізгоями французького суспільства. Молоді мешканці передмість всіяко протиставляються поліції, а погроми у передмістях показані, як протест проти несправедливості. Тобто у “Ненависті” питання ісламу тісно переплетено з проблемою “складних” кварталів.

Треба зауважити, що М. Касовітц поклав в основу свого фільму реальні події, а саме вбивство 1993 р. поліцейським Паскалем

⁸⁹ Prédal R. Problèmes d’identité, droit à la difference... – P. 171–186.

⁹⁰ Maghrébins en France. De 1960 à nos jours: la naissance d’une communauté / Sous la dir. de Mohande Khellil. – Toulouse : Éditions Privat, 2004. – P. 125.

⁹¹ Kaya A. Les Français musulmans: enquête sur une rébellion républicaine... – P. 138.

Компеню мусульманського підлітка зі складного передмістя. Компен на допиті погрожував Макоме Мбаоле пістолетом і ненавмисне вистрелив йому в голову, внаслідок чого хлопчина помер. Після появи фільму справа Компена набула великого резонансу, а 13 лютого 1996 р. на сторінках газети *Humanité* висвітлювався перебіг судового засідання та піднімалося питання моральності поліцейського, який лякає пістолетом беззбройного підлітка⁹². Резонанс фільму був настільки великим, що прем'єр-міністр Франції Л. Жоспен ініціював організацію спеціального показу для працівників міністерств.

У 1998 р. вийшла перша серія блокбастера Люка Бессона “Таксі”, а в 2001, 2003 та 2007 роках, відповідно, з'явилися “Таксі 2”, “Таксі 3” та “Таксі 4”, які стали улюбленими не лише для французьких глядачів (більше 10 млн осіб переглянули у кінотеатрах Республіки⁹³). У цих стрічках можна виокремити окремі епізоди, де опосередковано проявилось питання ісламу та мусульман. Зокрема, в “Таксі 2” водій Даніель одягнутий у футболку з написом “Зідан”, а ця футбольна знаменитість, як відомо, не приховувала свого ісламського віросповідання. Сам Даніель, до речі, особа магрибського походження, підтверджує поширений серед французів стереотип про те, що “винним” завжди є “підозрілий смаглявий іноземець, оскільки загорілий означає ледар, а ледар прирівнюється до злочинця”⁹⁴. У стрічці згадується і про стійку взаємну неприязнь між молодими французькими мусульманами та поліцейськими: “Не всі поліцейські напиваються о шостій ранку, щоби бити араба”⁹⁵. Нагадаємо, що слово “араб” вживалося у французькому суспільстві на означення мусульман. Але й сам Люк Бессона не уник цього стереотипу, давши злодіям-невдахам імена Марка та Рашида. Водночас, батько коханої дівчини Даніеля – Лілі генерал Бертіно, який колись брав участь у Алжирській війні, не мав нічого проти того, щоб його донька

⁹² Le policier “moyennement noté”...

⁹³ Maghrébins en France. De 1960 à nos jours... – P. 25.

⁹⁴ Таксі 2 [Taxi 2]...

⁹⁵ Таксі [Taxi], режисер Ж. Кравчик. – Франція, 1998 // DVD.

зустрічалася з особою алжирського походження, чим сценарист хотів показати, що французи більше не страждають від “алжирського синдрому”. У “Таксі 3” присутній негативний персонаж Рашида – торговець кокаїном⁹⁶, а в “Таксі 4” Даніель сам куриє легкі наркотики з Марокко. Складність мусульманських імен для пересічних французів відбилася у словах комісара поліції Жибера, який обурився футболісту Джебріелю Сійєсу: “Ти що весь Коран переписав для свого імені?”⁹⁷.

До питання сучасного їм становища ісламу у Франції та проблеми пошуку “французькими мусульманами” власної ідентичності зверталася багато режисерів. До прикладу, Філіп Фокон у 2000 р. створив фільм “Самія”, у центрі сюжетної лінії якого перебувала молода мешканка Марселя, особа магрибського походження, котра намагалася звільнитися від ваги неактуальних у Франції традиційних нашарувань на культуру ісламу. А в мелодрамі Андре Тешіне “Часи, що змінюються” (2004 р.)⁹⁸ на другому плані показано двох сестер-близнючок мароканського походження. Айша – практикуюча мусульманка, живе в Танжері, Надья – повна її протилежність, незаміжня, має сина від немусульманина та живе в Парижі, А. Тешіне не дає оцінки діям жодної із сестер. У стрічках Жана-П'єра Сінапі “Кемпінг на фермі” (2005 р.) та Джамеля Бенсалоха “Одного разу в Уеді” (2005 р.) піднімалися питання навернення французів в іслам⁹⁹. У стрічці Жерома Фулона “Я думав про вас всі дні” (2007 р.)¹⁰⁰ присутній персонаж вихователя-мусульманина, який дуже гарно вміє ладити з дітьми, і хлопчик-сирота корсиканського походження після довгих перипетій надає перевагу бути всиновленим саме ним, а не багатою французькою сім'єю, яка раніше прийняла його рідного брата.

⁹⁶ Таксі 3 [Taxi 3]...

⁹⁷ Таксі 4 [Taxi 4]...

⁹⁸ Часи, що змінюються [Les Temps qui changent], режисер А. Тешіне. – Франція, 2004 // DVD.

⁹⁹ Gaertner J. L'islam dans le cinéma français...

¹⁰⁰ Я думав про вас всі дні [J'ai pensé à vous tous les jours], режисер Ж. Фулон. – Франція, 2007 // DVD.

Окремо виділимо мініатюру Гуріндера Чодхи “Набережна Сени” зі збірки “Я люблю тебе, Париж” (2006 р.)*, що стосується V округу та розповідає про зустріч трьох хлопців-підлітків і мусульманської дівчини¹⁰¹. Зарка ненароком впала й розбила коліна, Франсуа, який безпосередньо перед тим сміявся з пішоходів, кинувся їй на допомогу. Хлопця зацікавило, чому дівчина носить хустку, на що та відповіла: “Це мій вибір. Коли я ношу хустку, відчуваю захист”. Тобто, режисер цими словами хотів похитнути стійкий стереотип, що хіджаб – це лише засіб гноблення жінок, і він примусово накидається чоловіками. Також своєрідним є поєднання порваних джинсів і хустки, що символічно показує переплетення західних та східних цінностей. Зарка, яка поспішає до дідуся в мечеть, вчиться на факультеті журналістики і мріє написати книгу про “мусульманську Францію”.

Питанням пошуку мусульманами свого місця у французькому суспільстві зацікавився навіть Тоні Гатліф**, який у фільмах піднімав здебільшого проблеми життя циган. Він звернувся до питання ісламу в стрічці “Я народився від лелеки” (1999 р.)¹⁰². Фільм насичений символами, а лелека є уособленням мігрантів, які не можуть знайти свого місця в жодному суспільстві, і змушені переїжджати з місця на місце. Т. Гатліф увів персонажа Алі (зіграв Уассіні Умбарек), юного нелегального іммігранта, переконаного мусульманина, якого не могли зрозуміти навіть батьки, і який подорожує світом у пошуках власної ідентичності, хлопчина постійно цитує Коран, але це не допомагає йому вирішити проблеми.

Інша стрічка режисера “Вигнанці” (2004 р.)¹⁰³ присвячена питанням пошуку нащадками харкі та “чорноногих” свого місця

* Збірка 18 короткометражних фільмів, кожен із яких створений іншим режисером і присвячений окремому паризькому округу.

¹⁰¹ Я люблю тебе, Париж [Paris, je t'aime]. – Франція, Ліхтенштейн, Швейцарія, Німеччина, 2006 // DVD.

** Справжнє ім'я – Мішель Дамані, етнічний ром, народився в Алжирі.

¹⁰² Я народився від лелеки [Je Suis Né D'une Cigogne], режисер Т. Гатліф. – Франція, 1999 // DVD.

¹⁰³ Вигнанці [Exils], режисер Т. Гатліф. – Франція, 2004 // DVD.

в житті суспільства. Зано, нащадок чорноногих, запропонував своїй дівчині Наїмі (дочці харкі) поїхати в Алжир, щоб на власні очі побачити землю, покинуту після Алжирської війни їхніми батьками. Але, виявилось, що в Алжирі вони такі ж чужі, як і у Франції, Наїма та Зано, як і тисячі інших дітей харкі та “чорноногих”, показані “вигнанцями”. Республіка дала їм певні матеріальні блага, але не стала для них Батьківщиною, ці молоді люди протиставлені алжирським нелегальним іммігрантам, які прагнуть будь-якою ціною проникнути у Францію, не розуміючи, що там їх ніхто не чекає. Т. Гатліф схиляє глядача до думки, що, потрапивши до Франції, ці нелегали, ймовірно, і будуть щасливими, задовольнивши свої матеріальні потреби, але вже їхні діти, маючи все необхідне для життя, будуть шукати свого коріння, і стануть такими ж нещасними, як Зано та Наїма.

Проблема подорожей у пошуках себе є класичною для Гатліфа, але до неї зверталися й інші режисери, зокрема Ізмаїл Феррукі у фільмі “Велика подорож”, що побачив світ у 2004 р.¹⁰⁴ розповідає про паломництво французьких мусульман у Мекку з метою віднайти свою релігійну ідентичність.

У 2000–2001 рр. проблемою “номер один” у французькому суспільстві та ЗМІ була Алжирська війна. Це сприяло появі багатьох документальних і художніх стрічок, які мали допомогти переосмислити цю болісну сторінку французької історії. У листопаді 2001 р. на каналі Arte вперше транслювався серійний документальний проект “Алжир химер” Франсуа Лучіані, в якому розповідалося про історію завоювання Алжиру¹⁰⁵. Фільм викликав значне зацікавлення, про що може свідчити його ретрансляція у липні 2003 р. на France 2.

У документальних проектах відбивалася позиція їх авторів, яка часто була протилежною. Наприклад, у березні 2002 р. на France 3 демонстрували документальний фільм “Близький ворог” Філіпа Ротмана, знятий на підставі свідчень про тортури та ганеб-

¹⁰⁴ Gaertner J. L’islam dans le cinéma français...

¹⁰⁵ Branche R. La guerre d’Algérie: une histoire apaisée... - P. 49.

ну поведінку французької армії в Алжирі¹⁰⁶. Стрічка була досить однобокою, оскільки всі французи трактувалися як банда садистів, а алжирці – невинні жертви. Іншою крайністю була документальна картина Сержа де Сампіньї та Жана-Жака Жорді “Коли Алжир був французьким”¹⁰⁷, показана каналом М6 16 травня 2006 р. Стрічка де Сампіньї та Жорді складалася із кадрів, знятих у Французькому Алжирі в 1940–1960-х рр. багатими “чорноногими”, які мали власні фотоапарати. У фільмі наголошено, що в 1830 р. Алжир було звільнено від “османського впливу” та показано прекрасні пейзажі без людської присутності. Відповідно, французи поставали не завойовниками, а мирними колонізаторами та творцями прекрасної країни. Цікаво, що корінні алжирці, за винятком дуже заможних сімей, зокрема Бубакерів, у фільмі просто не фігурували. Тому погоджуюся із Карлою Калярже, що фільм насправді показував не життя Алжиру в період залежності від Франції, а уявний світ “чорноногих”, для яких ця колонія після 1962 р. стала “втраченим раєм”¹⁰⁸.

Зміни у поглядах французів, внаслідок дискусії 2000–2001 рр. проявилися й у тому, що в травні 2004 р. великий ажіотаж викликала “прем’єра” художнього фільму італійського режисера Д. Понтекорво “Алжирська битва”, знятого 1965–1966 рр.¹⁰⁹, в якому заторкнуто проблему застосування тортур французькою армією. Варто зауважити, що спроби показу цієї стрічки у 1970 та 1981 рр. не викликали жодного ентузіазму. До теми Алжирської війни та її наслідків для мусульман Республіки звернулися і сценаристи французьких художніх фільмів. Так, у 2006 р. з’явилися стрічки

¹⁰⁶ Beaud S. Stéphane Beaud, ou la mise en actes de la recherches en sciences sociales [En ligne] / S. Beaud // Labyrinthe. – 2002. – № 13. – URL : <http://labyrinthe.revues.org/index1485html> // 26.11.09.

¹⁰⁷ Європа та її болісні минувшини ... – С. 43–45.

¹⁰⁸ Calargé C. Re-voir le paradis perdu: Distorsions, amnésie, silences et ... nostalgie de Quand l’Algérie était française / C. Calargé // Contemporary French and Francophone Studies. – 2012. – Vol. 16. – Issue 11. – P. 45–53.

¹⁰⁹ Stora B. La fin de l’amnésie / B. Stora // L’Histoire: Guerre d’Algérie. Ce qu’on savait vraiment. – 2004. – № 292. – P. 56.

Лорена Герб'є “Полковник”¹¹⁰ і Філіпа Фокона “Зрада”. Л. Герб'є не лише змалював жахливі приклади застосування тортур французькою армією в Алжирі, а й розкрив моральну проблему молодих військових, яких командири змушували брати участь у катуванні цивільного населення. Ф. Фокон звернувся до проблеми солдат-алжирців, що воювали у французькій армії та розривалися між обов'язком і голосом крові. Флорент Еміліо Сірі, який брав участь в Алжирській війні, у 2007 р. створив стрічку “Близький ворог”, в якій намагався показати катастрофічні наслідки війни¹¹¹. В інтерв'ю газеті l'Express 21 вересня 2007 р. він сказав: “Мій дідусь брав участь у Великій війні [Перша світова], мій батько в дурній війні [Друга світова], а я в брудній війні [Алжирська]”¹¹².

Але уявлення про мусульман, як “інших”, а, відповідно, потенційних ворогів, залишалось глибоко вкоріненим у свідомість. Так, Брюно Дюмон у картині “Фландрія” (2005 р.)¹¹³ показує, як звичайні сільські хлопці в умовах війни перетворюються на жорстоких садистів, а жертвами-ворогами для них режисер обирає саме арабів-мусульман.

Фільм Томаса Гілу “Мішу з Обера: маленький араб” (2007 р.)¹¹⁴, в якому зіграв і культовий французький актор Жерар Депардье, розповідає про нелегке та сповнене несподіванок життя маленького “алжирця”, що народився у паризькому передмісті Обервільє. У 1961 р., тобто в розпал Алжирської війни, його взяла на виховання французька сім'я, але Жизель (прийомна мати) довелося перемалювати Місауту волосся у світлий колір, аби її чоловік не здогадався, що це араб. Проблеми виникали і з харчуванням, оскільки Жизель була змушена непомітно від Жоржа (грав Ж. Депардье) пропонувати Місауту (чи Мішу, як його почали називати) інше м'ясо замість свинини.

¹¹⁰ Полковник [Mon colonel]...

¹¹¹ Близький ворог...

¹¹² “L'Ennemi intime” vu par Florent Emilio-Siri...

¹¹³ Фландрія [Flandres]...

¹¹⁴ Мішу з Обера: маленький араб...

Жорж спочатку дуже насторожено ставився до ісламу. Коли він з Мішу привіз баранів мусульманській сім'ї напередодні свята Аїд-аль-Кебір, і їх хотіли пригостити кускусом, то Жорж почав кричати: “Брудні араби, не чіпайте мого сина!”. У цьому епізоді протиставлена поміркована позиція мусульманської громади та нетолерантне ставлення “корінних” французів. Але нетолерантність Жоржа не означала, що він фізично дискримінуватиме мусульман, натомість кадри із нанизаними на шворку відрізаними вухами алжирців і вимащування білою фарбою Місаута дорослими негідниками було ілюстрацією того, куди може завести сліпа ненависть. Трансформація у поглядах Жоржа на іслам відбулася після того, як малий Мішу віддав йому найдорожче, що мав – свій амулет, аби полегшити йому приступ малярії.

Фільм Т. Гілу також піднімає питання подвійної самоідентифікації мусульман, що асимілювалися у Франції. Коли після війни рідний батько захотів забрати Місаута назад, то він відповів, що є “Мішелем і французом”. Водночас рідний брат (він проживав в іншій родині, яка використовувала його, як робочу силу) назвав Місаута “відступником”. Це в черговий раз підтверджує думку, що для вдалої інтеграції необхідні любов і розуміння. Мішеля забрали в Алжир, але, коли він виріс, то повернувся в Париж, бо одночасно любив і Францію, й іслам.

IV.3. Соціальні аттитюди французів щодо мусульман

Диспропорція у доступі до ринку праці корінних французів та осіб іммігрантського походження була викликана не лише об'єктивними чинниками (відсутність відповідного диплому, що не дозволяв зайняти бажану посаду, пропозиція ринку праці того чи іншого регіону), а й суб'єктивними, зокрема, дискримінацією на релігійній основі. 44% осіб магрибського походження заявили у 2004 р., що були принаймні раз жертвою дискримінації

при прийомі на роботу¹¹⁵. Щоправда, як показало дослідження, проведене у 2001–2002 рр. колективом соціологів під керівництвом Алена Фріке, для мусульман магрибського походження характерним було перебільшувати масштаби дискримінації: з 25 опитаних всі вважали себе жертвами ксенофобії у професійно-трудої сфері, хоча на час анкетування вони займали доволі престижні посади¹¹⁶.

Релігійна дискримінація при зарахуванні на роботу зафіксована у судових рішеннях, але це далеко невичерпні показники. У Франції в 1995 р. їх було ухвалено лише 74, а в 1996 р. – 81, у той час, як у Великій Британії – близько 2000¹¹⁷. Як показало дослідження Ф. ЛЬорсері, С. Барікі та Ф. Бруші, яке проводилося у Марселі у 1997–1998 рр, мусульмани, загалом, рідко зверталися до французьких судів, вважаючи це даремним витрачанням часу^{118*}.

За підсумками вересневого 1996 р. опитування Французького інституту громадської думки, працедавці-французи здебільшого аргументували свою відмову взяти на роботу мусульманина чи мусульманку чотирма постулатами. По-перше, такий працівник може не сподобатися клієнтам, а це зумовить зменшення прибутків, по-друге, ймовірність несприйняття колективом нового колеги через надмірні відмінності у культурі, по-третє, зава-

¹¹⁵ Lainé F. L'insertion des jeunes issus de l'immigration: de l'école au métier / F. Lainé, M. Okba. – Marseille : CEREO, 2005. – P. 33–34.

¹¹⁶ Identification des discriminations dans l'accès à l'emploi des diplômés du supérieur issus de l'immigration // Migrations études. – 2004. – № 124. – P. 5–6.

¹¹⁷ Lutte contre les discriminations: faire respecter le principe d'égalité. Rapport au Premier ministre. – Paris : La documentation Française, 1998. – P. 90.

¹¹⁸ Lorcerie F. Les Populations d'origine maghrébine et comorienne...

* Щоправда, суди часто ставали на бік “потерпілих”. Зокрема, у 2005–2006 рр. трапилася курйозна ситуація. У січні 2005 р. м'ясник Гі Лефевр шукав помічника. Оскільки служба зайнятості не змогла йому одразу когось запропонувати, пан Лефевр взяв на роботу сина сусіда. Але через певний час біржа праці скерувала до пана Лефевра свого кандидата, яким виявився темношкірий мусульманин. Так як “Гі Лефевр не хотів на роботу ні чорних, ні мусульман”, 17 січня 2006 р. суд змусив його виплатити 4 тис. євро морального відшкодування, 500 євро штрафу та відсидіти два місяці у в'язниці. Див. : Bouclier T. La France au risque de l'islam. L'enquête / Thierry Bouclier. – Versailles : Éditions Rémi Perrin, 2012. – P. 152–153.

жав стійкий негативний стереотип про мусульман, як людей не-врівноважених і фанатичних (до того ж, станом на 2004 р. 50–80 % в'язнів у тюрмах, розміщених поблизу складних передмість, були ісламського віросповідання), і, по-четверте, надавалася перевага забезпеченню роботою насамперед корінних французів (48 % опитаних)¹¹⁹.

У звіті Вищої ради з питань інтеграції за 1998 р. наведено розмову керівника відділу одного з французьких підприємств та соціолога Філіпа Батайля. Завідувач у 1996 р. скаржився на те, що він 27 років пропрацював у цій установі, виконував найважчу роботу, а його син мусить залишатися безробітним. Обурення батька підсилювалося тим, що сам він узяв до себе у відділ двох французів магрибського походження: „Я взяв двох арабів, а мій син – Француз, я все роблю для підприємства, а його не беруть...”¹²⁰. Дві перші літери у цих словах навмисне підкреслено, оскільки у французькій мові національність пишеться з великої букви, а написання з малої свідчить про неповагу. У грудні 2006 р. керівник відділу кадрів заявив кандидату на пост виконроба одного з французьких підприємств, що він не може його взяти, “оскільки робітники не хочуть, щоб ними керували чорні чи араби”¹²¹. На цих прикладах бачимо ототожнення французів, які мають релігійну й антропологічну відмінності, з “арабами”.

У жовтні-листопаді 1997 р. О. Ноель, прагнучи зрозуміти причини відмов, опитав сорок трьох працедавців¹²². До вищезгаданих мотивацій додалася ще одна – негативний досвід роботи з особами магрибського походження (порушення розпорядку дня, крадіжки тощо). Керівники підприємств часто здогадувалися

¹¹⁹ L'islam majoritaire dans les prisons...; Identification des discriminations dans l'accès à l'emploi des diplômés du supérieur issus de l'immigration // Migrations études. – 2004. – N° 124. – P. 8; Lutte contre les discriminations: faire respecter le principe d'égalité... – P. 38.

¹²⁰ Lutte contre les discriminations: faire respecter le principe d'égalité... – P. 97.

¹²¹ Schweitzer L. Haute autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité : rapport annuel 2007... – P. 39.

¹²² Noël O. Jeunes issus de familles immigrées... – P. 1–12.

про ксенофобські настрої своїх підлеглих, проте не порушували цього питання й не обговорювали його у колективі. Намагаючись уникати конфліктів, вони відмовляли у працевлаштуванні мусульманам, особливо з вираженими неєвропейськими антропологічними рисами. Подвійна релігійна та етнічна стигматизація стимулювала розвиток прихованої дискримінації, яка могла проявитися у неочікуваний момент. До прикладу, така ситуація склалася на одному підприємстві Франції у 2002 р., коли у француза Андре вкрали мотоцикл. Той, не довго роздумуючи, звинуватив у крадіжці свого співробітника-мусульманина Каріма, хоч не мав для цього достатньо підстав. Розуміючи неможливість довести вину свого колеги, Андре до суду не звертався, але продовжував публічні звинувачення. Його підтримували й інші колеги. Коли ж Карім у відповідь подав скаргу на цю фірму, новий відповідальний за роботу з персоналом у 2003 р. спробував примирити ворогуючі сторони, але до 2005 р. успіху не домогся¹²³.

Фактично, більшість працедавців, які відмовляли мусульманам у зарахуванні на роботу, не називали їм справжніх причин відмови, боячись ймовірного судового переслідування. Саме тому 90% опитаних О. Ноелем працедавців пояснили кандидатам на вакантні робочі місця своє негативне рішення браком досвіду, некомпетентністю чи невідповідністю даній посаді¹²⁴.

Траплялися випадки, коли людей не приймали на роботу через мусульманські імена. Такі ситуації зафіксовані у вже згаданому звіті Вищої ради з питань інтеграції¹²⁵. Зокрема, наводяться слова француза алжирського походження, який, через своє прізвище, був змушений докласти надзусиль для отримання роботи, незважаючи на дипломи, а також шукати поручителів серед “корінних французів”, щоб йому довірили відповідальну справу. Про схожу проблему розповів у 2003 р. соціологу Орелін Жолен

¹²³ Schweitzer L. Haute autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité : rapport annuel 2005... – P. 16.

¹²⁴ Noël O. Jeunes issus de familles immigrées... – P. 1–12.

¹²⁵ Lutte contre les discriminations: faire respecter le principe d'égalité... – P. 6.

керівник проекту “Політика міста” із Валенсьєна: “Якщо ви називаєтеся Франсіс Дюпон і походите з комуни... все добре. Але якщо ви походите з комуни... і називаєтеся Саїд Брагім, все набагато гірше.”¹²⁶. У 2007 р. випускник престижної Марсельської торгівельної школи, який третій рік не міг знайти роботи, в інтерв’ю Франсуаз Льорсері свої невдачі пояснював чотирма причинами: мусульманське ім’я, приналежність до негроїдної раси, ісламське віросповідання та проживання у складному кварталі¹²⁷. Як бачимо, респондент на перше місце поставив саме мусульманське ім’я.

У 1998 р. щоденна газета Le Monde писала про працедавця, який погоджувався взяти на посаду механіка 22-річного Мохамеда за умови, що той змінить ім’я. Свою позицію керівник пояснював тим, що, почувши мусульманське ім’я, клієнти дорікатимуть тим, що він не взяв на роботу “справжнього француза”¹²⁸. Про випадки, коли особи з “нефранцузькими” прізвищами мусили змінювати їх задля отримання роботи, розповіла у 2001 р. Національній консультативній комісії з прав людини 40-річна архітектор алжирського походження¹²⁹.

13 квітня – 14 травня 2004 р. Дослідницький центр питань дискримінації при Університеті Париж I (Сорбона) у співпраці з Товариством Адіа провели експеримент. На 258 оголошень про пошук працівників на приватні фірми було відправлено 7 різних анкет¹³⁰. 75% аналізованих фірм обрали кандидатуру чоловіка з типово французькими прізвищем та іменем, білошкірого, з паризькою пропискою. І лише 14% позитивних відповідей отримав француз із мусульманським іменем¹³¹. Тобто, згідно цього дослідження,

¹²⁶ Jaulin A. La discrimination „raciale”... – P. 31.

¹²⁷ Geisser V. Les Marseillais musulmans... – P. 126.

¹²⁸ Rabzani M. Discrimination ethnique à l’embauche... – P. 36

¹²⁹ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2001... – P. 107.

¹³⁰ Racisme et Xénophobie dans les Etats membres de l’UE...

¹³¹ Versini D. Rapport sur la diversité dans la fonction publique / Dominique Versini. – Paris : La documentation Française, 2004. – P. 19.

мусульмани мали у п'ять разів менше шансів отримати роботу, ніж інші французи. Катерина Демінцева наводить дані про аналогічне дослідження, здійснене “одним із французьких телеканалів”, результати якого показали, що мусульмани мали лише на 3% менше шансів, ніж типові французи¹³². Однак, через брак конкретних даних (назва каналу, час проведення, вибірка тощо) не можемо вважати їх достовірними.

Такі результати спонукали префектуру департаменту Рона запропонувати застосування анонімних анкет при зарахуванні на роботу¹³³ (без вказування імен, прізвищ та адреси). Працівники Міжнародної Гельсинської федерації прав людини у травні 2004 р. проаналізували 1806 анкет, і зробили висновок про те, що в середньому 30% чоловіків із “французькими” прізвищами та 5% з “арабськими” отримують позитивну відповідь¹³⁴. Що ж стосується жінок, то, за результатами тесту, проведеного у квітні 2005 р. у Парижі, кандидатка магрибської зовнішності, отримувала втричі менше запрошень на співбесіду, ніж її “корінні” однолітки (8% та 25% відповідно)¹³⁵. Тобто, жінки, що сповідували іслам, отримували більше запрошень, ніж чоловіки цієї релігії, що пов'язано зі сприйняттям їх французами, як осіб, які швидше піддаються інтеграції¹³⁶.

Привітніше ставлення до мусульманок, ніж чоловіків, які сповідували іслам, пояснювалося також тим, що їх не сприймали, як конкурента на ринку праці. У 1999–2000 рр. у районі Іль-де-Франсу Фатіма Лмадані провела анкетування серед натуралізованих мароканок першого покоління, старших 60 років, з метою виявити особливості їх інтеграції у французьке суспільство. Одна 61-річна респондентка, яка 21 рік пропрацювала на заводі, розпо-

¹³² Демінцева Е. Быть “арабом” во Франции... – С. 136.

¹³³ Racisme et Xénophobie dans les Etats membres de l'UE...

¹³⁴ Intolerance and Discrimination against Muslims in the EU... – P. 67.

¹³⁵ Faroux R. La lutte contre les discriminations ethniques dans le domaine de l'emploi / Roger Faroux. – Paris : La documentation Française, 2005. – P. 7.

¹³⁶ Koprolin E. Les femmes médiatrices entre l'islam et les valeurs de l'Europe occidentale / E. Koprolin // Question de N° 126 : Pour un islam de paix. – Paris : Éditions Albin Michel, 2001. – P. 127–144.

віла курйозну ситуацію, коли їй вручили медаль на ім'я “Пана...”, а не “Пані...”, бо у французькому суспільстві не звикли до того, що мусульманки працюють¹³⁷.

Навіть отримавши роботу, французьких мусульман не оминули неприємні ситуації, зумовлені упередженим ставленням до них колег по роботі. У 2003–2005 рр. Міністерство оборони Франції провело дослідження серед військовослужбовців-іммігрантів, 2/3 з яких становили мусульмани. Частина солдатів, особливо першого року служби, надавала перевагу називати себе вегетаріанцями, побоюючись упередженості товаришів. Дехто з тих, хто назвав себе мусульманином і отримував спеціальний пайок (страви без свинини), ставав об'єктом заздрощів колег-немусульман, які вважали, що він симулює, аби отримати свіжіші продукти¹³⁸. Ще більше невдоволення викликало звільнення солдат-мусульман від силових вправ на період Рамадану. У жовтні 2006 р. в армії були зафіксовані погрози й образи щодо військовослужбовців-мусульман¹³⁹.

Водночас, про випадки, коли новонавернені мусульмани не відчували жодної неприязні з боку своїх колег, писала французька дослідниця Марі Бастен. Вона наводить слова корінних французів: 35-річного інженера та 38-річного архітектора, які вказують, що ставлення до них колег після їхнього навернення в іслам зовсім не змінилося¹⁴⁰.

У 1995–2007 рр. французькі мусульмани часто ставали для своїх колег-немусульман моделлю для доведення правильності інформації, почерпнутої у ЗМІ. Так, 40-річна Фаріда, французька алжирського походження, скаржилася 7 серпня 2003 р. в інтерв'ю соціологу А. Буазен на цікавість колеги, який запитав її про те, ким вона себе вважає: французькою, алжиркою чи мусульманкою¹⁴¹. Французький інститут громадської думки 22–26 листопада

¹³⁷ Lmadani F.-A.-B. Les femmes marocaines...

¹³⁸ Withol de Wenden C. L'islam dans l'armée...

¹³⁹ Rapport sur l'Islamophobie en France en 2008 par CCIF...

¹⁴⁰ Bastin M. Subjectivité et intersubjectivité dans la conversion...

¹⁴¹ Voisin A. Logement et discrimination... – P. 90.

2004 р. з таким питанням звернувся до 1036 осіб¹⁴², ще раз підтвердивши інтерес суспільства до цієї проблеми.

Соня, 26-річна француженка мароканського походження, в інтерв'ю від 29 березня 2003 р. визнала, що її колеги постійно розпитували про життя і різні речі, які мали місце у Марокко, хоча вона там ніколи не була¹⁴³. Траплялися випадки, коли, у зв'язку з гострими зовнішньополітичними проблемами, французьким мусульманам нав'язували певні “ярлики”. Про таку ситуація Орелін Жолен розповів респондент із Валь де Самбре: “Як тільки у світі з'являється нова проблема, нам [мусульманам Франції – Б.С.] пришивають її національність. Треба лише, щоби вона походила з арабо-мусульманського світу. Завтра, я навіть не знаю... Припустімо, що єгиптяни стануть робити дурниці, і я стану єгиптянином.”¹⁴⁴. У 2006 р. 31-річний службовець-мусульманин із передмістя Парижа Сена-Сен-Дені відомого, як один з колишніх “червоних” кварталів, а з 1990-х рр. – доволі конфліктного у соціальному відношенні, нарікав на те, що співробітники постійно докучали йому запитаннями про події в Іраку та Палестині¹⁴⁵.

Напевно, подібні запитання колег можна пояснити простою цікавістю французів до ісламу та мусульман. Але, як вказується у звіті Об'єднання проти ісламофобії у Франції за 2003–2004 рр, були випадки, які виходили за ці рамки. 5 липня 2004 р. на співбесіді щодо прийому на роботу, яка тривала 45 хвилин, програміста-мусульманку запитували наступні речі: її походження та національність, роль берберів у захопленні Іспанії, походження слова “Гібралтар”, порівняння правління Мохамеда VI та Хасана II, особливості ісламізму в Марокко, чому її батько емігрував до Франції та про професії рідних¹⁴⁶. Схожі питання службовцям-мусульманам в аеропорту Руассі-Шарль де Голль ставили працівники префектури Сена-Сен-Дені: “Чи часто ви відвідуєте мечеть? Чому?”

¹⁴² La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2004...

¹⁴³ Voisin A. Logement et discrimination... – P. 89.

¹⁴⁴ Jaulin A. La discrimination „raciale”... – P. 71.

¹⁴⁵ Marlière E. Le sentiment d'injustice...

¹⁴⁶ Rapport d'étape du CCIF sur l'Islamophobie en France 2003–2004...

Скільки разів на тиждень? Яку саме? Чому ви носите бороду? Що це символізує? Чи можете ви її зголити? Чи заважає вам присутність жінок в аеропорту? Чи можете ви потиснути жіночу руку, поцілувати? [уявлення про уникання та зневагу мусульман до жінок, що не сповідують іслам – Б.С.] Чи вважаєте ви себе французьким мусульманином чи просто мусульманином? [знову подвійна ідентифікація – Б.С.] Як ви вдягаєтеся вдома? Чи носить ваша дружина хіджаб? Чи носите ви джеллабу? [прагнення зрозуміти, чи мусульмани просто дотримуються законів Республіки у громадському просторі, чи поділяють її цінності вдома – Б.С.]¹⁴⁷.

У 2002–2004 рр. внаслідок надмірної уваги ЗМІ до ісламу і, особливо, помітних релігійних символів, що було пов'язано, спочатку, із президентською кампанією¹⁴⁸, а, згодом, із обговоренням Закону Про заборону видимих релігійних символів у середніх навчальних закладах, гостро постало питання релігійної атрибутики на робочому місці. Несприйняття мусульман у професійно-трудо-вій сфері у контексті цих подій не можна назвати масовим, навпаки, йдеться лише про окремі випадки. Так, на думку соціального працівника із Марселя Ларбі Сауді, для того, щоб працювати потрібно відмовитися від хіджабу та бороди¹⁴⁹. У 2002 р. Об'єднання проти ісламофобії у Франції зафіксувало випадок, коли працедавець вимагав від працівниці відмовитися від хіджабу, хоча раніше це не викликало жодних проблем. Оскільки жінка не виконала вимогу, то її було звільнено, але невдовзі поновлено на робочому місці рішенням Апеляційного Суду¹⁵⁰. У березні 2004 р. інструктору з плавання із Сена-Сен-Дені погрозували звільненням через його бороду¹⁵¹, тобто виступали не так проти нього, як людини, як щодо зовнішніх проявів ним своєї релігійності. Цікавий факт зауважив Вінсент Гейсер: колеги по-іншому, ніж жінок похилого

¹⁴⁷ Rapport sur l'Islamophobie en France en 2008 par CCIF...

¹⁴⁸ Новоженова И. Национальный фронт во Франции / И. Новоженова // Актуальные проблемы Европы. – 2004. – № 2. – С. 99–124.

¹⁴⁹ Geisser V. Les Marseillais musulmans... – P. 149.

¹⁵⁰ Tebbakh S. Muslims in the EU... – P. 48.

¹⁵¹ Rapport d'étape du CCIF sur l'Islamophobie en France 2003–2004...

віку, сприймали дівчат у хіджабі. Обурення викликала саме молодь з помітними релігійними атрибутами¹⁵². Очевидно, це пояснюється тим, що молоді дівчата, які закінчили французькі навчальні заклади, на переконання французів, мали би поділяти республіканські цінності та, насамперед, світськість.

Майже 10% французьких мусульман на початку XXI ст. були приватними підприємцями, найвищий показник серед осіб турецького походження – 12%. У 2000–2004 рр. мали місце окремі акти, спрямовані проти мусульман-підприємців, але вони були нечисленними і їх географія обмежується здебільшого територією о. Корсика*, до того ж вони реалізовувалися здебільшого членами ультраправих рухів – *Resistenza Corsa* (Корсиканський опір), *Organisation secrete Corse* (Таємна Корсиканська організація), *Armata Cristiana Corsa* (Християнська Корсиканська Армія), які виступали, насамперед, проти напливу іммігрантів з Марокко, які у 2007 р. становили вже 4,2% населення острова¹⁵³.

¹⁵² Geisser V. *Les Marseillais musulmans...* – P. 189.

* Наприклад, 1 березня 2000 р. у Корті підірвали фургончик для доставки піци, який належав мароканцю, а 13 червня 2000 р. у Феліцето двоє зловмисників побили робітника туніського походження, вимагаючи, щоб він покинув Корсику. 7 квітня 2002 р. в XI окрузі Парижа під час єврейської демонстрації кинуто запалювальні суміші в арабську пекарню, а 19 червня 2002 р. в Бастія була спроба замінувати піцерію, що належала мусульманину; 9 серпня 2002 р. зловмисники знову спробували здійснити задумане, невдалу спробу втретє повторили 9 листопада 2002 р. Випадок із піцерією у Бастія, показує, що такі дії були спрямовані проти конкретної особи і у даному випадку можна прослідкувати поєднання релігійного протистояння та ділового суперництва. В Аяччо 18 жовтня та 17 листопада 2002 р. відповідно були спроби підірвати ресторан “Ла Казбах” та ятку з фруктами, що належали особам магрибського походження. 21 лютого 2004 р. в тому ж таки Аяччо було замінено бар, який належав мароканцю. Див.: *La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2000.* – Paris : La documentation Française, 2001. – P. 32.; *La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2003.* – Paris : La documentation Française, 2004. – P. 41–44.; *La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2002.* – Paris : La documentation Française, 2003. – P. 44–45.; *La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2004.* – Paris : La documentation Française, 2005. – P. 43.

¹⁵³ Стрельцова Я. Проблема “Косово”: позиція Франції / Я. Стрельцова // *Мировая экономика международные отношения.* – 2009. – № 3. – С. 47.

У 2000–2007 рр. Національна консультативна комісія з прав людини спільно з Французьким інститутом громадської думки щорічно здійснювали моніторинг суспільної думки. Серед визначених питань були й такі, які стосувалися професійно-трудової сфери. Зокрема, у 1999–2000 рр. 81% опитаних французів сказали, що вважають недопустимим відмовляти у працевлаштуванні кваліфікованій особі магрибського походження¹⁵⁴, але вже у 2002 р. таких стало лише 58%¹⁵⁵, що очевидно пов'язано із подіями 11 вересня 2001 р. у США, освистанням національного гімну (“Марсельези”) на футбольному матчі Франція-Алжир 6 жовтня 2001 р. та президентською кампанією 2002 р. Показники опитування у 2003 р. свідчили, що тільки 53% французів засудили відмову у працевлаштуванні кваліфікованому “мусульманину”¹⁵⁶. Висвітлення у ЗМІ подій в Іраку та надмірні дискусії про переваги заборони помітних релігійних атрибутів у середніх навчальних закладах дали свої наслідки. У 2004 р., незважаючи на теракт 11 березня у Мадриді, спостерігалася позитивна динаміка. Так 61% засудили ксенофобію щодо мусульман у сфері трудових взаємин¹⁵⁷. Іншими словами, внутрішній чинник став домінуючим у формуванні суспільної думки про французьких мусульман. 2005–2006 роки, попри події жовтня-листопада 2005 р. у французьких передмістях, відзначалися зниженням декларованого рівня ворожості щодо мусульман на ринку праці. У 2007 р. 82% опитаних французів засудили дискримінацію мусульман у сфері трудових відносин¹⁵⁸. За даними Національної консультативної комісії з прав людини, у 1989–2001 рр. відсоток тих, хто

¹⁵⁴ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2000... – P. 83.

¹⁵⁵ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2001... – P. 74.

¹⁵⁶ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2003... – P. 20.

¹⁵⁷ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2004... – P. 13.

¹⁵⁸ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2007...

протестував проти обрання мером комуни мусульманина зменшився з 60 % до 35 %, відповідно¹⁵⁹.

Французькі мусульмани в 1995–2007 рр. більше, ніж інші категорії населення, потерпали від несприятливих житлових умов, зокрема гетоїзації, що розцінювалося ними, як перешкода на шляху до інтеграції. Їхнє невдоволення поділяла і більшість французів: 94 % опитаних 24–25 листопада 2004 р. провідним моніторинговим центром Institut TNS-SOFRES вважали, що успішному інтегруванню заважає відсутність гідного житла для іммігрантів усіх поколінь. Натомість, релігійний фактор, тобто іслам, перешкодою для входження у французьке суспільство назвало лише 19 % респондентів¹⁶⁰.

Однак, декларування необхідності забезпечити знедолених мусульман гідним житлом зовсім не означало, що ці 94 % французів прагнули бачити їх своїми сусідами. Історик, дослідниця міграцій М.-К. Блян-Шалеар наводить дані, що у кварталі Шамар міста Дре частина багатоповерхівок – “білі”, а інші – “іммігрантські” на 95 %¹⁶¹. Комуни ж передмість, які погодилися на будівництво соціального житла, намагалися уникнути прийому сімей магрибського походження, хоча вже згадані закони “Делебарре” та “Гейсо” забороняли сегрегацію у житловій сфері. Факти порушення прав громадян змусили прем’єр-міністра Республіки Л. Жоспена відкрити 18 березня 2000 р. безкоштовну телефонну лінію “114” для жертв і свідків дискримінацій. З 1 січня до 30 квітня 2001 р. працівники цієї лінії прийняли 7647 викликів, 12 % з яких стосувалися дискримінацій у забезпеченні житлом¹⁶².

¹⁵⁹ Etude 2003. Intolérance et violences à l’égard de l’islam dans la société française [En ligne]. – URL : http://www.cncdh.fr/IMG/pdf/Etude_intolerance_a_l_islam_2003.pdf // 30.09.09.

¹⁶⁰ Les Français et l’intégration // Le français dans le monde. – 2005. – N° 39. – P. 43.

¹⁶¹ Blanc-Chaléard M.-C. Histoire de l’immigration ... – P. 99.

¹⁶² Fassin D. Un traitement inégal: Les discriminations dans l’accès aux soins / D. Fassin, E. Carde, N. Ferré, S. Musso-Dimitrijevic [En ligne]. – URL : <http://infodoc.inserm.fr/cresp/cresp.nst/Rapport%20%20-%20Discriminations%20%20.pdf> // 22.02.10.

Чимало французів впродовж 1995–2007 рр. не вважали можливим орендувати житло мусульманам, сприймаючи їх як надто неспокійних і проблемних¹⁶³. Стереотип про багатодітність мусульманок дуже стійкий і поширений. Це ілюструють слова медичної працівниці з інтерв'ю 2000 р. соціологу Д. Фассену: “Коли у досьє хворої записано “Ясміна”, ви скажете собі, що це точно особа магрибського походження, відповідно у неї 15–20 дітей. Звичайно, відмовишся від такої хворої”¹⁶⁴. Витворювався відповідний асоціативний ряд: ім'я, етнічна (у даному випадку, й релігійна) приналежність, стереотип про багатодітність та, як наслідок, самовідмежування від “іншого”, насамперед, з метою уберегти себе від зайвих проблем. Ще красномовніше багатодітність мусульманських сімей описала 16 листопада 2005 р. у своєму виступі на російському телебаченні секретар Французької академії Елен Каррер д'Анкосс. Пані д'Анкосс сказала: “Всі, наприклад, дивуються, чому ці діти бігають по вулиці, а не ходять до школи? Чому їхні батьки не можуть купити квартиру? Зрозуміло, чому: вони полігамісти. У їхніх квартирах по три-чотири жінки і двадцять п'ять дітей...”¹⁶⁵.

“Мусульманські” імена часто ставали перешкодою для отримання бажаного житла. 29-річна Хадіжа 3 грудня 2003 р. розповіла в інтерв'ю соціологу Анес Вуазен, що одного разу вона подзвонила в агенцію нерухомості під “французьким” іменем і почала розпитувати про квартири у Брон-Паріллі (передмісті Ліону, заселеному здебільшого особами магрибського походження). Як не дивно, працівниця почала відраджувати її від купівлі житла у цьому районі, сказавши, що “там живуть “ці араби”, а з ними ніколи не буде спокою”¹⁶⁶. Коли за 2–3 дні Хадіжа зателефонувала під своїм справжнім іменем, той же агент розхвалювала їй саме

¹⁶³ Tebbakh S. Muslims in the EU... – P. 53.

¹⁶⁴ Fassin D. Un traitement inégal: Les discriminations dans l'accès aux soins...

¹⁶⁵ Балибар Э. Волнения в banlieues / Э. Балибар // Прогнозис. – М. : Ин-т Восточной Европы, 2008. – № 2 (14). – С. 285.

¹⁶⁶ Voisin A. Logement et discrimination... – P. 87.

Брон-Парілі. Такі приклади свідчать про поширеність стереотипів (багатодітність і галасливість мусульман) у суспільній свідомості французів.

Співробітники Національної консультативної комісії з прав людини, Вищої інстанції з боротьби проти дискримінацій і за рівність і Європейського моніторингового центру расизму та ксенофобії зафіксували випадки, коли мешканці невеличких містечок або багатих кварталів міст не продавали житла мусульманам, яких вони могли ідентифікувати, як таких. Зокрема, ще в 1989 р., купуючи будиночок у Воль-ан-Веліні (невеличкому містечку неподалік Ліону), Анес Вуазен вислухала тираду про те, що у цьому містечку нема жодного “араба”, і це дуже приваблює покупців-французів¹⁶⁷. Ситуація у цьому населеному пункті не змінилася й до 1999 р., а мешканці навіть виступали проти візитів осіб магрибського походження. Схожі настрої панували у 2000–2001 рр. в Отмоні (передмісті Обежу), де власники житла відмовлялися продавати помешкання мусульманам (“особам з арабськими прізвищами”)¹⁶⁸. Загалом, з ідентифікацією особи за її прізвищем часто виникали непорозуміння. Так, у лютому 2007 р. Вища інстанція з боротьби проти дискримінацій і за рівність зареєструвала відмову орендувати квартиру сім’ї, бо чоловік звався Бен Алі, “а це не француз, а турок”¹⁶⁹, насправді, потерпілий був французом мароканського походження. У 1995–2001 рр. французький юрист алжирського походження проживав у Монтрей не тому, що не мав грошей на щось краще, йому просто не хотіли орендувати житло у престижнішому районі¹⁷⁰.

У 1995–2007 рр. відмови в оренді житла були спричинені ксенофобією щодо незвичних (“арабських”) прізвищ, релігійної

¹⁶⁷ Voisin A. Logement et discrimination... – P. 3.

¹⁶⁸ Ebermeyer S. National Analytical Study on Racist Housing: RAXEN Focal Point for France. October 2003 / Sophie Ebermeyer [En ligne]. – URL : [http://fra.europa.eu/fraWebsite/ attachments/ FR_Housing.pdf](http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/FR_Housing.pdf) // 22.02.10.

¹⁶⁹ Schweitzer L. Haute autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité: rapport annuel 2007... – P. 81.

¹⁷⁰ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2001... – P. 84.

практики та відмінностей у культурі. Тезу ілюструють нижче-наведені приклади. 19 грудня 2000 р. Зітуна Ідір, студентка та службовець, хотіла орендувати квартиру в Жаніні Клерк, але за два дні після оглядин Зітуні повідомили, що квартира вже зда-на. Натомість у той же день подрузі Зітуни Ідір – Женев'єві Дю-пон пані Клерк запропонувала це ж таки помешкання¹⁷¹. 16 січ-ня 2004 р. у XVII окрузі Парижа Фатімі Діє відмовилися здати квартиру через релігійні переконання¹⁷², схожа ситуація по-вторилася й у червні 2006 р.¹⁷³. 5 квітня 2001 р. суд розглядав справу Даніеля Тіссандьє, який відмовився здавати квартиру молодому мароканцю, бо “туніські звичаї – негідні”; у лютому 2000 р. у Комп'єні М. Разіні відмовили в оренді житла, бо “його батьки проживають в Алжирі”; 25 квітня 2002 р. Мамаду Сізу, французу сенегальського походження, не здали житло, бо “він не француз”¹⁷⁴. Три останні приклади показують, що частина французів вважала сповідників ісламу людьми з таким набором ознак, який не співпадав з їхніми уявленнями про громадянина Франції.

Факти відмов частини французів орендувати житло мусуль-манам заохотили Вищу інстанцію з боротьби проти дискриміна-цій і за рівність провести експеримент. Згідно результатів цього дослідження, здійсненого у 2006 р., мусульмани, особливо з вира-женими несвропейськими рисами, мали набагато менші шанси, ніж інші французи, на отримання житла у приватному секторі¹⁷⁵. Експеримент полягав у тому, що на 126 оголошень про оренду житла в регіонах Іль-де-Франс і Нор-Па-де-Кале надіслали анкети 15 кандидатів, серед яких були й особи магрибського походжен-ня. Усі претенденти мали однакові матеріальні ресурси (високу

¹⁷¹ Ebermeyer S. National Analytical Study on Racist Housing...

¹⁷² Racisme et Xénophobie dans les Etats membres de l'UE...

¹⁷³ Schweitzer L. Haute autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité: rapport annuel 2007... – P. 81.

¹⁷⁴ Ebermeyer S. National Analytical Study on Racist Housing...

¹⁷⁵ Schweitzer L. Haute autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité : rapport annuel 2006 / Louis Schweitzer. – Paris : La documentation Française, 2007. – P. 40.

заробітну плату) та французьке громадянство. Однак, 30% запросили на оглядини “корінних” французів (75% з них отримало бажане житло), а 20% – осіб магрибського походження (при цьому, лише 17% після співбесіди отримали житло). Тобто, зовнішній вигляд претендента на поселення, відігравав велику роль; у цьому випадку відхилення орендарями мусульман диктувалося не стійкими поглядами чи системою цінностей (бо кандидатів запросили на співбесіду), а усталеною в суспільстві моделлю поведінки щодо осіб певного антропологічного типу, з яким, у свою чергу, пов’язувалася приналежність до культури ісламу. Соціологи А. Вуазен та Е. Марлієр¹⁷⁶ звертали увагу на те, що в образах французів щодо мусульман часто фігурувало словосполучення “кучерява арабська голова”. Звідси, ототожнення у масовій свідомості мусульман з арабами, або магрибцями (бо вони склали більшість в ісламській уммі Республіки), а їх, у свою чергу, з цим “атрибутом”.

Цікаво, що старше покоління французьких мусульман також не бажало здавати житло своїм молодим одновірцям. У 1993 р. мешканець Парижа, електрик похилого віку, алжирського походження, розповідав соціологу Мішелю Лямону, що він ніколи не був жертвою дискримінацій, всі ставляться до нього з повагою, бо він “серйозна людина”, а виклична поведінка магрибської молоді його просто дратує¹⁷⁷. 38-річна Сара, французька алжирського походження, в інтерв’ю від 16 вересня 2003 р. гостро критикувала малолітніх правопорушників магрибського походження, бо вони компрометували в очах “корінних французів” всіх мусульман¹⁷⁸. Ця молодь асоціювалася із безвідповідальністю. Наприклад, соціальна працівниця із Іль-де-Франсу у 2000 р. звернула увагу на те, що вони, користуючись моральним статусом дискримінованих,

¹⁷⁶ Voisin A. Logement et discrimination... – P. 84; Marlière E. Le sentiment d’injustice...

¹⁷⁷ Lamont M. Particular Universalisms: North African Immigrants Respond to French Racism / M. Lamont, A. Morning, M. Mooney // Ethnic and Racial Studies. – 2002. – Vol. 25. – № 3. – P. 399.

¹⁷⁸ Voisin A. Logement et discrimination... – P. 111.

постійно кричать про свої права, але забувають про те, що французький громадянин має ще й обов'язки, зокрема виплату квартплати¹⁷⁹.

Наведена інформація свідчить про те, що особи ісламського віросповідання зазнавали певних труднощів при оренді житла, що знайшло відображення і в звітах спеціальних комісій. Натомість, інформації про “переслідування” мусульман сусідами-французами немає навіть у звітах Об'єднання проти ісламофобії у Франції¹⁸⁰. Невдоволення сусідів викликали лише випадки порушення громадського порядку. Зокрема, найбільше сусіди скаржилися на ритуальні вбивства баранів на свято Аїд-аль-Кебір. Певні проблеми, зокрема пропозиції підшукати інше житло, мали й багатодітні мусульманські сім'ї. Так 29-річна Хадіжа, французенка туніського походження, 3 грудня 2003 р. розповіла в інтерв'ю соціологу А. Вуазен, що колектив орендарів помешкань у їхньому будинку організував збір підписів, аби виселити їхню сім'ю. Головною причиною стала наявність великої сім'ї (восьмеро дітей)¹⁸¹. Натомість 65-річна парижанка мароканського походження розповіла у 1999 р. в інтерв'ю дослідниці Фатімі Лмадані, що вона 28 років прожила на орендованій квартирі з п'ятьма дітьми. Щоправда, при оренді житла жінка не зізналася власниці про кількість дітей¹⁸². Вважаю, що в цих випадках небажання здавати житло було викликано не релігійними переконаннями орендарів, а багатодітністю арабських родин, яка, ймовірно, створювала незручності для сусідів.

Зафіксовані також випадки пошкодження житла осіб, яких вважали прихильниками ісламу. Але ці дії вчиняли представники ультраправих рухів, тому вони не є проявом соціальних аттитюдів

¹⁷⁹ Fassin D. Un traitement inégal: Les discriminations dans l'accès aux soins...

¹⁸⁰ Rapport d'étape du CCIF sur l'Islamophobie en France 2003-2004...; Rapport sur l'Islamophobie en France en 2008 par CCIF..

¹⁸¹ Voisin A. Logement et discrimination... – P. 86.

¹⁸² Lmadani F.-A.-B. Les femmes marocaines... – P. 86.

загалу суспільства. Більшість таких порушень були вчинені на о. Корсика*.

Невідповідність між негативними соціальними аттитюдами при оренді житла мусульманам і, загалом, доброзичливим ставленням до сусідів-мусульман, на мою думку, можна пояснити. У першому випадку французи стикалися із “чужим”, який міг нести загрозу, особливо, коли йшлося про молоду особу магрибської зовнішності з “мусульманським іменем” (саме так ЗМІ зображали вихідців зі складних передмість), або ж асоціювався з багатодітністю та неспокоєм. У другому ж випадку сусідів сприймали уже не через призму стереотипів, а через щоденне спілкування.

Моніторинги громадської думки, здійснені Національною консультативною комісією з прав людини, не дозволяють комплексно прослідкувати динаміку декларованого ставлення французів до мусульман у житловій сфері, оскільки в опитуваннях 2001–2002 рр. та 2005–2006 рр. відсутнє питання про те, чи засуджують французи відмову в оренді житла мусульманину. У 1999 та 2000 рр., відповідно, 69% та 66% опитаних вважало, що треба карати за таку відмову¹⁸³. У 2003–2004 рр. показники знизилися

* Зокрема, 20 липня 2001 р. у місті Бастія саморобну бомбу заклали біля дверей помешкання особи алжирського походження. У тому ж таки місті Бастія 9 листопада 2003 р. було заміновано помешкання, орендоване двома мароканцями. 4 січня 2003 р. згадане корсиканське місто знову стало центром скандалу, оскільки вибухівку було закладено у гуртожитку, де проживали французькі громадяни мароканського походження. Однак, на цьому дії злочинного угруповання Корсиканський Опір (Resistenza Corsa) не закінчилися. 16 січня було заміновано магрибський квартал, а 19 лютого 2003 р. – квартиру, що належала особі мусульманського віросповідання. 19 березня 2004 р. у Бастія знову було вчинено спробу знищити гуртожиток, де мешкали здебільшого мусульмани. Див. : *La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2001.* – Paris : La documentation Française, 2002. – P. 34.; *La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2003.* – Paris : La documentation Française, 2004. – P. 45.; *La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2003.* – Paris : La documentation Française, 2004. – P. 43.; *La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2004.* – Paris : La documentation Française, 2005. – P. 317.

¹⁸³ *La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2000.* – Paris : La documentation Française, 2001. – P. 83.

до 48%¹⁸⁴, а в 2007 р. вже 83% респондентів вимагали рівних можливостей для мусульман в отриманні житла¹⁸⁵. Оскільки на 1999–2000 рр. припадає завершення затишшя у міжрелігійних взаєминах, а в 2007 р. президентом стає Ніколя Саркозі, який, ще будучи міністром внутрішніх справ, обіцяв вирішити проблему передмість, вищезгадані цифри видаються вірогідними. Керівник громадської організації SOS-Racisme Малек Бутіх слушно зауважив, що багато французів щиро казали, що не є ксенофобами і, водночас, не бажали жити поряд із мусульманами, вважаючи їх небезпечними для себе¹⁸⁶.

У 1995–2007 рр частина закладів розваг залишалася недоступною для мусульман. Зокрема, “закритими” для них були деякі дискотеки. Також можна простежити диференційований підхід до ісламської молоді. Етнографічне дослідження, здійснене Ф. Бейо, П. Патеґе, С. Фонтеном й А. Менцелем у двох “складних” кварталах у 2001–2002 рр¹⁸⁷, показало, що хлопці з цих передмість не могли відвідувати дискотеки у сусідньому окрузі, оскільки їх там вважали “дикунами”. Тим не менше, маючи знайомого охоронця чи дівчину з того кварталу, вони могли без проблем проникнути на вечірку. Тобто, у даному випадку йшлося про недопуск у місце масового скупчення людей осіб, які носили ярлик девіантної поведінки. Самі потерпілі пояснювали свій провал ще й тим, що вони не володіли літературною французькою мовою, а їх сленг, із багатим наповненням верлану, малозрозумілий французам.

Зовсім інший характер мав випадок, що стався у листопаді 2001 р. з 33-річним французом камерунського походження¹⁸⁸. Четверо його друзів, двоє “корінних” французів, а інші – магрибці, вдалися до невеликого експерименту. Спершу, на дискотеку хотіли

¹⁸⁴ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2003... – P. 20; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2004... – P. 13.

¹⁸⁵ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2007... – P. 77.

¹⁸⁶ Boutih M. L'intégration politique et économique...

¹⁸⁷ Bailleau F. Configurations sociales et spatiales...

¹⁸⁸ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2001... – P. 121.

потрапити двоє осіб магрибського походження, але їх чемно пере-просили, сказавши, що захід лише для постійних клієнтів закладу; “корінних” французів, які прийшли за кілька хвилин пропустили без жодних зауважень.

Траплялися поодинокі випадки, коли клієнтам не пояснювали, що це закритий захід, а просто виставляли за двері. За даними Вищої інстанції з боротьби проти дискримінацій і за рівність, у 2005 р. охоронці не пропустили на приватну вечірку двох гостей – Каріма та Мурада, аргументуючи це тим, що вони “не французи”¹⁸⁹. Зважаючи на те, що сама іменинниця чекала на гостей, а тому не могла дати вказівки не пропускати їх, можна стверджувати, що така практика була звичною для охоронців, і вони просто виконували вказівки свого керівництва. Згодом, власник закладу, виправдовуючись перед правоохоронними органами, пояснив, що ці хлопці раніше зробили шкоду його закладу. Насправді ж вони мешкали за п’ятсот кілометрів звідти і раніше не відвідували цього клубу.

Відзначимо, що навіть належна до шоу-бізнесу молодь піддавалася дискримінації при доступі до дискотек. Рашида Таґа, учасника групи *Carte de séjour* (“Дозвіл на проживання”) у 1990-х рр. не допускали на дискотеки у Ліоні, що мотивувало його відкрити власний клуб, який швидко здобув популярність. Власники дискотек воліли платити штрафи, але продовжувати дискримінацію, у тому числі й на релігійній основі. На мою думку, це свідчить не лише про їхні переконання й громадянську позицію, а й про намагання враховувати думку клієнтів, оскільки ті знали про сегрегаційну політику розважальних закладів, які вони відвідували. Якби більшість молоді, а, найчастіше, саме ця категорія населення відвідує такі заходи, не сприймала такої дискримінації, то вона перестала б відвідувати ці заклади, власники яких, потерпаючи економічно, переглянули б свою позицію.

У 1999–2000 рр. та 2002 р. проводилися загальнонаціональні опитування громадської думки французів, зокрема, їхнього

¹⁸⁹ Schweitzer L. Haute autorité de lutte contre les discriminations et pour l’égalité : rapport annuel 2005... – P. 39.

ставлення до недопущення берів на дискотеки. 62 % опитаних у 1999 р., 60% у 2000 р. та 46% у 2002 р. вважали такі дії неприпустимими¹⁹⁰. Якщо порівняти ці результати зі згаданими раніше про доступ до ринку праці та житла, то бачимо, що опитані французи менше засуджували дискримінацію мусульман у сфері дозвілля та відпочинку. Вищенаведені показники не дають ідеального зрізу громадської думки, однак, важливим є той факт, що таке питання ставилося респондентам саме у ці роки, а не в інші. Пошук відповіді на це питання, означав, що у той період воно було болючим, і хвилювало французьку громадськість.

6 жовтня 2001 р. на французькому стадіоні Сен-Дені був призначений товариський футбольний матч “Франція–Алжир”, до якого тривалий час готувалися на найвищому рівні. Але вже згадана обструкція, яку вчинили молоді французи алжирського походження державному гімну, мала тривалі неприємні наслідки для мусульманської громади. Фани команди Париж-Сен-Жермен (Paris-Saint-Germain – PSG) своїм “ворогом” з того часу почали вважати усіх осіб з магрибською зовнішністю. Вже 18 жовтня 2001 р. у XVI окрузі Парижа після матчу PSG близько двохсот фанів учинили бійку з перехожими з “арабською” зовнішністю, а 29 листопада 2001 р. було побито глядачів магрибського походження¹⁹¹. 10 лютого, 6 і 27 квітня, 19 вересня, 9 листопада, 22 листопада та 4 і 19 грудня 2002 р. прихильники команди PSG знову вдавалися до насильства, внаслідок чого постраждали мусульмани з магрибською зовнішністю¹⁹². Аналогічні дії було вчинено й 8 лютого, 31 травня, 28 серпня, 14 вересня, 18 жовтня, 2 листопада та 13 грудня 2003 р.¹⁹³. Варто додати, що цей випадок неповаги до державного гімну Франції не був винятком, оскільки 11 травня

¹⁹⁰ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2000... – P. 83; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2001... – P. 74.

¹⁹¹ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2001... – P. 33.

¹⁹² La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2002... – P. 41.

¹⁹³ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2003... – P. 40.

2002 р., під час матчу Бастія-Лорієнт, “Марсельєзу” освистали корсиканські уболівальники. Тоді, на знак протесту, президент Ж. Ширак покинув трибуну¹⁹⁴. А 18 березня 2003 р. було прийнято Закон, який передбачав 7 500 € штрафу за неповагу до національного гімну або прапора, за повторний злочин – 6 місяців в’язниці та 7,5 тис. € штрафу¹⁹⁵.

Однією з причин виключення мусульманок із закладів відпочинку та громадських місць були ісламські хустки. До прикладу, 3 січня 2004 р. у боулінг-клуб у Крей в Уазі не допустили молоду жінку в ісламській хустці, згодом, після втручання працівників Об’єднання проти ісламофобії у Франції, директор зробив для неї “виняток”. Схожа ситуація повторилася 16 липня 2004 р., коли сімох дівчат у хіджабах було вигнано із цього ж боулінг-клубу¹⁹⁶, на що 7 серпня 2004 р. тижневик *Marianne* відреагував статтею з промовистою назвою “Хустка чи боулінг, треба вибирати!”¹⁹⁷. Траплялися випадки, коли жінок в ісламських хустках відмовлялися обслуговувати у крамницях. Важливою у цьому контексті є аргументація продавців. Зокрема, з магазину готового одягу в Парижі у лютому 2004 р. виставили мусульманку у хіджабі, бо там “нічого не продають таким особам, як вона”, а 17 серпня 2004 р. відмову обслуговувати клієнтку в хустці директор магазину обґрунтував так: “Якщо б ви були справжньою французенкою, ви б не носили цього на голові”¹⁹⁸. Тобто, носіння хіджабів трактувалося французами, як заперечення однієї з цінностей Республіки – світськості, а тому відкидалося. Також французи сприймали хіджаб, як засіб пригноблення жінки, а не, як символ ісламу чи частину її ідентичності. Зокрема, 17 травня 2005 р. газета *l’Express* опублікувала статтю Клер Шартьє під

¹⁹⁴ Allaire M.-B. *L’incroyable septennat: Jacques Chirac à L’Elysée, 1995–2002* / M.-B. Allaire, P. Gouillaud. – Paris : Librairie Arthème Fayard, 2002. – P. 634.

¹⁹⁵ *Etudes et intégration. Faire connaître les valeurs de la République. Les élus issus de l’immigration...* – P. 25.

¹⁹⁶ *Bilan d’activité du CCIF 2003–2005...*

¹⁹⁷ *Voile ou bowling, il faut choisir...*

¹⁹⁸ *Rapport d’étape du CCIF sur l’Islamophobie en France 2003–2004...*

назвою “Вільна мусульманка: Дунія Бузар”, в самому тексті була ще характерніша фраза: “Дунія Бузар – мусульманка без страху та хустки”¹⁹⁹. Тобто, йшлося про те, що й мусульманка може бути вільною (відповідно, іслам допускає свободу особистості), але хіджаб є атрибутом гноблення.

Надмірне висвітлення у ЗМІ терактів, здійснених ісламістськими фундаменталістами у світі, сприяло тому, що 17 березня 2004 р. П'єр Х., побачивши на вулиці чоловіка, схожого на Бен Ладена, спробував його вбити. Його адвокат, Ме Мендель згодом пояснюватиме дії свого підзахисного переживаннями через теракти у Мадриді (нагадаємо, вони трапилися 11 березня 2004 р.). Характерне останнє слово П'єра у залі суду: “Шкода, що це був не Бен Ладен, а то я б отримав 5 мільйонів доларів”²⁰⁰. Звичайно, такі випадки були поодинокими. Проте розповсюдженою була настороженість щодо мусульман, як імовірних зловмисників. Національна консультативна комісія з прав людини наводила приклади пересідання за інший столик у кафе, уникання поглядів, перехід на інший бік вулиці чи просту перевірку своїх особистих речей²⁰¹. Таку настороженість викликала, насамперед, молодь магрибської зовнішності.

Центром, навколо якого зосереджується духовне життя мусульманина, є мечеть. Станом на 1995 р. у Франції діяло 1500 офіційних ісламських молитовних місць²⁰², у 2000 р. їх стало – 1558²⁰³, а в 2005 р. польський дослідник Конрад Пендзівятр назвав цифру 2158 мечетей²⁰⁴. Професор університету імені Рене Декарта у Парижі Жан-П'єр Машелон підрахував, що в 2005 р. у Франції щотижня відкривався один дім молитви євангелістів, а кожні десять

¹⁹⁹ Musulmane libre: Dounia Bouzar...

²⁰⁰ Rapport d'étape du CCIF sur l'Islamophobie en France 2003–2004...

²⁰¹ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2001... – P. 66.

²⁰² Liens culturels et intégration: rapport au Premier ministre, juin 1995. – Paris : La documentation Française, 1995. – P. 33.

²⁰³ L'Islam dans la République... – P. 37.

²⁰⁴ Pędziwiatr K. Od islamu imigrantów... – S. 241.

днів – мечеть²⁰⁵. Зважаючи на те, що у Республіці іслам порівняно нова релігія, а католицька Церква наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. мала у своєму розпорядженні близько 40 тисяч храмів²⁰⁶, то, формально, динаміка виглядає позитивною. Однак, з усіх мусульманських місць молитви лише 6 мали мінарети, а саме – мечеті у Парижі, Манті, Ліллі, Еврі, Нантеррі та Ліоні²⁰⁷, а більшість знаходилася у непридатних для молитви місцях, зокрема підвальних приміщеннях. Так в Ам'ені у 2001 р., де проживало 5-6 тис. мусульман, було 6 культових місць, 4 з яких підвальні²⁰⁸.

Рішення про будівництво мечетей у Франції приймали комуни, які віддзеркалювали ставлення місцевого населення до таких культових споруд. Оскільки релігія становить вагомий частину соціальної панорами території, то будівництво культових споруд релігійних меншин, що сприймалися, як “чужі”, викликало спротив на рівні колективних уявлень²⁰⁹. Свідоме намагання зменшити видимі присутність ісламських релігійних будівель проявилось у забороні на зведення мінаретів.

У 2006 р. лише 40% опитаних французів вважали, що потрібно дозволити будівництво нових мечетей²¹⁰. Відмови у зведенні мечетей не завжди були логічно обґрунтованими. До прикладу, 29 червня 2005 р. мер Крепі-Ан-Валюа в Уазі заявив: “У кварталі зростає занепокоєння: треба зрозуміти мешканців. Вони шукають спокою, а тут кожен вихідний приїжджатимуть бородаті парижани в джеллабі. Будівля займе 400 м², на місці спортивної площадки буде бійня для баранів... Звичайно, люди стурбовані...”. У берез-

²⁰⁵ Machelon J.-P. Les relations des cultes avec les pouvoirs publics / Jean-Pierre Machelon. – Paris : La documentation Française, 2006. – P. 20.

²⁰⁶ L'Islam dans la République... – P. 36.

²⁰⁷ Liens culturels et intégration: rapport au Premier ministre, juin 1995... – P. 33.

²⁰⁸ Amiraux V. Les mosquées dans l'espace urbain français: l'exemple Amiénois / V. Amiraux // L'Islam dans les villes européennes / sous la direction de J. Césari. – Paris : Ministère de l'Équipement, 2001. – P. 12.

²⁰⁹ Віллем Ж.-П. Європа та релігії... – С. 29.

²¹⁰ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2006... – P. 84.

ні 2007 р. мешканці Нуасі просили закрити мечеть, бо вони “стогналися бачити бороданів”²¹¹. Тобто, місцеві мешканці виступали, насамперед, проти присутності на їх території чогось незвичного, і, на їхню думку, чужорідного, а можливо й небезпечного. Також у цих словах відбилася ототожнення мусульман із факультативними проявами релігійності, тобто бородою та джеллабою. Населення не задумувалося над тим фактом, що “видимість” молитов мусульман на вулиці біля мечетей спричинене також тим, що приміщення надто малі, щоби вмістити усіх віруючих. Зокрема, станом на 1999 р. дві відомі марсельські мечеті Ер-Рахманія та Ель-Іслях могли вмістити кожна до п’ятисот віруючих, у той час, як на великі свята приходило більше сорока тисяч, а тому довколишні вулиці покривалися килимками для молитви²¹², що у свою чергу викликало невдоволення марсельців, бо перешкоджало нормальному пересуванню містом.

Якщо муніципалітет погоджувався на будівництво мечеті, то місцеві лідери або жителі протестували, подаючи петиції, що змушували анулювати ухвалені рішення. Про таке нам докладно розповів Язід Дамані, який у 2003 р. був свідком того, як у його рідному місті Ліллі мешканці зібрали підписи на користь відмови у вже даному дозволі на зведення мечеті²¹³. У 2007 р. будівництво Великої мечеті Монтрей у Парижі було призупинено місцевим політиком ультраправого спрямування, хоча місцеві мусульмани до того часу встигли зібрати 200 тис. євро²¹⁴. У 2003–2004 рр мерія Страсбургу п’ять разів блокувала дозвіл на будівництво мечеті²¹⁵. Очевидно, що відмови на зведення мечетей не можна трактувати однобоко, тобто лише у контексті протистояння чомусь новому і чужорідному. Адже в період 1995–2007 рр. будувалося мало й християнських храмів, тобто спостерігалася зниження інтересу

²¹¹ Rapport sur l’Islamophobie en France en 2008 par CCIF...

²¹² Lorcerie F. Les Populations d’origine maghrébine et comorienne...

²¹³ Записано 21 травня 2008 р. зі слів Язіда Дамані...

²¹⁴ Premier rapport de l’Observatoire de l’OCI sur l’Islamophobie pour présentation au 11-ème Sommet Islamique. – Dakar, 2008. – P. 48.

²¹⁵ Rapport d’étape du CCIF sur l’Islamophobie en France 2003–2004...

французів до релігії, а крім того у великих містах складно знайти місце під нові великі храми.

До 2000 р. облік актів вандалізму проти мечетей не проводився, а у пресі такі дії висвітлювалися тенденційно, тому здійснити їх аналіз немає можливості. Зважаючи на те, що у 2000 р. та першій половині 2001 р. не було зафіксовано агресивних дій щодо французьких мечетей, стверджувати, що значний вплив на активізацію зловмисників мали події 11 вересня 2001 р. у США та 6 жовтня 2001 р. у Парижі. Так, 11 жовтня 2001 р. в Аннесі підпалено дах мечеті, 30 жовтня цього ж року пошкоджено культове місце у Фресне-сюр-Леско, 31 жовтня 2001 р. у Сент-Етьєні нападники кинули “коктейль Молотова” у мечеть²¹⁶.

Президентська кампанія 2002 р. ще більше сколихнула радикально налаштованих осіб. Застосування “коктейлів Молотова” проти мечетей Мерікур Лябе 25 квітня та Шалонь-ан-Шампань 27 квітня 2002 р. супроводжувалося ультраправими написами. Щоправда, антиісламські акти вандалізму здійснювали не лише прихильники Ле Пена. 24 березня 2002 р. в Ескодені невідомі кинули “коктейль Молотова” у мечеть, 26 березня у Німі аналогічні дії вчинено щодо будинку імама, а 27 грудня була здійснена спроба підпалити місце молитви мусульман в Рільє-ля-Пап. Витівки проти мечетей фіксувалися і на Корсиці, зокрема, з січня по жовтень 2002 р. в Афі перед дверима мечеті Балеон тричі закладалися бідони з вибухівкою, а в Картелі 16 жовтня 2002 р. була здійснена спроба підпалити місце молитви мусульман²¹⁷.

Дії проти мечетей піку досягнули у 2004 р., коли було зафіксовано 24 таких акти. Найсерйозніші з них сталися 5 березня 2004 р. в Аннесі, коли підпалили мечеть, а 24 квітня в Алансоні пошкодили три мусульманських місця молитви²¹⁸. У 2004 р. з’явилася нова

²¹⁶ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2001... – P. 33.

²¹⁷ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2002... – P. 40–46.

²¹⁸ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2004... – P. 318–322.

“техніка” вандалізму щодо мечетей, а саме розміщення та підпал смітників під дверима культових місць. Таким способом зловмисники пошкодили три мечеті, внаслідок чого 14 квітня 2004 р. сторож у Хаґено отруївся димом²¹⁹. У 2005–2007 рр. відбулося значне зниження інцидентів проти мечетей*.

На початку ХХІ ст. від вандалів потерпали не лише мечеті, а й мусульманські поховання. Пік руйнувань ісламських могил припав на 2003–2004 рр. Поширеним явищем стали т. зв. “неонацистські написи” на мусульманських надгробках. Дії проти мусульманської громади часом набирали особистісного спрямування. Наприклад, 12 червня 2004 р. на одній із пошкоджених могил був написаний заклик вбити місцевого ісламського діяча²²⁰. З іншого боку, в 2004 р. 72 % опитаних французів вимагали суворого покарання за руйнування мусульманських могил²²¹. Зауважу, що раніше таке питання просто не ставилося, бо було неактуальним. У 2005–2007 рр. рівень агресій проти кладовищ знизився²²².

Висвітлення вандалізму засобами масової інформації підштовхнуло суспільство до переосмислення ставлення до релігійної практики мусульман. На фоні зростання кількості антиісламських дій, серед французів утверджувалося переконання у необхідності полегшення відправлення культу мусульманам: якщо в 2000 р.

²¹⁹ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2004... – P. 318.

* У 2005 р. було підпалено шість та пошкоджено три місця молитви, у 2006 р. відповідно п’ять та три мечеті, а в 2007 р. – 2 та 5 культових місць відповідно. Див. : La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2005... – P. 34.; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2006... – P. 36.; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2007... – P. 35.

²²⁰ Rapport d’étape du CCIF sur l’Islamophobie en France 2003–2004...

²²¹ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2004... – P. 134.

²²² La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2005... – P. 34; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2006... – P. 38; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d’activité 2007... – P. 35.

так думало 27 % опитаних²²³, то в 2003 р. – 46 %²²⁴, а в 2004 р. – вже 77 % (у тому числі 62 % вимагали суворіше карати за руйнування мечетей)²²⁵, у 2005 р. – 39 %²²⁶ (що пов'язано із погромами у передмістях восени цього року), але вже в 2006 р. знову 77 %²²⁷. Заява французького письменника Паскаля Брюкнера газеті *Le Figaro* від 5 листопада 2003 р. про те, що він не знає у Франції спалених мечетей чи розорених культових місць²²⁸, була винятком, а не правилом.

Відмова мусульман від свинини та алкоголю, 5-разові молитви, дотримання Рамадану не викликали обурення французів, але 41 %, опитаних у 2007 р., критикували ритуальне вбивство баранів на свято Аїд-аль-Кебір, вважаючи його варварським рудиментом²²⁹. У 2003 р. побачила світ книжка відомої захисниці тварин Бриджит Бордо “Крик у тиші”, в якій засуджено цю ісламську традицію²³⁰. Однак, об'єктом агресій були не місця забою тварин,

²²³ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2000... – P. 66.

²²⁴ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2003.... – P. 23.

²²⁵ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2004... – P. 13–14.

²²⁶ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2005... – P. 101.

²²⁷ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2006... – P. 84.

²²⁸ Понкин И. Ислам во Франции... – С. 189.

²²⁹ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2007... – P. 88.

²³⁰ Etude 2003. Intolérance et violences à l'égard de l'islam dans la société française...

* Зокрема, 13 жовтня 2000 р. в XX окрузі Парижу на вітрині крамниці халял було намальовано зірку Давида, 9 жовтня 2001 р. у Каннес-ля-Бокка було заміновано мусульманський магазин, 30 листопада та 1 грудня 2003 р. вибухівку заклали у м'ясну крамницю в Порто-Веккіо, 16 лютого 2004 р. заміновано магазин халял у Порто-Вехіо, а 23 травня зловмисникам таки вдалося його підірвати. Див. : La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2000... – P. 31.; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2001... – P. 33.; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport

а магазини, де продавали м'ясні продукти халял. Якщо наруга над мечетями та похованнями мала хвилеподібний характер, то погроми магазинів халял були не дуже поширеним, але постійним явищем* і не викликали особливого обурення французів, зрештою, як і дискримінації щодо жінок у хустках.

Хоча у 2003 р. 76 % опитаних французів зізнавалося, що мало знали про іслам, а більшість і далі не вважала синонімами слова “мусульманська релігія” та “іслам” (30 % вважали позитивною “мусульманську релігію”, і лише 21 % – “іслам”²³¹), помітні певні зміни в асоціаціях французів із цією релігією. Професор університету у Греноблі С. Тебак порівнювала асоціативні уявлення про іслам у французів у 1994 р. та 2001 р.²³². Зі справедливістю мусульманську релігію ототожнювали відповідно 2 % та 6 %, свободою – 6 % та 8 %, демократією – 3 % та 5 %, захистом жінок – 5 % та 6 %, покорою 24 % та 18 %, фанатизмом 37 % та 22 %, відкиданням західних цінностей – 12 % та 17 %, а зі жорстокістю – 5 % та 8 %. У 2003 р. з тероризмом та конфліктами “іслам” асоціювали лише 10 % французів (зате 80 % німців²³³), а 9 % говорили про пригноблений статус жінок²³⁴. У цей період відбулися зміни у позиції молоді (осіб 18–29 років). Якщо у 1994 р. 16 % цієї категорії населення вважали, що існує лише одна релігія, яка є “істинною”, то в 1998 р. таких залишилося лише 4 %²³⁵. Саме молодь у 2006 р. засудила публікацію карикатур на пророка Мохамеда (52 % опитаних)²³⁶.

Оскільки взаємодія образів уяви спільнот завжди антиномічна, наведу результати дослідження “Великий поділ: як люди Заходу та мусульмани сприймають одне одного”, проведеного

d'activité 2003... – P. 44.; La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2004... – P. 316-320.

²³¹ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2003... – P. 23.

²³² Tebbakh S. Muslims in the EU... – P. 74.

²³³ Pędziwiatr K. Od islamu imigrantów... – S. 228.

²³⁴ La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2003... – P. 23.

²³⁵ Віллем Ж.-П. Європа та релігії... – С. 59–60.

²³⁶ La réaction des Français suite à la publication de caricatures...

у 2006 р. Серед негативних рис корінних французів мусульмани називали насамперед самозакоханість (51%), зарозумілість (45%) й аморальність (30%). Натомість позитивними характеристиками французів респонденти вважали повагу до жінок (77%), охайність (70%) та толерантність (65%)²³⁷.

То чи можна говорити про поширення ісламофобії у Франції в 1995–2007 рр? У Європі термін “ісламофобія” набув поширення у 1996 р., коли почала діяти Комісія щодо Британських мусульман та Ісламофобії. У травні 2005 р. Рада Європи прийняла термін “ісламофобія” на означення “безпричинної неприязні та страху щодо ісламу, що спричиняє несприйняття усіх мусульман”. Співробітники британського наукового центру Ранімед виділили сім ознак ісламофобії: трактування ісламу, як монолітного та статичного блоку, який не піддається змінам; як явища окремого від інших культур і не піддатного взаємовпливам; ототожнення ісламу із варварством, ірраціональністю та примітивізмом; сприймання, як релігії агресії, загроз та підтримки світового тероризму; критично налаштованого до Заходу; неприязнь до мусульман обґрунтовує дискримінації; дискримінація щодо мусульман – нормальне явище²³⁸.

Якщо застосувати ознаки типової ісламофобії до французького суспільства у 1995–2007 рр, очевидним стає наступне. По-перше, іслам пробували модифікувати шляхом пристосування до вимог лаїчного суспільства (за визначенням соціолога релігій Ж.-П. Віллема “лаїчність розуміння”²³⁹). По-друге, більшість опитаних дійсно вважала мусульман окремою групою громадян. По-третє, незначна частина громадян ототожнювала мусульман

²³⁷ Zachód i islam : dylematy relacji / Katarzyna Brataniec ; przedm. Hieronim Kubiak ; Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego. – Kraków : Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza “AFM” : na zlec. Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, 2009. – S. 195–196.

²³⁸ Premier rapport de l’Observatoire de l’OCI sur l’Islamophobie pour présentation au 11-ème Sommet... – P. 5. ; Muslims in the European Union: Discrimination and Islamophobia. – EUMC, 2006. – P. 61.

²³⁹ Віллем Ж.-П. Європа та релігії... – С. 158.

з варварами. По-четверте, більшість французів не ототожнювали мусульман з терористами. По-п'яте, значна кількість респондентів дійсно вважала іслам неспівмірним із західними цінностями. Окрім цього, більшість французів, принаймні декларативно, засуджували дискримінації щодо мусульман. Тому, на мою думку, у 1995–2007 рр. класичної ісламофобії у Франції не було.

* * *

У 1995–2007 рр. французькі ЗМІ зробили значний внесок у конструювання образу мусульманської спільноти. Пишучи про мусульман Франції, журналісти висвітлювали чотири ключові проблеми: ймовірність ісламістської загрози Республіці, можливість співіснування ісламу та республіканських цінностей, присутність хіджабу у громадському просторі та дискримінацію мусульман. Якщо схематично відтворити образ ісламської умми, створений французькими засобами масової інформації у 1995–2007 рр., то отримуємо ескіз спільноти, яка складалася із поміркованої більшості та радикальної меншості. Радикальні мусульмани вважалися схильними до екстремізму та заперечення республіканських цінностей, “символами” їхньої позиції були хіджаб і борода. Натомість, поміркована більшість розглядалася як частина французького суспільства, дотримувалася цивільних законів, але зазнавала дискримінації.

Французькі літературне та кінематографічне середовища наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. були досить толерантними. Питання ісламу та мусульман у Франції часто поєднувалося із соціальними проблемами та фактором “складних” кварталів. Однак, письменники та режисери самі залишалися заручниками колективних уявлень, пишучи та зображаючи мусульман, здебільшого, як “арабів”. У прозових творах знайшов відбиток “дух епохи”, оскільки художнє обрамлення здобули проблеми харкі, вплив 11 вересня на суспільну думку, намагання подолати соціальні бар'єри, які поставали перед молодими мусульманами, та пошук

ідентичності, що було актуальним для 1995–2007 рр. Ці ж питання піднімалися і в резонансних фільмах, знятих французькими режисерами. Але, на відміну від літераторів, автори як документальних, так і художніх стрічок, велику увагу приділили переосмисленню наслідків Алжирської війни 1954–1962 рр. для мусульманської спільноти Республіки.

У 1995–2007 рр. частина французів без симпатії ставилася до мусульман у професійно-трудовій сфері. Хоча офіційно працеводівці пояснювали свої відмови некомпетентністю кандидатів, у неформальних розмовах вони зізнавалися про інші причини, зокрема: страх втратити клієнтів, бажання уникнути конфліктів у колективі, упереджене ставлення щодо мусульман і прагнення забезпечити роботою, насамперед, “справжніх” французів. Якщо не враховувати дій окремих радикально налаштованих проти мусульман осіб, то діяльність приватних підприємців ісламського віросповідання не лише толерувалася, а й заохочувалася. Це пояснюється тим, що підприємці не асоціювалися у населення зі зловживанням соціальною допомогою.

У сфері забезпечення житлом мусульман також не сприймали як органічну частину суспільства. Неприязне ставлення, здебільшого, пояснювалося ототожненням мусульман із мешканцями “складних” передмість, невірноваженими людьми, ймовірними правопорушниками, багатодітними батьками, що автоматично перетворювало їх на небажаних сусідів. Принципово різними були реакція на оренду житла мусульманами та ставлення до сусідів ісламського походження. Значна частина французів намагалася уникнути укладення договорів у сфері нерухомості з мусульманами, оскільки останні тривалий час жили у “робітничих” передмістях із переважанням іммігрантського населення, а тому були для більшості громадян “чужими”, інформацію про яких черпали зі сторінок кримінальних хронік. Натомість, сусіди мусульмани ставали “своїми”, на них дивилися вже не крізь призму стереотипів, а оцінювали їх за особисті якості.

Ставлення французів в умовах дозвілля і відпочинку було диференційованим до різних вікових та соціальних категорій мусульман. Молодь зі складних у соціальному відношенні перед-

мість дискримінувалася не так через свої релігійні переконання, а в зв'язку з поведінкою, способом мовлення й усталеною стигматизацією.

У 1995–2007 рр. французи не схвалювали будівництва нових мечетей, оскільки це порушувало звичну панораму європейських міст, але акти вандалізму проти вже існуючих ісламських місць моління суворо засуджувались, як і руйнування місць поховання мусульман. Неприйнятним для частини французів було ритуальне вбивство баранів на свято Аїд-аль-Кебір, що вважалося неспівмірним із західними цінностями. Хоча більшість суспільства залишалася некомпетентною у питаннях ісламу, проте прагнення зрозуміти мусульманську культуру ставало помітним.

ВИСНОВКИ

Мусульманська спільнота Франції почала формуватися ще задовго до появи П'ятої республіки. Перші іммігранти з мусульманських країн (насамперед колоній у Північній Африці) з'явилися на французьких промислових об'єктах у період Третьої республіки. Масовою трудова імміграція чоловіків-мусульман стала у міжвоєнний період, коли у промислових зонах сформувалися райони їх компактного проживання. Принципово новим явищем у 1950-ті рр. став початок імміграції жінок і дітей з мусульманських країн на підставі об'єднання сімей, що означало поступове перетворення тимчасових мігрантів на ісламську спільноту Франції. Основними "відправними пунктами" мусульман залишалися країни Магрибу, Тропічної Африки та Туреччина. Після травневих подій 1968 р. почастишали випадки прийняття ісламу корінними французами, які намагалися віднайти в Корані втрачені Заходом духовні цінності. Саме трудові та політичні іммігранти з мусульманських країн, їхні нащадки, а також навернені в іслам французи сформували мусульманську спільноту П'ятої республіки.

З огляду на заборону від 1872 р. вносити питання про віросповідання в анкети переписів населення, неможливо точно визначити кількість французьких мусульман. На основі даних переписів про національний склад французького населення та соціологічних опитувань можна отримати лише приблизні цифри. Тому вважаю, що на зламі ХХ–ХХІ ст. мусульманська спільнота П'ятої республіки нараховувала приблизно 5 млн осіб.

Незважаючи на те, що на зламі ХХ–ХХІ ст. мусульманська спільнота Франції була неоднорідною в етнічному та соціальному вимірах, можна виокремити характерні тенденції, які визна-

чали її соціально-економічне становище. Проживання більшості мусульман у “складних” кварталах призводило до того, що вони були забезпечені житлом гірше, ніж інші соціальні групи, а діти шкільного віку відвідували навчальні заклади у межах “зон пріоритетного навчання”, які де-юре мали забезпечити кращі умови, але де-факто вирізнялися нижчим рівнем викладання. Високий рівень безробіття перетворював мусульман на основних користувачів соціальної допомоги. Виконанням в минулому некваліфікованої та низькооплачуваної роботи пояснюються невеликі пенсії більшості мусульман похилого віку, які були змушені вести економічний спосіб життя, у тому числі мешкати в робітничих гуртожитках. Незначні доходи мусульман різних вікових груп вплинули на рідші звернення до лікарів.

Однак, окрім окреслених негативних тенденцій, на початку ХХІ ст. відбулися деякі позитивні зміни. Зокрема, все більше молоді ісламського віросповідання здобувало вищу освіту. Поступово відбувалася переорієнтація з промислового сектора на сферу послуг, виник активний прошарок приватних підприємців-мусульман, які у власній справі вбачали реальну альтернативу безробіттю та “принизливій” соціальній допомозі. Відповідно, зростала й кількість осіб, які могли придбати власне житло. Таким чином, особи ісламського віросповідання у 1995–2007 рр. поступово переставали бути спільнотою соціальних та економічних маргіналів.

Процес витворення єдиної представницької організації “французького ісламу” – Французької ради ісламу – проходив у 1990–2003 рр. Такий тривалий термін, на мою думку, пов’язаний із кількома основними причинами. По-перше, держава де-юре не мала права втручатися у релігійні справи. По-друге, різні політичні сили лобювали інтереси тих чи інших ісламських федерацій. По-третє, часто змінювалися урядові підходи до самої інституціоналізації. По-четверте, етнічна та конфесійна різноманітність французьких мусульман ускладнювала процес інституціоналізації. По-п’яте, суперництво між мусульманськими лідерами Французької Республіки теж не сприяло прискоренню формування “французького ісламу”.

Окрім Національної федерації Великої Паризької мечеті діяли ще чотири великі ісламські федерації, які боролися за впливи на мусульманську спільноту Франції. На злам ХХ–ХХІ ст. припало найвище піднесення Об'єднання ісламських організацій Франції. Керівникам Об'єднання вдалося не лише створити дієву мережу різносторонніх асоціацій на всій території Республіки, а й здобути реноме федерації, гідної довіри уряду. Натомість Національна федерація мусульман Франції не пройшла “перевірки владою” – після перемоги на виборах 2005 р. до Французької ради ісламу з неї виокремилося Зібрання мусульман Франції. Позиції Французької федерації ісламських асоціацій Африки, Коморських та Антильських островів і Координаційного комітету турецьких мусульман Франції були порівняно слабшими, що у першому випадку, в основному, пояснювалося слабким фінансуванням, а в другому – браком “традиції”.

У досліджуваній період виділяються дві тенденції, спільні для всіх ісламських федерацій. По-перше, у статутах наголошено на захисті прав “французьких мусульман”, а не іммігрантів з ісламських країн. А по-друге, програмні засади узгоджувалися з французьким законодавством, що вело до поширення поміркованого ісламу, сумісного із західними цінностями.

На зламі ХХ–ХХІ ст. місцеві мусульманські асоціації, які були дуже численними, проникли в різні сфери суспільного життя. Діяльність цих організацій була спрямована на зміцнення мусульманської спільноти Франції. Окрім традиційних і в попередні періоди напрямів діяльності, таких, як місіонерство, поширення відомостей про культуру ісламу, сприяння будівництву мечетей, налагодження міжрелігійного діалогу, соціальна допомога й адаптація новоприбулих іммігрантів з мусульманських країн, принципово новим явищем став “ісламський фемінізм”. Також період відзначився появою та активною діяльністю у “складних” передмістях салафітів-місіонерів.

У досліджуваній період відбулися значні зміни у політичному житті французьких мусульман. Вже близько 1,5 млн осіб ісламського віросповідання мали виборчі права, що перетворювало їх у потужну електоральну силу. Більшість французьких мусульман

у цей період ще підтримували “ліві” сили, незважаючи на те, що “праві” традиційно виступали за порозуміння з арабськими країнами. У такій позиції, на мою думку, відобразилися внутрішньополітичні пріоритети французьких мусульман, тобто вирішення соціальних проблем, і вторинність фактору зовнішньополітичної доктрини.

Факт балотування С. Беншейха на пост глави Республіки в 2007 р., незважаючи на те, що його прізвище так і не з’явилося у виборчих бюлетенях, створив прецедент, який у майбутньому міг заохотити інших французьких мусульман спробувати свої сили у президентських перегонках. Принципово новим явищем стало й обрання до Сенату та призначення в уряд політиків-мусульман. Четверо з п’яти осіб ісламського віросповідання, які зайняли найвищі державні посади були яскравими представниками покоління берів.

У 1995–2007 рр. більшість імамів Республіки були іноземцями, частина з яких не знали державної мови та не розуміли французької культури. Але простежувалися й позитивні тенденції. Зокрема, на новий рівень вийшла підготовка власне “французьких” імамів. Окрім Європейського інституту гуманітарних наук, Інституту релігійної освіти та теології і Центру вивчення та дослідження ісламу, які були створені раніше, виник Інститут гуманітарних наук імені Авіценни, диплом якого визнавала світська влада. Перспективною була й програма додаткової світської підготовки імамів на базі Католицького інституту Парижа. Невирішеною залишилася проблема відсутності єдиної потужної координаційної або професійної спілки імамів. А указ Дьені, згідно якого виплати служителям культу не вважалися зарплатою, а лише пожертвою, а тому могли бути меншими, ніж прожитковий мінімум, не додавав ентузіазму імамам.

Оскільки у досліджуваній період все активнішими ставало друге і третє покоління іммігрантів-мусульман, які здобули французькі дипломи, а більшість мечетей залишалася в руках першого покоління, конфлікт інтересів ставав неминучим. Аналіз діяльності імамів у Марселі та Тулузі показав, що неодноразово особисті переконання або честолюбство релігійних лідерів ставали вище

інтересів місцевої умми. Знаковою була проповідницька діяльність Сохейба Беншейха і Тарека Убру, які не просто передавали ісламське знання, а намагалися переосмислити Коран з позиції саме французьких мусульман і пристосувати релігійну практику до умов секуляризованого суспільства.

У 1995–2007 рр. П'ята республіка продовжувала змінюватися. Творцями нових явищ у культурному житті Франції стали представники т. зв. “другого” покоління іммігрантів, насамперед бери. Значного розвитку набули такі культурні феномени, як кінематограф і література берів. Серед питань, які найчастіше піднімали режисери-бери у стрічках, виокремлюються проблеми соціальної адаптації молоді зі “складних” передмість, реісламізація молоді магрибського походження, переосмислення ролі мусульман у новітній історії Франції й емансипація мусульманок у французькому суспільстві. Що ж стосується літераторів-берів, то вони звертали увагу насамперед на розповіді про важке життя новоприбулих у Францію трудових мігрантів-мусульман, феномен “складних” передмість, проблему пошуку власної ідентичності другим поколінням іммігрантів ісламського віросповідання та переосмислення ролі та наслідків Алжирської війни. Для відтворення “автентики” передмість режисери використовували насамперед музику раї, а письменники – сленг і арготизми. Загалом, нові “символи” (Зідан, кінематограф і література берів і харкі, музика раї й ісламський реп) не лише впливали на внутрішнє життя Республіки, а й формували новий образ Франції в очах міжнародної спільноти.

У 1995–2007 рр. французькі ЗМІ, пишучи про мусульман Франції, висвітлювали чотири ключові проблеми: ймовірність ісламістської загрози Республіці, можливість співіснування ісламу та республіканських цінностей, присутність хіджабу у громадському просторі та дискримінацію мусульман. Переважаюче обговорення дій і загроз фундаменталістів, пояснювалося тим, що ці події привертали більше уваги читацької та глядацької аудиторій, ніж повсякденне життя мусульман, які дотримувалися республіканських законів. Але така ситуація, в свою чергу, вела до формування негативних стереотипів про французьких мусульман. Однак, ЗМІ спробували вийти з цього замкненого кола, оприлюднюючи

в найскладніші періоди – теракти 1995 р., після подій 11 вересня 2001 р., погроми жовтня-листопада 2005 р. – інформацію з альтернативним поглядом на події та застерігали від звинувачення всіх мусульман в екстремізмі.

Якщо схематично відтворити образ ісламської умми, створений французькими засобами масової інформації у 1995–2007 рр., то отримаємо ескіз спільноти, яка складалася з поміркованої більшості та радикальної меншості. Радикальні мусульмани вважалися схильними до екстремізму та заперечення республіканських цінностей, “символами” їхньої позиції були хіджаб і борода. Натомість, поміркована більшість розглядалася як частина французького суспільства, що дотримувалася цивільних законів, але зазнавала дискримінації.

Питання ісламу та мусульман у Франції у кінематографі та популярній літературі часто поєднувалося із соціальними проблемами та фактором “складних” кварталів. У переважній більшості творів наявне розмежування мусульман на “хороших” і “поганих”, і здійснена спроба виокремити негативні стереотипи про цю категорію населення з метою виправлення ситуації. Однак, письменники та режисери самі залишалися заручниками колективних уявлень, пишучи та зображаючи мусульман здебільшого, як “арабів”. У прозових творах знайшов відбиток “дух епохи”, оскільки художнє обрамлення здобули проблеми харкі, вплив 11 вересня на суспільну думку, намагання подолати соціальні бар’єри, які поставали перед молодими мусульманами, та пошук ідентичності, що було актуальним для 1995–2007 рр. Ці ж питання піднімалися і в резонансних фільмах, знятих французькими режисерами. Але на відміну від літераторів, автори як документальних, так і художніх стрічок, велику увагу приділили переосмисленню Алжирської війни 1954–1962 рр. та її наслідків для мусульманської спільноти Республіки.

У 1995–2007 рр. частина французів без симпатії ставилася до мусульман у професійно-трудоій сфері. Хоча офіційно працедавці пояснювали свої відмови некомпетентністю кандидатів, у неформальних розмовах вони зізнавалися, що є й інші причини, зокрема: страх втратити клієнтів, бажання уникнути конфліктів

у колективі, упереджене ставлення щодо мусульман. У колективах непорозуміння якщо й виникали, то не через приналежність людини до культури ісламу, а через надмірний прояв нею релігійності, зокрема такі факультативні атрибути, як хіджаб і борода. Якщо не враховувати дій окремих радикально налаштованих проти мусульман осіб, то діяльність приватних підприємців ісламського віросповідання не лише толерувалася, а й заохочувалася. Це пояснюється тим, що підприємці не асоціювалися у населення зі зловживанням соціальною допомогою.

У сфері забезпечення житлом мусульман також не сприймали, як органічну частину суспільства. Неприязне ставлення здебільшого пояснювалося ототожненням мусульман із мешканцями “складних” передмість, невірнівоваженими людьми, ймовірними правопорушниками, багатодітними батьками, що, автоматично, перетворювало їх на небажаних сусідів. Принципово різними були реакція на оренду житла мусульманами та ставлення до сусідів ісламського походження. Значна частина французів у досліджуваній період намагалася уникнути укладення договорів у сфері нерухомості з мусульманами, оскільки останні тривалий час жили у “робітничих” передмістях із переважанням іммігрантського населення, а тому були для більшості громадян “чужими”, інформацію про яких черпали зі сторінок кримінальних хронік. Натомість, сусіди-мусульмани ставали “своїми”, на них дивилися вже не крізь призму стереотипів, а оцінювали їх за особисті якості.

Ставлення французів до різних вікових та соціальних категорій мусульман в умовах дозвілля і відпочинку було диференційованим. Молодь зі складних, у соціальному відношенні, передмість дискримінувалася не так через свої релігійні переконання, а через викличну поведінку, спосіб мовлення й усталену стигматизацію.

У 1995–2007 рр. французи не схвалювали будівництва нових мечетей, оскільки це порушувало звичну панораму європейських міст, але акти вандалізму проти вже існуючих ісламських місць моління суворо засуджувались як і руйнування місць поховання мусульман. Неприйнятним для частини французів було ритуальне вбивство баранів на свято Аїд-аль-Кебір, яке вважалося неспів-

мірним із західними цінностями. Хоча більшість суспільства залишалася некомпетентною у питаннях ісламу, проте прагнення зрозуміти мусульманську культуру ставало помітним.

Тому в досліджуваний період у Франції класичної ісламофобії не спостерігаємо, але наявним було ототожнення мусульман з особами магрибського походження. У свідомості переважної частини французів існувала певна амальгама понять: “мусульманами” називали усіх вихідців із країн Магрибу, Туреччини та Тропічної Африки, а “арабами” та “магрибцями” – всіх французьких мусульман.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДЖЕРЕЛА:

1. Нормативно-правові акти та розпорядження:

1. Закон Франції от 1 июля 1901 г. “О контракте объединения” (“О соглашении об основании ассоциаций”) // Понкин И. Светскость государства. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2004. – С. 189–195.

2. Закон Франції от 9 декабря 1905 г. о разделении церквей и государства // Понкин И. Столетие французского закона о разделении церквей и государства. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – С. 33–55.

3. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_155 // 3.02.14.

4. Рамочное соглашение от 3 июля 2001 г. о будущей организации мусульман Франции // Понкин И. Ислам во Франции. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – С. 74–75.

5. Устав Французского мусульманского совета // Понкин И. Ислам во Франции. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – С. 84–98.

6. Arrêté du 6 mars 2006 portant création à l'Ecole pratique des hautes études de l'Institut européen en sciences des religions [En ligne]. – URL : <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000269379> &date Texte. html // 17.09.13.

7. Charte du culte musulman en France // Azeroual Y. Foi et République. – Paris : Éditions Patrick Banon, 1995. – P. 181–186.

8. Code civil [En ligne]. – URL : <http://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070721> // 13.08.13.

9. Constitution de la République Française du 4 octobre 1958 // Les Constitutions des Etats de l'Union européenne. – Paris : La documentation Française, 1999. – P. 240–252.

10. Déclaration des droits de l'homme et du citoyen du 26 août 1789 // Les Constitutions des Etats de l'Union européenne. – Paris : La documentation Française, 1999. – P. 253–254.

11. Loi N° 2004–228 du 15 mars 2004 relative à la nationalité, encadrant, en application du principe de laïcité, le port de signes ou de tenues manifestant une appartenance religieuse dans les écoles, collèges et lycées publics // Journal officiel de la République Française. – 17 mars 2004. – N° 65. – P. 5190.

12. Loi N°2005-158 du 23 février 2005 portant reconnaissance de la Nation et contribution nationale en faveur des Français rapatriés // Journal officiel de la République Française. – 24 février 2005. – N° 46. – P. 3128–3131.

13. Loi N° 91-662 du 13 juillet 1991 d'orientation pour la ville [En ligne]. – URL : <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000353814> // 12.04.13.

14. Loi N° 93–933 du 22 juillet 1993 réformant le droit de la nationalité // Journal officiel de la République Française. – 23 juillet 1993. – N° 168. – P. 10342–10348.

15. Loi N° 98–170 du 16 mars 1998 relative à la nationalité // Journal officiel de la République Française. – 17 mars 1998. – N° 64. – P. 3935.

16. Loi N° 2003–1119 du 26 novembre 2003 relative à la maîtrise de l'immigration, au séjour des étrangers en France et à la nationalité // Journal officiel de la République Française. – 27 novembre 2003. – N° 274. – P. 20136–20154.

17. Loi N° 2006–911 du 24 juillet 2006 relative à l'immigration et à l'intégration // Journal officiel de la République Française. – 25 juillet 2006. – N° 170. – P. 11047.

18. Loi N° 2000-1208 du 13 décembre 2000 relative à la solidarité et au renouvellement urbains [En ligne]. – URL : <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000207538> // 12.04.13.

19. Préambule de la Constitution du 27 octobre 1946 // Les Constitutions des Etats de l'Union européenne. – Paris : La documentation Française, 1999. – P. 255.

20. Principes et fondements juridiques régissant les rapports entre les pouvoirs publics et le culte musulman en France du 28 janvier 2000 [En ligne]. – URL : <http://www.ambafrance-jo.org/1-9-Pouvoirs-publics-et-culte.//10.05.12>.

2. Звіти спеціальних комісій

21. 1905–2005: les enjeux de la laïcité. – Paris : L'Harmattan, 2007. – 116 p.

22. Angenendt S. Muslim Integration: Challenging Conventional Wisdom in Europe and United States / S. Angenendt, P. Barretta, J. Laurence, C. Peach, J. Smith, T. Winter. – Washington : Center for Strategic and International Studies, 2007. – 84 p.

23. Avis adopté par le Conseil économique et social au cours de sa séance du mercredi 29 octobre 2003 [En ligne]. – URL : <http://www.ces.fr/rapport/doclon/03102922.pdf> // 17.10.08.
24. Bas Theron F. Rapport sur les immigrés vieillissants / F. Bas Theron, M. Michel. – Paris : Inspection générale des affaires sociales, 2003. – 152 p.
25. Beski-Chafiq Ch. Jeunes et radicalisation islamiste. Lille, France / Ch. Beski-Chafiq, J. Birmant, H. Benmerzoug, A. Taibi, A. Coignard. – Aarhus, 2010. – 112 p.
26. Bilan d'activité du CCIF 2003–2005 [En ligne]. – URL : http://www.islamophobie.net/user-res/fichiers/bilan_ccif_2003_2005.pdf // 29.09.09.
27. Bilan de la loi du 15 mars 2004 par le Conseil contre l'islamophobie en France [En ligne]. – URL : http://www.islamlaicite.org/IMG/pdf/CCIF_Bilan_loi_du_15_mars_et_effets_pervers.pdf // 17.10.08.
28. Bilan de la politique d'intégration 2002–2005: rapport au Premier ministre par Haut Conseil à l'Intégration. – Paris : La documentation Française, 2006. – 324 p.
29. Boubeker A. Les “lieux communautaires” de l'Islam de France entre discrimination et dynamiques collectives. Rapport final. Juin 2004. Programme d'études 2002 du FASILD / A. Boubeker, H. Paris. – Paris : La documentation Française, 2006. – 138 p.
30. Calvès G. Renouveau démographique de la fonction publique de l'Etat: vers une intégration prioritaire des Français issus de l'immigration / Gwénaële Calvès. – Paris : La documentation Française, 2005. – 75 p.
31. Cesari J. Islam and Fundamental Rights in Europe / J. Cesari, A. Caeiro, D. Hussain. – European Commission, 2004. – 115 p.
32. Chabi H. La situation sociale des enfants de harkis. Avis et rapports du Conseil Economique et Social / Hafida Chabi. – Paris : La documentation Française, 2007. – 118 p.
33. Charte de la laïcité dans les services publics et autres avis. – Paris : La documentation Française, 2007. – 440 p.
34. Cherifi H. Application de la loi du 15 mars 2004 sur le port des signes religieux ostensibles dans les établissements d'enseignement publics / Hanifa Cherifi. – Paris : Le Ministère de l'Education nationale, de l'enseignement supérieur et de la recherche, 2005. – 76 p.
35. Commission de réflexion sur l'application du principe de laïcité dans la République: rapport au Président de la République [En ligne]. – URL : <http://www.lesrapports.ladocumentationfrancaise.fr/BRP/034000725/0000.pdf> // 17.10.08.
36. Croyances religieuses, morales et éthiques dans le processus de construction européenne. – Paris : La documentation Française, 2002. – 170 p.
37. Dagnaud M. Médias: promouvoir la diversité culturelle / M. Dagnaud, M. Bonnet, S. Depondt. – Paris : La documentation Française, 2000. – 118 p.

38. Ebermeyer S. National Analytical Study on Racist Housing: RAXEN Focal Point for France. October 2003 / Sophie Ebermeyer [En ligne]. – URL : [http://fra.europa.eu/fraWebsite/ attachments/ FR_Housing.pdf](http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/FR_Housing.pdf) // 22.02.10.

39. Etudes et intégration. Avis sur le logement des personnes immigrées. Rapport statistique annuel 2006. Présentation de l'Institut d'études. – Paris : La documentation Française, 2007. – 214 p.

40. Etudes et intégration. Faire connaître les valeurs de la République. Les élus issus de l'immigration dans les conseils municipaux (2001–2008). Rapport au Premier ministre remis en septembre 2009. – Paris : La documentation Française, 2010. – 166 p.

41. Etude 2003. Intolérance et violences à l'égard de l'islam dans la société française [En ligne]. – URL : http://www.cncdh.fr/IMG/pdf/Etude_intolerance_a_l_islam_2003.pdf // 30.09.09.

42. Existe-t-il un féminisme musulman? – Paris : l'Harmattan, 2005. – 128 p.

43. Faroux R. La lutte contre les discriminations ethniques dans le domaine de l'emploi / Roger Faroux. – Paris : La documentation Française, 2005. – 50 p.

44. Fassin D. Un traitement inégal: Les discriminations dans l'accès aux soins / D. Fassin, E. Carde, N. Ferré, S. Musso-Dimitrijevic [En ligne]. – URL : <http://infodoc.inserm.fr/cresp/cresp.nst/Rapport%205%20-%20Discriminations%20%20.pdf> // 22.02.10.

45. Fitoussi J.-P. Ségrégation urbaine et intégration sociale / J.-P. Fitoussi, E. Laurent, J. Maurice. – Paris : La documentation Française, 2004. – 327 p.

46. Intolerance and Discrimination against Muslims in the EU. Developments since September 11. – International Helsinki Federation for Human Rights, 2005. – 160 p.

47. Islam de France, Islams d'Europe. – Paris : l'Harmattan, 2005. – 114 p.

48. Islam, médias et opinions publiques. – Paris : l'Harmattan, 2006. – 120 p.

49. Jolly C. Religions et intégration sociale / Cécile Jolly. – Paris : Commissariat Général du Plan, 2005. – 45 p.

50. La France sait-elle encore intégrer les migrants? Les élus issus de l'immigration dans les conseils régionaux (2004–2010). Rapport au Premier ministre remis le 12 avril 2011. – Paris : La documentation Française, 2011. – 155 p.

51. Lainé F. L'insertion des jeunes issus de l'immigration: de l'école au métier / F. Lainé, M. Okba. – Marseille : CEREQ, 2005. – 43 p.

52. La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2000. – Paris : La documentation Française, 2001. – 491 p.

53. La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2001. – Paris : La documentation Française, 2002. – 512 p.

54. La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2002. – Paris : La documentation Française, 2003. – 617 p.

55. La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2003. – Paris : La documentation Française, 2004. – 622 p.
56. La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2004. – Paris : La documentation Française, 2005. – 856 p.
57. La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2005. – Paris : La documentation Française, 2006. – 371 p.
58. La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2006. – Paris : La documentation Française, 2007. – 300 p.
59. La lutte contre le racisme et la xénophobie: rapport d'activité 2007. – Paris : La documentation Française, 2008. – 328 p.
60. Le racisme, l'antisémitisme et la xénophobie sur les groupes de discussion: Etat des lieux. Contribution de la CNCDH à la Conférence de l'OSCE [En ligne]. – URL : http://www.cncdh.fr/IMG/pdf/racisme_antisemitisme_xenophobie_sur_groupes_discussion.pdf // 30.09.09.
61. Les inégalités entre les femmes et les hommes: les facteurs de précarité: rapport à la ministre chargée de la Parité du 3 mars 2005. – Paris : La documentation Française, 2005. – 350 p.
62. Les migrants, les minorités et l'emploi. Exclusion et discrimination dans les Etats membres de l'Union Européenne. 2003–2008. – Agence des droits fondamentaux de l'Union européenne, 2011. – 92 p.
63. Les musulmans en Europe. Un rapport sur 11 villes de l'Union européenne. – New York : Open Society Foundations, 2011. – 376 p.
64. L'exercice du culte musulman en France. Lieux de prière et d'inhumation. FASILD. – Paris : La documentation Française, 2006. – 376 p.
65. Liens culturels et intégration: rapport au Premier ministre, juin 1995. – Paris : La documentation Française, 1995. – 163 p.
66. L'Internet raciste en langue française: Sites racistes et leurs forums. Conférence OSCE de 16 et 17 juin 2004 à Paris. Contribution de la CNCDH [En ligne]. – URL : http://www.cncdh.fr/IMG/pdf/internet_raciste_en_langue_francaise.pdf // 30.09.09.
67. L'Islam dans la République. – Paris : La documentation Française, 2000. – 204 p.
68. Lutte contre les discriminations: faire respecter le principe d'égalité. Rapport au Premier ministre. – Paris : La documentation Française, 1998. – 128 p.
69. Machelon J.-P. Les relations des cultes avec les pouvoirs publics / Jean-Pierre Machelon. – Paris : La documentation Française, 2006. – 85 p.
70. Mai 2002–mai 2004: L'action du Gouvernement de Jean-Pierre Raffain [En ligne]. – URL : <http://www.archives.premier-ministre.gouv.fr> // 28.10.08.
71. Mariani T. Immigration et intégration: rapport fait au nom de la Commission des lois constitutionnelles / Thierry Mariani. – Paris : Asssemblée Nationale, 2006. – 433 p.

72. Muslims in the European Union: Discrimination and Islamophobia. – EUMC, 2006. – 115 p.

73. Premier rapport de l'Observatoire de l'OCI sur l'Islamophobie pour présentation au 11-ème Sommet Islamique. – Dakar, 2008. – 71 p.

74. Racisme anti-arabe: nouvelle evolution [En ligne] // MRAP. – 2003. – URL : <http://www.mrap.fr/dossiers/doc-94.pdf> // 6.10.09.

75. Racisme et Xénophobie dans les Etats membres de l'UE: tendances, evolutions et bonnes pratiques. Rapport annuel [En ligne]. – 2005. – P. 2. – URL : [http://fraWebsite/ attachments/ar05p2fr.pdf](http://fraWebsite/attachments/ar05p2fr.pdf) // 5.10.09.

76. Rapport annuel sur la situation concernant le Racisme et la Xénophobie dans les Etats membres de l'UE 2005. – Budapest : EUMC, 2006. – 151 p.

77. Rapport d'activité 1999 de la Direction de la Population et des Migrations. – Paris : Ministère de l'Emploi et de la Solidarité, 2000. – 68 p.

78. Rapport d'étape du CCIF sur l'Islamophobie en France 2003–2004 [En ligne]. – URL : http://www.islamophobie.net/user-res/fichiers/CCIF_rapport_2003-2004.pdf // 29.09.09.

79. Rapport sur l'Islamophobie en France en 2008 par CCIF [En ligne]. – URL : http://www.islamophobie.net/user-res/fichiers/ Rapport_annuel_CCIF_2008.pdf // 29.09.09.

80. Sala Pala V. Public and Political Debates on Multicultural Crises in France / V. Sala Pala, P. Simon. – INED, 2008. – 40 p.

81. Schweitzer L. Haute autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité : rapport annuel 2005 / Louis Schweitzer. – Paris : La documentation Française, 2006. – 104 p.

82. Schweitzer L. Haute autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité : rapport annuel 2006 / Louis Schweitzer. – Paris : La documentation Française, 2007. – 235 p.

83. Schweitzer L. Haute autorité de lutte contre les discriminations et pour l'égalité: rapport annuel 2007 / Louis Schweitzer. – Paris : La documentation Française, 2008. – 188 p.

84. Securitization and Religious Divides in Europe. Muslims in Western Europe after 9/11. Why the Term Islamophobia is more a Predicament than an Explanation [En ligne]. – URL : http://www.libertysecurity.org/IMG/pdf_Challenge_Project_report.pdf // 17.04.09.

85. Versini D. Rapport sur la diversité dans la fonction publique / Dominique Versini. – Paris : La documentation Française, 2004. – 107 p.

3. Переписи населення

86. Recensement de la population 1999. Exploitation principale et complémentaire [En ligne]. – URL : <http://www.insee.fr/>

4. Матеріали соціологічних опитувань

87. Матеріали анкетування в університеті Париж-8-Вінсенні-Сен-Дені у грудні 2013 р. // Домашній архів автора.

88. Bilan des evenements en banlieu. Sondage de l'Institut CSA. Janvier 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2006/opi20060126a.pdf> // 15.12.09.

89. Brouard S. Français comme les autres? Enquête sur les citoyens d'origine maghrébine, africaine et turque / S. Brouard, V. Tiberj. – Paris : Presse de la Fondation nationale des sciences politiques, 2005. – 168 p.

90. La popularité de Zinedine Zidane et Yanick Noah. Sondage de l'Institut CSA. Août 2005 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2005/opi200508246a.pdf> // 15.12.09.

91. La réaction des Français suite à la publication de caricatures de Mahomet. Sondage de l'Institut CSA. Février 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2006/opi20060208a.pdf> // 6.04.08.

92. Les Français et la Coupe du Monde de football au lendemain de l'annonce de la composition de l'équipe de France. Sondage de l'Institut CSA. Mai 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2006/opi20060517c.pdf> // 15.12.09.

93. Les Français et la guerre d'Algérie. Sondage de l'Institut CSA. 3 novembre 2003 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2003/opi20031016c.htm> // 15.12.09.

94. Les Français et la popularité de Zinedine Zidane. Sondage de l'Institut CSA. Août 2000 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2000/opi2000811c.htm> // 15.12.09.

95. Les Français et les propositions de la Commission Stasi sur la laïcité. Sondage de l'Institut CSA. 12 décembre 2003 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2003/opi2003126a.htm> // 15.12.09.

96. Les Français et la religion. Sondage réalisé par TNS SOFRES du 3 janvier au 4 mars 2007 [En ligne]. – URL : http://www.tns-sofres.com/_assets/files/050407_religion.pdf // 15.12.09.

97. Les Français et les relations amoureuses intercommunautaires. Sondage de l'Institut CSA. 30 janvier 2004 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2004/opi20040115.htm> // 15.12.09.

98. Les Français et l'intégration // Le français dans le monde. – 2005. – N° 39.– P. 43.

99. Les Français, le parcours de l'équipe de France et Zinedine Zidane. Sondage de l'Institut CSA. Juillet 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2006/opi200607106a.pdf> // 15.12.09.

100. Les Français perçoivent-ils une montée du racisme et de l'antisémitisme? Sondage de l'Institut CSA. Février 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2006/opi20060223b.pdf> // 16.14.08.

101. Les musulmans et la laïcité. Sondage de l'Institut CSA. 26 janvier 2004 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2004/opi20040121b.htm> // 15.12.09.

102. Le vote des Musulmans à l'élection présidentielle // IFOP-Focus. – 2013. – N° 88. – P 5.

103. Portrait des musulmans : Rapport final. Sondage de l'Institut CSA. Août 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2006/opi20060823.pdf> // 15.12.09.

104. Zinedine Zidane, doit-il revenir en équipe de France ? Sondage de l'Institut CSA. Avril 2005 [En ligne]. – URL : <http://www.csa.eu/dataset/data2005/opi20050402b.pdf> // 15.12.09.

5. Заяви, інтерв'ю та публіцистика

105. Записано 21 травня 2008 р. зі слів Язіда Дамані, 1988 р.н., мешканця м. Лілль Французької Республіки // Домашній архів автора.

106. Записано 24 липня 2013 р. зі слів Саїда Ісмагілова, муфтія ДУМУ “Умма” // Домашній архів автора.

107. Записано 10 грудня 2013 р. зі слів Бернара Годара, колишнього радника міністерства внутрішніх справ Франції // Домашній архів автора.

108. Саркози Н. Мое мнение. Франция, Европа и мир в XXI веке / Николая Саркози ; [пер. с франц. и англ. А. Смирновой и А. Глебовской]. – СПб : “Александрия” – “Симпозиум”, 2009. – 304 с.

109. Amara F. Ni Putes, Ni Soumises / Fadela Amara. – Paris : Éditions La Découverte, 2003. – 156 p.

110. Bariza Khiari (PS): la burqa, les minarets, l'identité nationale... ça suffit [En ligne]. – URL : http://www.uam.93.com/news/bariza-khiari-ps-qla-burqa-les-minarets-lidentite-nationale-ca-suffitq_8057.html // 11.08.13.

111. Begag A. Identity and Self-Construction Among the Children of Maghrebian Immigrants in France / A. Begag // The Nanovic Institute Lecture Papers. – 2010. – N° 15. – P. 1–15.

112. Bencheikh S. Marianne et le Prophète. L'Islam dans la France laïque / Soheib Bencheikh. – Paris : Bernard Grasset, 1998. – 288 p.

113. Boutih M. L'intégration politique et économique des immigrés et de leurs enfants aujourd'hui / M. Boutih // Confluences Méditerranée. – 2001. – N° 39. – P. 129–138.

114. Cheikh Ahmed El Habti (Abou Khalid). La situation des imams en France. Conférence présentée durant le colloque des imams qui s'est tenu en France en 2009 [En ligne]. – URL : http://www.masjidepinal.fr/extern/docs/autres/Les_imams_de_France.pdf // 14.02.14.

115. Chalghoumi H. Pour l'islam de France / Hassen Chalghoumi. – Paris : Le cherche midi, 2010. – 432 p.

116. Discours de M. Jacques Chirac, Président de la République, à l'occasion de la journée d'hommage national aux Harkis. Palais de l'Élysée, 25 septembre 2001 [En ligne]. – URL : http://www.clan-r.org/portail/IMG/pdf/Discours_J._Chirac-250901.pdf // 9.12.12.

117. Discours de Jacques Chirac relatif au respect du principe de la laïcité dans la République. 17 décembre 2003 [En ligne]. – URL : <http://www.voltairenet.org/article11805.html> // 28.09.09.

118. Entretien avec Mohamed Latrèche. Propos recueillis par Amara Bamba, le 19 janvier 2004. [En ligne]. – URL : http://www.saphirnet.info/article_959.html // 9.12.12.

119. Entrevue avec Samy Nacery // Ciné live. – Mars 2000. – N° 33 [En ligne]. – URL : <http://membres.multimania.fr/nacerynoofficiel/index2.html> // 4.04.10.

120. Extrait du discours prononcé par le Premier ministre Lionel Jospin à l'occasion de l'inauguration de la plaque en hommage au résistant Georges Morin, Paris. 26 avril 2001 [En ligne]. – URL : http://www.free.fr/spip/article.php3?id_article=53 // 17.12.09.

121. Gozlan M. L'Islam et la République: Des musulmans de France contre l'intégrisme / Martine Gozlan. – Paris : Belfond, 1994. – 188 p.

122. Hüküm P. Le point de vue d'une responsable associative: qu'en est-il de l'intégration des femmes turques en France / P. Hüküm // CEMOTI. – 2006. – N° 21 [En ligne]. – URL : <http://cemoti.revues.org/document566.html> // 14.10.08.

123. Interview avec Salim Kechiouche. 15.01.03 [En ligne]. – URL : <http://www.salimkechouche.com/interview.pdf> // 24.02.10.

124. Stasi B. Laïcité : soignons notre copie! / B. Stasi // L'Islam en France / sous la direction de Y.-C.Zarka. – Paris : PUF, 2009. – P. 177–180.

125. Tareq Oubrou. Un bon musulman ne peut être qu'un bon citoyen. Entretien mené par Cédric Baylocq Sassoubre. 2003. [En ligne]. – URL : <http://www.islamlaicite.org/article326.html> // 26.07.13.

6. Преса

126. Adil Jazouli: le vrai problème des jeunes c'est le boulot [En ligne] // L'Humanité, 17.10.95. – URL : http://www.humanite.fr/1995-10-17_Articles_Adil_Jazouli_le_vrai_probleme_des_jeunes_c_est_le_boulot.html // 17.04.09.

127. Alima Boumédiène-Thiery, une militante en politique [En ligne] // Jeune Afrique, 30.03.11. – URL : <http://www.jeuneafrique.com/Article/ARTJAJA2618p056-057.html> // 14.06.13.

128. Attaques racistes contre deux mosquées au premier jour du ramadan [En ligne] // Le Figaro, 24.09.06. – URL : http://www.lefigaro.fr/actualite/2006/09/24/01001-20060924_ARTWWW90060-attaques_racistes_contre_deux_mosques_au_premier_jour_du_ramadan.php // 15.12.09.

129. Barzegar K. French Muslims mobilize to unseat Sarkozy [En ligne] / K. Barzegar // The Washington Times, 19.04.12. – URL : <http://www.washington-times.com/news/2012/apr/19/french-muslims-mobilizing-to-unseat-sarkozy/?-page=1/> // 15.12.09.

130. Boucliers humains // Dernières Nouvelles d'Alsace, 21.02.03.

131. Bronner. L. Un projet de lycée musulman privé près de Lyon / L. Bronner // Le Monde : Edition International. – 12 août 2006. – N° 3014. – P.6.

132. Ces oubliés de l'Histoire [En ligne] // L'Express, 23.10.03. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/ces-oublies-de-l-histoire_653448.html // 14.12.09.

133. Cessons de parler comme en 1900 [En ligne] // Le Figaro, 2.04.07. – URL : http://www.lefigaro.fr/politique/2004/04/02/01002-20070402ARTFIG90163-la-laicite_a_la_francaise_t_elle_vecu.php // 15.12.09.

134. Comment éviter le foulard à l'école? [En ligne] // L'Express, 14.01.99. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/comment-eviter-le-foulard-a-l-ecole_494993.html // 13.12.09.

135. Deltombe T. Quand l'islamisme devient spectacle: il y a dix ans, l'affaire de Folembay [En ligne] / T. Deltombe // Le Monde diplomatique, août 2004. – URL : <http://www.monde-diplomatique.fr/2004/08/DELTOMBE/11466/> // 08.11.09.

136. Demeusy H. Salim Kechiouche. Brown Angel [En ligne] / H. Demeusy // Gus, 2004. – URL : http://salimkechiouche.com/revuedepresse/main.php?g2_itemid=39 // 28.02.10.

137. Des étudiants sous surveillance [En ligne] // L'Express, 09.11.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/des-etudiants-sous-surveillance_479518.html // 13.12.09.

138. Elaheh M. Les candidats musulmans de 2007. Après Georges, Valéry, François et Jacques, la France aura-t-elle un président prénomme Ramadan, Leïla, Rachid ou Soheib? [En ligne] / M. Elaheh // Mediarabe, 21.12.06. – URL : <http://www.mediarabe.info/spip.php?article279> // 17.12.11.

139. Enquête sur la montée de l'islam en Europe [En ligne] // L'Express, 26.01.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/enquete-sur-la-montee-de-l-islam-en-europe_483223.html // 13.12.09.

140. Enquête sur les ennemis de la République // L'Express, 26.01.04 [En ligne]. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/politique/enquete-sur-les-ennemis-de-la-republique_491105.html // 13.12.09.

141. Georges Frêche condamné pour propos racistes // Le Figaro, 26.01.07 [En ligne]. – URL : http://www.lefigaro.fr/actualite/2007/01/26/01001-20070126ARTFIG90215-georges_freche_condamne_pour_propos_racistes.php // 15.12.09.

142. Gresh A. Mensonge sur les mariages forcés [En ligne] / A. Gresh // Le Monde diplomatique, 13.02.07. – URL : http://www.monde-diplomatique.fr/carnet/2007_02_13_Mariages_forces // 08.11.09.

143. Hamlaoui Mekachera, ministre des oubliés de l'histoire [En ligne] // Le Monde, 5.07.02. – URL : <http://www.mafhoum.com/press3/104S24.html> // 17.06.13.
144. Islam – les filières du fanatisme en France [En ligne] // L'Express, 16.05.96. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/islam-les-filieres-du-fanatisme-enfrance_614285.html // 14.12.09.
145. Islamistes: la France menacée [En ligne] // L'Express, 27.09.01. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/justice/islamistes-la-france-menacee_492034.html // 13.12.09.
146. La jeune génération est un enjeu [En ligne] // L'Express, 26.01.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/la-jeune-generation-est-un-enjeu_483215.html // 13.12.09.
147. “L'Ennemi intime” vu par Florent Emilio-Siri [En ligne] // L'Express, 21.09.07. – URL : http://www.lexpress.fr/culture/cinema/l-ennemi-intime-vu-par-florent-emilio-siri_832436.html // 14.12.09.
148. Les guerres et l'Etat colonial français [En ligne] // L'Humanité, 28.12.04. – URL : http://www.humanite.fr/2004-12-28_Cultures_Les-guerres-et-l-Etat-colonial-francais // 14.12.09.
149. Le mufti de Marseille propose une réflexion sur l'islam [En ligne] // L'Humanité. – 13 avril 1998. – URL : http://www.humanite.fr/1998-04-13_Societe_Le_mufti_de_Marseille_propose_une_reflexion_sur_l_islam.html // 13.12.09.
150. Les mécanismes de la violence [En ligne] // L'Express, 1.10.06. – URL : http://www.lexpress.fr/culture/livre/le-perdant-radical-essai-sur-les-hommes-de-la-terreur_811587.html // 13.12.09.
151. Les mosquées aux urnes [En ligne] // L'Express, 13.06.05. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/les-mosquees-aux-urnes_485571.html // 13.12.09.
152. Les musulmans restent très attachés aux rites collectifs [En ligne] // Le Figaro, 28.12.06. – URL : <http://www.lefigaro.fr/actualite/2006/12/28/01001-20061228ARTFIG90028-les-musulmans-restent-tres-attaches-aux-rites-collectifs.php> // 15.12.09.
153. Les oubliés de l'histoire [En ligne] // L'Express, 01.07.99. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/les-oublies-de-l-histoire_634295.html // 13.12.09.
154. Les oubliés de l'Histoire [En ligne] // L'Express, 27.05.99. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/monde/europe/les-oublies-de-l-histoire_634295.html // 13.12.09.
155. Le policier “moyennement noté” avait le “sens des relations humaines” [En ligne] // Humanité, 13.02.96. – URL : http://www.humanite.fr/1996-02-13_Articles_Le-policier-moyennement-note-avait-le-sens-des-relations // 04.04.10.

156. L'Islam, est-il compatible avec la modernité? [En ligne] // L'Express, 30.03.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/l-islam-est-il-compatible-avec-la-modernite_482575.html // 13.12.09.

157. L'Islam majoritaire dans les prisons [En ligne] // L'Express, 15.03.04. – URL : http://www.lexpress.fr/culture/livre/l-islam-majoritaire-dans-les-prisons_819458.html // 13.12.09.

158. L'Islam à la table de la République [En ligne] // L'Express, 05.10.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/l-islam-agrave-la-table-de-la-r-eacute-publique_480224.html // 13.12.09.

159. L'Islam et la France: Histoire d'un face à face [En ligne] // L'Express, 05.10.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/de-l-islam-conqu-eacute-rant-agrave-l-europe-triomphante_480226.html // 13.12.09.

160. Malek Chebel: Le voile est une régression [En ligne] // L'Humanité, 24.01.04. – URL : http://www.humanite.fr/2004-01-24_Medias_Amis-de-l-Humanite-Malek-Chebel-Le-voile-est-une-regression // 14.12.09.

161. Marsaud O. Salim Kechiouche. Le Prince des Cités [En ligne] // Afrique Magazine, mai 2007. – URL : http://salimkechiouche.com/revuedepresse/main.php?g2_itemid=15g2_imageViewsIndex=1 // 28.02.10.

162. Mohamed Latrèche, le trouble organisateur du défilé pour le voile // Le Monde, 18.01.04.

163. Musulmane libre: Dounia Bouzar [En ligne] // L'Express, 17.01.05. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/musulmane-libre_487298.html // 13.12.09.

164. Musulmans mais laïques [En ligne] // L'Express, 13.12.04. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/religion/musulmans-mais-laiques_487637.html // 13.12.09.

165. N'accusons pas l'islam [En ligne] // L'Express, 14.09.95. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/n-accusons-pas-l-islam_609728.html // 14.12.09.

166. Negrouche N. Discrimination raciale à la française: changer de prénom pour trouver un emploi [En ligne] / N. Negrouche // Le Monde diplomatique, mars 2000. – URL : <http://www.monde-diplomatique.fr/2000/03/NEGROUCHE/13405.html>.

167. Pain béni pour Le Pen [En ligne] // L'Express, 12.10.95. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/le-pain-benit-pour-le-pen_610236.html // 14.12.09.

168. Paris, la peur et les bombes [En ligne] // L'Express, 19.10.95. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/paris-la-peur-et-les-bombes_610360.html // 14.12.09.

169. Pour l'islam de France, les caricatures sont un acte raciste [En ligne] // Le Figaro, 03.02.07. – URL : http://www.lefigaro.fr/actualite/2007/02/03/01001-20070203ARTFIG_90657-pour_l_islam_de_france_les_caricatures_sont_un_acte_raciste.php // 15.12.09.

170. Premier accroc dans la formation des imams [En ligne] // Le Figaro, 7.04.09. – URL : <http://www.lefigaro.fr/actualite-france/2009/04/07/01016-20090407ARTFIG00007-premier-accroc-dans-la-formation-des-imams.php> // 15.12.09.
171. Présidentielle. L'ancien mufti de Marseille, Soheib Bencheikh, veut s'engager au nom de l'idéal républicain [En ligne] // L'Humanité, 26.06.06. – URL : <http://www.humanite.fr/node/96246> // 15.12.09.
172. Rentrée scolaire: Laïcité – Conseils voilés [En ligne] // Le Point, 8.07.04. – URL : <http://www.lepoint.fr/content/societe/article?id=29995.html> // 30.09.10.
173. Ruscio A. Des Sarrasins aux Beurs, une vieille méfiance [En ligne] / A. Ruscio // Le Monde diplomatique, 01.02.04. – URL : <http://www.monde-diplomatique.fr/2004/02/RUSCIO/10999> // 8.11.09.
174. Segurier E. En France, l'islam turc sort de l'ombre [En ligne] / E. Segurier, A. Lahcene // La Vie, 02.02.06. – URL : <http://www.lavie.fr/archives/2006/02/02/en-france-l-islam-turc-sort-de-l-ombre,7878503.php> // 17.12.12.
175. Stora B. Communautarisme blanc ou République? [En ligne] / B. Stora // Le Monde, 25.04.02. – URL : <http://www.ldn-toulon.net/spip.php?article238> // 1.12.09.
176. Télévision – le coup de coeur: l'islam de France [En ligne] // L'Express, 28.08.97. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/television-le-coup-de-coeur-l-islam-de-france_624065.html // 13.12.09.
177. Tokia Saïfi, une militante devenue secrétaire d'Etat [En ligne] // La Dépêche du Midi, 13.05.02. – URL : <http://www.ladepêche.fr/article/2002/05/13/396655-tokia-saifi-une-militante-devenue-secretaire-d-etat.html> // 12.07.13.
178. Trois profs contre un voile [En ligne] // L'Express, 05.12.96. – URL : http://www.lexpress.fr/informations/trois-profs-contre-un-voile_619801.html // 12.12.09.
179. Trop musulman pour être français [En ligne] // Le Nouvel Observateur. – 1997. – 20 novembre . – URL : http://hebdo.nouvelobs.com/async/go_article.php?id=7000&xtmc=musulmans_en_france&xtrc=3.html // 30.09.10.
180. Une mosquée souillée [En ligne] // L'Humanité, 25.10.06. – URL : http://www.humanite.fr/2006-10-25_Societe_Une-mosquee-souillee // 14.12.09.
181. Un gropuscule violemment antisémite à l'origine de la manifestation du 17 janvier à Paris // Le Figaro, 16.01.04.
182. Vidal B. Le Rapport 2005 de la CNCDH Contre le racisme... et ses manipulations [En ligne] / B. Vidal // Le Monde diplomatique, 30.03.05. – URL : <http://www.monde-diplomatique.fr/dossiers/cncdh/> // 8.11.09.
183. Villiers s'attaque au voile islamique [En ligne] // L'Express, 25.10.06. – URL : http://www.lexpress.fr/actualite/societe/villiers-s-attaque-au-voile-islamique_461042.html // 13.12.09.

184. Voile ou bowling, il faut choisir [En ligne] // Marianne, 7.08.04. – URL : http://www.marianne2.fr/Voile-ou-bowling,-il-faut-choisir-!_a99868.html // 23.03.10.

185. Voyage parmi les convertis à l’islam // Le Monde, 9.12.99.

7. Мусульманська періодика

186. Al Istichara. Le journal de la Consultation des Musulmans de France. – 2000. – № 4. – 8 p.

187. Al Istichara. Le journal de la Consultation des Musulmans de France. – 2001. – № 5. – 8 p.

188. Islam de France. Magazine indépendant d’information. – 1997. – № 1. – 40 p.

189. Islam de France. Magazine indépendant d’information. – 1997. – № 2. – 44 p.

190. Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane. – 1998. – № 1. – 194 p.

191. Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane. – 1998. – № 2. – 200 p.

192. Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane. – 1998. – № 3. – 160 p.

193. Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane. – 1999. – № 4. – 160 p.

194. Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane. – 1999. – № 5. – 160 p.

195. Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane. – 1999. – № 6. – 160 p.

196. Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane. – 2000. – № 7. – 176 p.

197. Islam de France. Revue d’information et de culture musulmane. – 2000. – № 8. – 176 p.

198. Islam. Organe officiel du Haut Conseil des Musulmans de France. – 1996. – № 1. – 8 p.

199. Islam. Organe officiel du Haut Conseil des Musulmans de France. – 1996. – № 2. – 16 p.

200. Islam. Organe officiel du Haut Conseil des Musulmans de France. – 1996. – № 3. – 4 p.

201. Islam. Organe officiel du Haut Conseil des Musulmans de France. – 1996. – № 4. – 12 p.

202. Islam. Organe officiel du Haut Conseil des Musulmans de France. – 1996. – № 5. – 4 p.
203. La Lettre des U.F.M. de France. – 1996. – № 1. – 8 p.
204. La Lettre des U.F.M. de France. – 1996. – № 2. – 12 p.
205. La Lettre des U.F.M. de France. – 1996. – № 3. – 12 p.
206. La Lettre des U.F.M. de France. – 1997. – № 4. – 12 p.
207. La Lettre de l'UOIF. – 2006. – № 1. – 20 p.
208. La Lettre de l'UOIF. – 2006. – № 2. – 16 p.
209. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1995. – № 1. – 4 p.
210. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1995. – № 2. – 8 p.
211. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1995. – № 3. – 8 p.
212. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1995. – № 4. – 8 p.
213. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1995. – № 5. – 8 p.
214. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 6. – 4 p.
215. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 7. – 8 p.
216. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 8. – 8 p.
217. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 9. – 8 p.
218. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 10. – 8 p.
219. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 11. – 8 p.
220. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 12. – 8 p.
221. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 13. – 8 p.
222. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 14. – 8 p.
223. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1996. – № 15. – 8 p.

224. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – N° 16. – 8 p.
225. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – N° 17. – 8 p.
226. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – N° 18. – 8 p.
227. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – N° 20. – 8 p.
228. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – N° 21. – 8 p.
229. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – N° 23. – 8 p.
230. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – N° 24. – 8 p.
231. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – N° 25. – 8 p.
232. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1998. – N° 26. – 8 p.
233. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1998. – N° 28. – 8 p.

8. Літературні твори:

234. Ген Ф. Завтра кайф: Повесть / Фаїза Ген ; [пер. з франц. Л. Кононовича]. – Львів : Кальварія, 2009. – 144 с.
235. Гранже Ж.-К. Империя волков: Роман / Жан-Кристоф Гранже ; [пер. с франц. Е. Клоковой]. – СПб. : Изд-во “Азбука-классика”, 2010. – 384 с.
236. Гранже Ж.-К. Черная линия: Роман / Жан-Кристоф Гранже ; [пер. с франц. Е. Богатыренко]. – М. : Иностранка, 2005. – 688 с.
237. Уельбек М. Возможность острова: Роман / Мишель Уельбек ; [пер. з франц. І. Рябчия]. – Х. : Фолио, 2007. – 418 с.
238. Шмітт Е.-Е. Пан Ібрагім та квіти Корану: Повесть / Ерік-Емануель Шмітт ; [пер. з франц. О. Борисюк]. – Львів : Кальварія, 2009. – 96 с.
239. Amazit F. Les larmes invisibles. D'Alger à Neuilly / Faroudja Amazit. – Paris : Éditions Le Manuscrit, 2009. – 108 p.
240. Begag A. Béni ou le Paradis Privé. Roman / Azouz Begag. – Paris : Éditions du Seuil, 1989. – 198 p.
241. Begag A. Les chiens aussi. Roman / Azouz Begag. – Paris : Éditions du Seuil, 1995. – 128 p.

242. Begag A. Le gone du Chaâba. Roman / Azouz Begag. – Paris : Éditions du Seuil, 1986. – 256 p.
243. Berger C. Eclats d'islam: Chroniques d'un itinéraire spirituel / Carima Berger. – Paris : Éditions Albin Michel, 2009. – 266 p.
244. Besnaci-Lancou F. Fille de harki / Fatima Besnaci-Lancou. – Paris : Les Éditions Ouvrières, 2005. – 128 p.
245. Bouarour F. Inch Allah j'arrive / Farid Bouarour. – Paris: Éditions Imago, 2006. – 176p.
246. Djaïdani R. Visceral: Roman / Rachid Djaïdani. – Paris : Éditions du Seuil, 2007. – 192 p.
247. Percheron D. L'air de Paris / Daniel Percheron. – Paris : Zulma, 1998. – 144 p.
248. Senini S. Du côté de chez moi. Témoignage / Salima Senini. – Paris : Éditions des Arènes, 2013. – 240 p.

9. Кіноматеріали:

249. Близький ворог [L'Ennemi intime], режисер Ф.-Е. Сірі. – Франція, Марокко, 2007 // DVD.
250. Вигнанці [Exils], режисер Т. Гатліф. – Франція, 2004 // DVD.
251. Заради любові Бога [Pour l'amour de Dieu], режисери З. та А. Бушала. – Франція, 2006 // DVD.
252. Інш'Аллах Неділя [Inch'Allah Dimanche], режисер Я. Бенгігі. – Алжир, 2001 // DVD.
253. Мішу з Обера: маленький араб [Michou d'Auber: le petit Arabe], режисер Т. Гілу. – Франція, 2007 // DVD.
254. Полковник [Mon colonel], режисер Л. Герб'є. – Франція, Бельгія, 2006 // DVD.
255. Таксі [Taxi], режисер Ж. Кравчик. – Франція, 1998 // DVD.
256. Таксі 2 [Taxi 2], режисер Ж. Кравчик. – Франція, 2001 // DVD.
257. Таксі 3 [Taxi 3], режисер Ж. Кравчик. – Франція, 2003 // DVD.
258. Таксі 4 [Taxi 4], режисер Ж. Кравчик. – Франція, 2007 // DVD.
259. Тубільці (Патріоти) [Indigènes], режисер Р. Бушарєб. – Франція, Бельгія, Алжир, Марокко, 2006 // DVD.
260. Фландрія [Flandres], режисер Б. Дюмон. – Франція, 2005 // DVD.
261. Часи, що змінюються [Les Temps qui changent], режисер А. Тешіне. – Франція, 2004 // DVD.
262. Я думав про вас всі дні [J'ai pensé à vous tous les jours], режисер Ж. Фулон. – Франція, 2007 // DVD.

263. Я люблю тебе, Париж [Paris, je t'aime]. – Франція, Ліхтенштейн, Швейцарія, Німеччина, 2006 // DVD.

264. Я народився від лелеки [Je Suis Né D'une Cigogne], режисер Т. Гатліф. – Франція, 1999 // DVD.

10. Інтернет-ресурси

265. Офіційний сайт Великої Паризької мечеті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mosquee-de-paris.org/index.php?option=com_content&view=article&id=19&Itemid=50 // 17.07.13.

266. Офіційний сайт Європейського інституту гуманітарних наук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iesh.org/> // 18.06.13.

267. Офіційний сайт ліцею імені Аверроеса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lycee-averroes.com/1-historique-du-lyc%C3%A9e/> // 18.06.13.

268. Офіційний сайт Сохейба Беншейха [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sohuib.bencheikh.over-blog.com/article/> // 12.08.13.

269. Alima Boumédiène-Thiery [En ligne]. – URL : http://www.senat.fr/senateur/boumedienne-thiery_alima_04063h.html // 12.08.13.

270. Communiqué au sujet la création d'un Institut d'Etudes sur l'Immigration et l'Intégration [En ligne]. – URL : <http://www.rue89.com/files/Petition.pdf>.

271. Elaheh M. Les candidats musulmans de 2007. Après Georges, Valéry, François et Jacques, la France aura-t-elle un président prénomme Ramadan, Leïla, Rachid ou Soheib? Le 21 décembre 2006 [En ligne]. – URL : <http://www.medi-arabe.info/spip.php?article279> // 12.08.13.

272. Film movement. Inch'Allah Dimanche [En ligne]. – URL : <http://www.filmmovement.com/downloads/press/inchpresskit.pdf> // 12.08.13.

273. La Rentrée scolaire du Centre d'Etudes et de Recherche islamique [En ligne]. – URL : <http://www.saphirnet.info/La-Rentree-scolaire-du-Centre-d-Etudes-et-de-Recherche-islamique.a102.html> // 12.08.13.

274. Marsaud O. Voix arabo-musulmanes: Petit tour d'horizon des radios communautaires en France. 27 juin 2005 [En ligne]. – URL : <http://www.afrik.com/article8544.htm> // 17.04.09.

275. Montant du RMI 2007 [En ligne]. – URL : <http://www.rmi-fr.com/montant-rmi-2007.htm> // 12.08.13.

276. RMF, un "nouveau" mouvement musulman [En ligne]. – URL : http://www.saphirnews.com/RMF,-un-nouveau-mouvement-musulman_a3672.html.

277. Statuts de l'Union des Organisations Islamiques de France [En ligne]. – URL : <http://www.uoif-online.com/v3/spip.php?article787> // 12.08.13.

278. Statuts de Rassemblement des Musulmans de France [En ligne]. – URL : <http://www.lermf.com/> // 12.08.13.

279. Un institut de formation islamique à Lille [En ligne]. – URL : http://www.saphirnews.com/Un-institut-de-formation-islamique-a-Lille_a3626.html // 12.08.13.

ЛІТЕРАТУРА:

280. Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Серія “Історія країн світу” / Вадим Ададуrow. – Львів : Вид-во УКУ, 2002. – 412 с.

281. Балибар Э. Волнения в banlieues / Э. Балибар // Прогнозис. – М. : Ин-т Восточной Европы, 2008. – № 2 (14). – С. 269–300.

282. Безопасность Европы / под ред. В. Журкина. – М. : Изд-во “Весь мир”, 2011. – 752 с. – (Старый свет – новые времена).

283. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Кн. 1: Простір та історія / Фернан Бродель ; [пер. з франц. С. Глухова]. – К. : Вид-во Жупанського, 2013. – 368 с.

284. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Кн. 2: Люди і речі / Фернан Бродель ; [пер. з франц. С. Глухова]. – К. : Вид-во Жупанського, 2014. – 232 с.

285. Брюкнер П. Тиранія каяття / Паскаль Брюкнер; [пер. з франц. П. Тарашук]. – К. : Темпора, 2014. – 306 с.

286. Буга Я. Проблеми інтеграції іммігрантів-мусульман з країн Магрибу у сучасне французьке суспільство: автореф. дис. ... канд. політ. наук / Я. В. Буга; Чернівецький нац. у-тет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2014. – 20 с.

287. Віллем Ж.-П. Європа та релігії: ставки ХХІ ст. / Жан-Поль Віллем ; [пер. з франц. Дм. Каратеев]. – К. : Дух і Літера, 2006. – 336 с.

288. Ворожцов Е. В. Молодежные волнения во Франции: проблемы иммиграции и образования / Е. В. Ворожцов // Вопросы образования. – 2006. – № 2. – С. 23–30.

289. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вулф ; [пер. з англ. С. Біленький] – К. : Вид-во “Часопис Критика”, 2009. – 592 с.

290. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Семюел Гантінгтон ; [пер. з англ. Н. Климчук]. – Львів : Кальварія, 2006. – 474 с.

291. Глухова С. Зідан: нездоланне добро / Світлана Глухова. – К. : Вид-во Жупанського, 2009. – 135 с.: іл.

292. Греки, араби і ми. Дослідження ісламофобії в гуманітарних науках / авт.-упоряд. Ф. Бютген, А. де Лібер ; [пер. з франц. А. Репа]. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 304 с. – (Ідеї та Історії).

293. Давидсон А. Ключевая проблема XXI века: Последствия распада империи / А. Давидсон // Новая и новейшая история. – 2006. – № 2. – С. 3–21.

294. Деминцева Е. Быть “арабом” во Франции / Екатерина Деминцева. – М. : Новое литературное обозрение, 2008. – 192 с.

295. Деминцева Е. Б. Магрибинцы во Франции (История эмиграции и эволюция диаспоры) [Электронный ресурс] : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Деминцева Екатерина Борисовна – М. : РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки). – Режим досупа : <http://diss.rsl.ru/diss/02/0288/020288006.pdf> // 15.05.13.

296. Деминцева Е. Марокко – Франция. С мечтой о “райской” жизни / Е. Деминцева // Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 2. – С. 35–40.

297. Деминцева Е. Политика интеграции во Франции. / Е. Деминцева // Государство, миграция и культурный плюрализм в современном мире : материалы междунар. науч. конф. / общ. ред. В.С. Малахов, В.А. Тишков, А.Ф. Яковлева. – М. : ИКАР, 2011. – С. 172–186.

298. Добаев И. Исламизация Европы: миф или реальная угроза? / И. Добаев // МЭМО. – 2008. – № 4. – С. 50–56.

299. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б. Французька історіографія ХХ століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуров. – Львів : Класика, 2001. – 170 с.

300. Дьяконов К. Особенности интеграции этнических и конфессиональных меньшинств во Франции / К. Дьяконов // Социологические исследования. – 2008. – № 11. – С. 83–91.

301. Зашкільняк Л. Введення в методологію історії / Леонід Зашкільняк. – Львів : Лонміо, 1996. – 95 с.

302. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Леонід Зашкільняк. – Львів : ПАІС, 2007. – 312 с.

303. Зінько С. Іслам у сучасній світовій політиці / Соломія Зінько. – Львів : Простір-М, 2005. – 278 с.

304. Європа та її болісні минушини / авт.-упоряд. Ж. Мінк, Л. Неймайер ; [пер. з франц. Є. Марічев]. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 272 с. – (Ідеї та Історії).

305. Ислам в Европе и в России: сб. ст. / сост. и отв. ред. Е. Деминцева ; [пер. с англ. А. Банщиков, пер. с франц. А. Карпюк]. – М. : Изд. Дом Марджани, 2009. – 240 с. – (Ислам и современность).

306. Калакура О. Мультикультуралізм: сутність і перспективи для України / О. Калакура // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 2. – С. 19–25.

307. Кисельов О. Карикатурний скандал: причини та наслідки / О. Кисельов // Іслам: історія, сутнісні виміри та сучасні тенденції : матеріали VII Міжнар. молодіжної релігієзнавчої літньої школи / наук. ред. Л.Д. Владиченко, Т.В. Хазир-Огли. – К., 2008. – С. 253–259.
308. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / А. Козицький. – Львів : Літопис. 2012. – 608 с.
309. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Робін Колінгвуд ; [пер. з англ. О. Мокровольський]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 1996. – 615 с.
310. Луис Б. Іслам і Запад / Бернард Луис ; [пер. с англ. С. Кулланд]. – М. : Біблейсько-богословський ін-т св. Апостола Андрія, 2003. – 320 с.
311. Мешлок Т. Общественно-политическая деятельность легальных мусульманских организаций Франции и Германии [Электронный ресурс] / Т. Мешлок // Вестник Адыгейского государственного университета. – Майкоп, 2005. – № 3 (18). – С. 66–71. – Режим доступа : <http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2005.3/156/meshlok20053.pdf> // 17.11.08
312. Наумкин В. Мусульманская диаспора на Западе: дифференциация, конвергенция, глобализация? / В. Наумкин // Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики. – 2010. – Т. 8. – № 22. – С. 4–14.
313. Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка ; [пер. з англ. Т. Портнова, А. Портнов]. – 2-ге вид., випр. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 368 с. – (Ідеї та Історії).
314. Новоженова И. Алжирская диаспора во Франции / И. Новоженова // Актуальные проблемы Европы. – 2009. – № 4. – С. 77–100.
315. Новоженова И. Национальный фронт во Франции / И. Новоженова // Актуальные проблемы Европы. – 2004. – № 2. – С. 99–124.
316. Носенко В. Западная Европа и исламизм: противостояние усиливается / В. Носенко // МЭМО. – 2008. – № 2. – С. 94–103.
317. Подасенко Ю. Ісламський чинник як невіршене питання західноєвропейської політики мультикультуралізму / Ю. Подасенко, О. Новокшанова // Наукові праці – Політичні науки. – 2012. – Вип. 170. – Т. 182. – С. 74–80.
318. Померанц Г. Размышления о европейском исламе: Два взгляда на одну проблему / Г. Померанц // Актуальные проблемы Европы. – 2006. – № 1. – С. 60–89.
319. Понкин И. Ислам во Франции / Игорь Понкин. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – 196 с.
320. Понкин И. Правовые основы светскости государства и образования / Игорь Понкин. – М. : Про-Пресс, 2003. – 416 с.
321. Понкин И. Светскость государства / Игорь Понкин. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2004. – 466 с.

322. Понкин И. Столетие французского закона о разделении церквей и государства / Игорь Понкин. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – 78 с.

323. Прожогина С. “Живущие на окраинах”: социальные изгои или “забытые” граждане? / С. Прожогина // История и современность. – 2011. – № 2. – С. 150–178.

324. Прожогина С. Мусульманки в границах полиэтнического общества [Электронный ресурс] / С. Прожогина. – Режим доступа : <http://independent-academy.net/science/library/prozhogina2.html> // 12.06.13.

325. Разливаев А. Мусульмане в Европе: препятствия на пути к цивилизационному компромиссу / А. Разливаев // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2008. – № 2. – С. 236–243.

326. Руа О. Генералы городских окраин [Электронный ресурс] / О. Руа // Совершенно секретно. – 2005. – № 12. – Режим доступа : <http://sovsekretno.ru/magazines/article/1457>.

327. Рубинский Ю. Франция. Время Саркози / Юрий Рубинский. – М. : Международные отношения, 2011. – 320 с.

328. Рубинский Ю. Франция: конфликт цивилизаций или кризисс моделей? / Ю. Рубинский // Современная Европа. – 2006. – № 1. – С. 49–60.

329. Рубл Бл. Капітал розмаїтості: Транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві / Блер Рубл ; [пер. з англ. Т. Цимбал]. – К. : Вид-во “Часопис Критика”, 2007. – 336 с.

330. Садыкова Л. Проблема интеграции североафриканских мусульман во французском обществе / Л. Садыкова // Новая и новейшая история. – 2011. – № 1. – С. 52–59.

331. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Едвард Саїд ; [пер. з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал]. – К. : Вид-во “Часопис Критика”, 2007. – 608 с.

332. Саїд Е. Орієнталізм / Едвард Саїд ; [пер. з англ. В. Шовкун]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 511 с.

333. Сипко Б. З історії перекладів змісту Корану французькою мовою / Б. Сипко // Аль-Калям. – 2014. – № 3. – С. 55–60.

334. Сипко Б. Ісламський чинник у французькій популярній літературі та кінематографі / Богдана Сипко // Ісламська цивілізація: історія та сучасність. Роботи учасників IV та V всеукраїнських конкурсів ісламознавчих досліджень молодих учених ім. А. Кримського / упор. та наук. ред. М. Кирюшко. – К. : Ансар Фаудейшн, 2013. – С. 151–168.

335. Сипко Б.В. Конструювання образу мусульманської спільноти Республіки Франція на сторінках французької преси (1995–2007 рр.) / Б. В. Сипко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк : Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2012. – № 10 (235) / за ред. О. Банада. – С. 106–112.

336. Сыпко Б. Мусульманское сообщество в жизни Французской республики / Богдана Сыпко // Современная Европа. – М. : Ин-т Европы РАН, 2013. – Вып. 3 / под ред. Н. Шмелева. – С. 88–100.
337. Сипко Б. Освітня політика Французької Республіки щодо мусульманської спільноти (1995–2007 рр.) / Богдана Сипко // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог : Нац. ун-т “Острозька академія”, 2012. – Вип. 19 / за ред. В. Трофимовича. – С. 433–446.
338. Сыпко Б.В. От “забытых историей” до субъектов общественных отношений: проблема харки в годы президентской каденции Жака Ширака / Богдана В. Сыпко // Spoleczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne. – Pułtusk : Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieyszтора, 2013. – № 3 (36). – S. 229–239.
339. Сипко Б. Проблема інституціоналізації “французького ісламу” у 1990–2003 рр. / Богдана Сипко // Вісник Львівського університету. Серія Історична. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – Вип. 48 / за ред. Р. Сіромського. – С. 228–242.
340. Сипко Б. Реакція основних ісламських федерацій Франції на паризькі теракти січня 2015 р. / Богдана Сипко // Аль-Калям. – 2015. – № 5. – С. 16–26.
341. Сипко Б. “Свої” чи “чужі”: соціальні аттитюди французів щодо мусульман у житловій сфері (1995–2007 рр.) / Богдана Сипко // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог : Нац. ун-т “Острозька академія”, 2013. – Вип. 20 / за ред. В. Трофимовича. – С. 245–251.
342. Сипко Б. Трансформаційні процеси у середовищі імамів Франції на зламі ХХ – ХХІ ст. / Б. Сипко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2015. – Вип. 26 / за ред. В. Шеретюка. – С. 174–177.
343. Сипко Б. Французька історіографія про мусульманську спільноту П’ятої Республіки / Б. Сипко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2014. – Вип. 25 / за ред. В. Шеретюка. – С. 296–299.
344. Соколова Т. Политика интеграции иммигрантов: ассимиляционный подход / Т. Соколова // Власть. – 2009. – № 11. – С. 121–123.
345. Стрельцова Я. Франция и проблема интеграции мигрантов / Я. Стрельцова // Мировая экономика международные отношения. – 2005. – № 9. – С. 67–75.
346. Стрельцова Я. Проблема “Косово”: позиция Франции / Я. Стрельцова // Мировая экономика международные отношения. – 2009. – № 3. – С. 42–48.
347. Стрельцова Я. Французская республиканская модель интеграции иммигрантов: перспективы для России / Я. Стрельцова // Мигранты: социальная адаптация и конфликты: материалы международного круглого стола (Ин-т Европы РАН, 27 апр. 2007 г.) / отв. ред. М. Каргалова. – М. : Ин-т Европы РАН, 2007. – С. 55–66.

348. Сезари Ж. Исламизация общественного пространства Франции. Конец конфликта близок? / Ж. Сезами, С.Ю. Баргаш, Д. Мур // Ислам в Европе и в России: сб. ст. / сост. и отв. ред. Е.Б. Деминцева. – М. : Изд. дом Марджани, 2009. – С. 92–103.

349. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Ева Томпсон ; [пер. з англ. М. Корчинська]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. – 368 с.

350. Уолцер М. Про толерантність / Майкл Уолцер ; [пер. з англ. М. Лукішко]. – Х. : Каравела, 2003. – 148 с.

351. Федоров М. Вопросы иммиграции в контексте президентских выборов во Франции / М. Федоров // Мигранты: социальная адаптация и конфликты : материалы междунар. круглого стола (Ин-т Европы РАН, 27 апр. 2007 г.) / отв. ред. М. Каргалова. – М. : Ин-т Европы РАН, 2007. – С. 47–54.

352. Франция в поисках новых путей / отв. ред. Ю. Рубинский. – М. : Весь Мир, 2007. – 624 с. – (Старый свет – новые времена).

353. Хасянов А. Восприятие Западом ислама как угрозы / А. Хасянов // Угроза ислама или угроза исламу? По итогам международной конференции. – М. : Аргогея-центр, 2001. – С. 179–202.

354. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталія Яковенко. – К. : Вид-во “Часопис Критика”, 2007. – 372 с.

355. Якубович М. Мусульмани у немусульманському суспільстві. Проблема ісламофобії / М. Якубович, О. Бездітько // Ислам і сучасний світ. Роботи учасників другого та третього всеукраїнських конкурсів ісламознавчих досліджень молодих учених ім. А. Кримського / упор. та наук. ред. М. Кирюшко. – К. : Ансар Фаудейшн, 2009. – С. 17–42.

356. Adraoui M.-A. Du Golfe aux banlieues. Le salafisme mondialisé / M.-A. Adraoui. – Paris : PUF, 2013. – 240 p.

357. Aksaz E. Immigration familiale turque et activités quotidiennes des femmes: Le souci de réputation dans une cité HLM de la banlieue parisienne / E. Aksaz // Revue européenne des migrations internationales. – 2006. – Vol. 21. – № 3. – P. 155–177.

358. Alili R. Affairisme et népotisme : l'émission religieuse du culte musulman à la télévision / R. Alili // L'islam en France / sous la direction de Y.-C. Zarka. – Paris : PUF, 2008. – P. 359–364.

359. Alili R. Initiatives Musulmanes Cathodiques / R. Alili // Hommes & Migrations. – 1999. – № 1220. – P. 96–100.

360. Allaire M.-B. L'incroyable septennat: Jacques Chirac à L'Elysée, 1995–2002 / M.-B. Allaire, P. Gouillaud. – Paris : Librairie Arthème Fayard, 2002. – 748 p.

361. Amghar S. Logiques conversionnistes et mouvements de réislamisation / S. Amghar // Confluences Méditerranée. – 2006. – № 57. – P. 57–67.

362. Amghar S. Acteurs internationaux et islam de France / S. Amghar // Politique étrangère. – 2005. – № 1. – P. 23–34.

363. Amghar S. Le salafisme en Europe: la mouvance polymorphe d'une radicalisation / S. Amghar // *Politique étrangère*. – 2006. – N° 1. – P. 67–78.
364. Amiraux V. Les mosquées dans l'espace urbain français: l'exemple Amiénois / V. Amiraux // *L'islam dans les villes européennes* / sous la direction de J. Césari. – Paris : Ministère de l'Équipement, 2001. – P. 11–14.
365. Amokrane S. Zebda et la lutte en chantant / S. Amokrane // *Généralités*. Un siècle d'histoire culturelle des Maghrébins en France. – Paris : Éditions Gallimard, 2009. – P. 301–307.
366. Andaraliev M. Maghreb Migration and Integration Issues: a Case of France / Murodjon Andraliev. – Budapest, 2012. – 67 p.
367. Arslan L. Enfants d'islam et de Marianne. Des banlieues à l'Université / Leyla Arslan. – Paris : PUF, 2010. – 298 p.
368. Associations laïques et confessionnelles. Identités et valeurs / Sous la dir. de M. Cohen. – Paris : L'Harmattan, 2006. – 192 p.
369. Avenel C. Familles maghrébines en France / C. Avenel, V. Cicchelli // *Confluences Méditerranée*. – 2001. – N° 39. – P. 67–80.
370. Azeroual Y. Foi et République / Yves Azeroual. – Paris : Éditions Patrick Banon, 1995. – 200 p.
371. Bailleau F. Configurations sociales et spatiales de deux quartiers "politique de la ville" contrastés. Elements d'observation comparés / F. Bailleau, P. Pattégay, S. Fontaine, A. Menzel // *Sociétés et jeunesses en difficultés*. – 2007. – N° 4 [En ligne]. – URL : <http://sejed.revues.org/index2033.html> // 26.11.09.
372. Baillet D. Militantisme politique et intégration des jeunes d'origine maghrébine / Dominique G. Baillet. – Paris : L'Harmattan, 2001. – 386 p.
373. Bargach S. Islam Toulousain/ Islam Marseillais: deux formes divergentes d'islam dans l'espace local / S. Bargach, J. Cesari, D. Moore // *L'islam dans les villes européennes*. – Paris, 2004. – P. 6–11.
374. Barrio S. Sociologie du rap français: Etat des lieux (2000/2006). Thèse pour le doctorat de sociologie de l'Université Paris 8. Soutenue le 25 juin 2007 / S. Barrio. – 340 p.
375. Bastin M. Subjectivité et intersubjectivité dans la conversion individuelle masculine à l'islam au XXIe siècle en France [En ligne] / M. Bastin ; sous la dir. de F. Khosrokhavar. – Paris : EHESS, 2003. – URL : <http://memoireonline.com/03/07/385/subjectivite-conversion-individuelle-masculine-islam-france.html> // 11.09.10.
376. Beaud S. Stéphane Beaud, ou la mise en actes de la recherches en sciences sociales [En ligne] / S. Beaud // *Labyrinthe*. – 2002. – N° 13. – URL : <http://labyrinthe.revues.org/index1485html> // 26.11.09.
377. Belbah M. Pour une histoire des Marocains en France / M. Belbah, P. Veglia // *Hommes&Migrations*. – 2003. – N° 1242. – P. 18–31.

378. Bergeaud-Blackler F. Halal: d'une norme communautaire à une norme institutionnelle [En ligne] / F. Bergeaud-Blackler // *Le Journal des Anthropologues*. – N° 106–107. – URL : <http://www.afa.msh-paris.fr/journaux/106-107.html> // 26.11.12.

379. Berstein S. Histoire de la France dès 1958 à nos jours / S. Berstein, P. Milza. – Paris : Éditions Perrin, 2009. – 896 p.

380. Blanc-Chaléard M.-C. Histoire de l'immigration / Marie-Claude Blanc-Chaléard. – Paris : Éditions la Découverte, 2007. – 128 p.

381. Bonneau B. Les harkis de la Somme. De 1954 à nos jours: un retour de guerre / Bénéreger Bonneau. – Amiens : Encrage Édition, 2007. – 160 p.

382. Boubekeur A. Le voile de la mariée. Jeunes musulmanes, voile et projet matrimonial en France / Amela Boubekeur. – Paris : L'Harmattan, 2004. – 180 p.

383. Bouclier T. La France au risque de l'islam. L'enquête / Thierry Bouclier. – Versailles : Éditions Rémi Perrin, 2012. – 186 p.

384. Bowen J. Islam in/of France: Dilemmas of Translocality: read at the 13th International Conference of Europeanists in March 2002 [En ligne] / J. Bowen. – URL : <http://www.ceri-sciences-po.org> // 28.09.09.

385. Boyer A. La place de l'organisation du culte musulman en France / A. Boyer // *Etudes*. – 2001. – N° 395. – P. 619–629.

386. Boyer A. La place des musulmans en France / A. Boyer // *Autres Temps. Cahiers d'éthique sociale et politique*. – 2002. – N° 75. – P. 84–87.

387. Bozarslan H. Femmes originaires de Turquie en France où en est intégration? [En ligne] / H. Bozarslan // *Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien*. – 2006. – N° 21. – URL : <http://cemoti.revues.org/document560.html> // 14.10.08.

388. Branche R. La guerre d'Algérie: une histoire apaisée? / Rafaëlle Branche. – Paris : Éditions du Seuil, 2005. – 450 p.

389. Brillet E. Les problématiques contemporaines du pardon au miroir du massacre des harkis / E. Brillet // *Cultures&Conflits*. – 2001. – N° 41. – P. 47–73.

390. Brillet E. Mémoire, identité et dynamique des générations au sein et autour de la communauté harkie. Une analyse des logiques sociales et politiques de la stigmatisation. Thèse de Doctorat en Sciences Politiques. Soutenue le 21 février 2007 / E. Brillet. – Paris : Université Paris IX Dauphine, 2007. – 618 p.

391. Brillet E. Scène judiciaire et mobilisation politique. Les actions en justice des représentants de la communauté harkie / E. Brillet // *Pôle Sud*. – 2006. – N° 24. – P. 45–58.

392. Bruce B. Promoting Belonging through Religious Institutionalization? The French Council of Muslim Faith (CFCM) and the German Islamkonferenz / B. Bruce // *Political Perspectives*. – 2010. – Vol. 4(2). – P. 49–69.

393. Bruschi Chr. La citoyenneté et la nationalité dans l'histoire / Chr. Bruschi // *Ecarts d'identité*. – 1995. – N° 7. – P. 2–8.

394. Calargé C. Re-voir le paradis perdu: Distorsions, amnésie, silences et ... nostalgie de Quand l'Algérie était française / C. Calargé // Contemporary French and Francophone Studies. – 2012. – Vol. 16. – Issue 11. – P. 45–53.
395. Césari J. Demande de l'islam en banlieu: un défi à la citoyenneté [En ligne] / J. Césari // Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien. – 1995. – N° 19. – URL : <http://cemoti.revues.org/1695.html> // 15.10.12.
396. Césari J. Être musulman en France. Associations, militants et mosquées / Jocelyne Césari. – Paris : Éditions Karthala et IREMAM, 1994. – 368 p.
397. Cesari J. Ostracism, Tolerance and Recognition: Muslims in Europe / J. Césari, D. Helly // Migration Letters. – 2005. – Vol. 2. – N° 3. – P. 383–400.
398. Césari J. Islam américain, islam européen: Intégration et statut des religions [En ligne] / J. Césari // Le Monde diplomatique, 30.04.01. – URL : <http://www.monde-diplomatique.fr/2001/04/CESARI/15043> // 13.09.10.
399. Césari J. “Islam de l'extérieur, musulmans de l'intérieur”: deux visions après le 11 septembre 2001 / J. Césari // Cultures&Conflits. – 2001. – N° 44. – P. 97–115.
400. Césari J. Les Jeunes et l'Islam: de l'Exil des Parents à la Célébration des nouvelles origines / Jocelyne Césari // Hommes&Migrations. – 1999. – N° 1220. – P. 42–53.
401. Césari J. L'islam à l'épreuve de l'Occident / Jocelyne Césari. – Paris : Éditions la Découverte, 2004. – 300 p.
402. Césari J. L'islam en Europe [En ligne] / J. Césari // Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien. – 2002. – N° 33. – URL : <http://cemoti.revues.org/document720.html> // 14.10.08.
403. Cesari J. Islam in France: The Shaping of a Religious Minority / J. Césari // Muslims in the West, from Sojourners to Citizens. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – P. 36–51.
404. Cesari J. Musulmans et républicains. Les jeunes, l'islam et la France / Jocelyne Cesari. – Bruxelles : Éditions Complexe, 1998. – 168 p.
405. Cesari J. The Securitisation of Islam in Europe / J. Césari // Challenge Recherche Paper. – 2009. – N° 15. – P. 1–14.
406. Cesari J. When Islam and Democracy Meet: Muslims in Europe and in the United States / Jocelyne Césari. – New York : Palgrave Macmillan, 2004. – 284 p.
407. Chaouche H. Islam et laïcité. Les représentations sociales chez les générations issues de l'immigration en France. Le cas de l'immigration maghrébine. Thèse pour le doctorat de sociologie de l'Université Paris 8. Soutenue le 2007 / H. Chaouche. – 674 p.
408. Charbonneau-Bloomfield A. L'Islam en France: de l'image au vécu / Alice Charbonneau-Bloomfield. – Nice, 2002. – 147 p.
409. Cholvy G. Le fait religieux aujourd'hui en France. Les trente dernières années (1974–2004) / G. Cholvy, Y.-M. Hilaire. – Paris : Les Éditions CERF, 2005. – 416 p.

410. Çita Z. Between “Turkish Islam” and “French Islam”: The Role of the Diyanet in the Conseil Français du Culte Musulman / Z. Çita // *Journal of Ethnic and Migrations Studies*. – 2009. – P. 1–16.

411. Cohen M. Identités et minorités religieuses: propositions pour un débat / M. Cohen // *Pluralisme et minorités religieuses / sous la direction de Jean Bauberot*. – Paris : Louvain-Paris, 1989. – P. 51–62.

412. Comtat E. Confiance dans les institutions dans le système démocratique des Français de confession musulmane. Etude à partir d’enquête EVS 2008 / E. Comtat. – Congrès AFSP Strasbourg, 2011 [En ligne]. – URL : http://www.congres_afsp/actionsthematiques/st43/st43comat.pdf // 17.10.13.

413. Cornuau F. Faire figure d’immigré-E / F. Cornuau, X. Dunezat // *Espace populations sociétés*. – 2008. – N° 3. – P. 463–481.

414. Cornuau F. L’immigration en France: concepts, contours et politiques / F. Cornuau, X. Dunezat // *Espace populations sociétés*. – 2008. – N° 2. – P. 331–352.

415. Daoudi B. Beur’s melodies. Cent ans de chansons immigrées du blues berbère au rap beur / B. Daoudi, H. Miliani. – Paris : Séguier, 2002. – 160 p.

416. Dargent C. Les musulmans déclarés en France: affirmation religieuse, subordination sociale et progressisme politique / C. Dargent // *Les Cahiers du Cevipot*. – 2003. – N° 34. – P. 3–42.

417. Dassetto F. Islam in the European Union: What’s at Stake in the Future? / F. Dassetto, S. Ferrari, B. Marechal. – Brussels : European Parliament, 2007. – 175 p.

418. Deltombe T. Le choc des civilisations vu par TF1 et France 2 / T. Deltombe // *Islam, médias et opinions publiques*. – Paris : l’Harmattan, 2006. – P. 49–64.

419. Deltombe T. L’islam imaginaire. La construction médiatique de l’islamophobie en France, 1975–2005 / Thomas Deltombe. – Paris : Éditions la Découverte, 2005. – 384 p.

420. Depeyre M. Les émeutes de l’automne 2005 dans les médias: étude comparée du traitement de cinq quotidiens français. Mémoire de recherche de Master 2 de Science politique / M. Depeyre. – Lyon : Institut d’Etudes Politiques de Lyon, 2008. – 208 p.

421. Dhume F. Les discriminations raciales à l’emploi. Une synthèse problématique des travaux / F. Dhume, N. Sagnard-Haddaoui. – Metz : IS CRA-Est, 2006. – 60 p.

422. Dillaz S. Vivre et chanter en France. Tome 2: 1981–2006 / Serge Dillaz. – Paris : Librairie Arthème Fayard, 2007. – 418 p.

423. Diop M. Structuration d’un réseau: la Jamaat Tabligh (Société pour la Propagation de la Foi) / M. Diop // *Revue européenne des migrations internationales*. – 1994. – Vol. 10. – N° 1. – P. 145–155.

424. Drissel D. Hip-Hop Hybridity for a Glocalized World: African and Muslim Diasporic Discourses in French Rap Music / D. Drissel // *The Global Studies Journal*. – 2009. – Vol. 2. – N° 3. – P. 121–143.

425. Duchesne S. Entretiens dans la cité, ou comment la parole se politise / S. Duchesne, F. Haegel // *Espaces Temps*. – 2001. – N° 76–77. – P. 95–109.
426. Duret P. Perception du “coup de boule” de Zidane par les collégiens / P. Duret // *Socio-logos*. – 2007. – N° 2 [En ligne]. – URL : <http://socio-logos.revues.org/document171.html> // 26.11.09.
427. Duthu F. Le maire et la mosquée. Islam et laïcité en Île de France / F. Duthu // *L'Année du Maghreb*. – 2009. – Vol. 5 [En ligne]. – URL : anneemaghreb.revues.org/634 // 5.11.12.
428. El Khatib M. Le processus de mise en France d'instances représentatives de l'islam de France. De Pierre Joxe à Nicolas Sarkozy: 1990–2003 / Mohammed El Khatib. Mémoire réalisée sous la direction de Gilles Richard. – Rennes, 2003. – 77 p.
429. Etienne B. La fabrique des regards / B. Etienne // *La pensée de Midi*. – 2002. – N° 9. – P. 90–102.
430. Fabbiano G. Ecritures mémorielles et crise de la représentation: les écrivains descendants de harkis [En ligne] / G. Fabbiano // *Amnis: Revue de civilisation contemporaine Europe/Amériques*. – 2007. – N° 7. – URL : <http://amnis.revues.org/831> // 26.11.11.
431. Fabbiano G. Histoires de vie Harkies, ou l'institutionnalisation d'une identité d'Etat / G. Fabbiano [En ligne] // *Journal des anthropologues*. – 2007. – URL : <http://jda.revues.org/3023> // 26.11.11.
432. Fernando M. The Republic's “Second Religion”. Recognizing Islam in France / M. Fernando // *Middle East Report*. – 2005. – Vol. 35. – N° 235. – P. 12–17.
433. Firat D. Population issue de l'immigration de Turquie en France / D. Firat // *Migrations études*. – 2007. – N° 140 – P. 1–15.
434. Fleuri B. Mémoires d'immigrés. L'héritage maghrébin de Yamina Benguigui. De l'ethos biographique aux hors sujets de la réception / B. Fleuri // *Revue-analyses*. – 2008. – Vol. 3. – N° 3. – P. 99–121.
435. Fournier L. Le “féminisme musulman” en Europe de l'Ouest: le cas du réseau féminin de Présence musulmane / L. Fournier // *Amnis*. – 2008. – N° 8 [En ligne]. – URL : <http://amnis.revues.org/595> // 3.11.12.
436. Frachon C. Médias et diversité de la visibilité aux contenus: Etat des lieux en France, au Royaume-Uni, en Allemagne et aux Etats-Unis / C. Frachon, V. Sassoon. – Paris : Institut Panos, 2008. – 160 p.
437. Frégosi F. Les mosquées dans la République. Quelle régulation locale du culte musulman? / F. Frégosi // *Confluences Méditerranée*. – 2006. – N° 57. – P. 153–174.
438. Frégosi F. Les nouveaux contours du champ intellectuel musulman en France [En ligne] / F. Frégosi // *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*. – 2008. – N° 123. – URL : <http://remmm.revues.org/5553> // 5.11.12.
439. Frégosi F. L'imam, le conférencier et le juriste: retour sur trois figures contemporaines de champ religieux islamique en France / F. Frégosi // *Archives de sciences sociales des religions*. – 2004. – N° 125. – P. 131–146.

440. Frégosi F. L'islam de France par les urnes: retour sur les élections du Conseil Français du Culte Musulman (2003–2005) [En ligne] / F. Frégosi // L'Année du Maghreb. – 2005–2006. – N° 2. – URL : <http://anneemaghreb.revues.org/157//24.11.13>.

441. Frégosi F. L'islam en France: une religion minoritaire dans un espace sécularisé et laïque / F. Frégosi // Religions et modernité. Actes de l'université d'automne de Guebwiller. – 2003. – P. 145–165.

442. Frégosi F. Penser l'islam dans la laïcité. Les musulmans de France et la République / Franck Frégosi. – Paris : Librairie Arthème Fayard, 2008. – 504 p.

443. Gaertner J. L'islam dans le cinéma français [En ligne] / J. Gaertner // Cahiers de la Méditerranée. – 2008. – N° 76. – URL : <http://cdlm.revues.org/undex4305.html//29.09.09>.

444. Geisser V. Immigration et mobilisations musulmanes à Marseille. L'éveil d'un "islam paroissial" (1945–2008) / V. Geisser // Cahiers de la Méditerranée. – 2009. – N° 78. – P. 13–31.

445. Geisser V. Islamophobia: a French Specificity in Europe? / V. Geisser // Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge. – 2010. – Vol.8. – P. 39–46.

446. Geisser V. Les Marseillais musulmans / V. Geisser, F. Lorcerie. – New York : Open Society Foundations, 2011. – 314 p.

447. Geisser V. L'UOIF, la tension clientéliste d'une grande fédération islamique / V. Geisser // Confluences Méditerranée. – 2006. – N° 57. – P. 83–101.

448. Geisser V. Marianne et Allah. Les politiques français face à la "question musulmane" / V. Geisser, A. Zemouri. – Paris : Éditions la Découverte, 2007. – 300 p.

449. Godard B. Les musulmans en France. Courants, institutions, communautés: un état des lieux / B. Godard, S. Taussig. – Paris : Éditions Robert Laffont, 2007. – 462 p.

450. Gonzalez-Quijano Y. Indigènes... chauvins! [En ligne] / Y. Gonzalez-Quijano // Culture et politique arabe. – 2006. – URL : <http://cpa.hypotheses.org/166//26.11.09>.

451. Grawitz M. Méthodes des sciences sociales / Madeleine Grawitz. – Paris : Éditions Dalloz, 1993. – 882 p.

452. Guichard T. Le roman français contemporain / T. Guichard, C. Jérusalem, B. Mongo-Mboussa, D. Peras, D. Rabaté. – Paris : Panoramas, 2007. – 160 p.

453. Haenni P. La France face à ses musulmans: émeutes, jihadisme et dépolitisation / P. Haenni // Esprit. – 2006. – N° 10. – P. 112–145.

454. Hajjat A. "Bons" et "mauvais" musulmans. L'Etat Français face aux candidats "islamistes" à la nationalité / A. Hajjat // Cultures&Conflits. – 2010. – N° 79–80. – P. 139–159.

455. Hajji S. Voyage dans la France musulmane / S. Hajji, S. Marteau. – Paris : Plon, 2005. – 300 p.

456. Histoire de l'islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours / sous la dir. de M. Arkoun ; préf. de J. le Goff. – Paris : Éditions Albin Michel, 2006. – 1220 p.

457. Identification des discriminations dans l'accès à l'emploi des diplômés du supérieur issus de l'immigration // Migrations études. – 2004. – N° 124. – P. 1–11.

458. Jaulin A. La discrimination „raciale” dans trois bassins d'emploi du Nord Pas de Calais: analyse d'acteurs. Rapport final. Etude menée par le Centre de ressources regional d'un monde à l'autre avec l'appui scientifique de l'IFAR / Aureline Jaulin. – Fonds Social Européen, 2004. – 129 p.

459. Jouanneau S., Laurens S. “Vincent Tiberj et Sylvain Brouard, Français comme les autres? Enquête sur les citoyens d'origine maghrébine, africaine et turque”. – Paris : Presse de Sciences Po, 2005. – 160 p. / S. Jouanneau, S. Laurens // Sociétés Politiques Comparées. Revue européenne s'analyse des sociétés politiques. – 2008. – N° 7.

460. Jouanneau S. Les imams en France. Une autorité religieuse sous contrôle / Solenne Jouanneau. – Marseille : Agône, 2013. – 528 p.

461. Kakpo N. Jeunes issus de l'immigration et l'islam. Famille, école, travail et identifications religieuses. Thèse pour le doctorat de sociologie de l'Université Paris 8. Soutenue le 29 novembre 2004 / N. Kakpo. – 570 p.

462. Kaltenbach J.-H. La République et l'islam. Entre crainte et aveuglement / J.-H. Kaltenbach, M. Tribalat. – Paris : Éditions Gallimard, 2002. – 342 p.

463. Kamdem P. Incidences des pratiques religieuses dans l'immigration camerounaise en Ile-de-France / P. Kamdem // Cahiers de la Méditerranée. – 2008. – N° 76. – P. 153–178.

464. Kastoriano R. Le mouvement associatif islamique en Ile-de-France / R. Kastoriano, M. Diop // Revue européenne des migrations internationales. – 1991. – Vol. 7. – N° 3. – P. 91–117.

465. Kaya A. Individualization and Institutionalization of Islam in Europe in the Age of Securitization / A. Kaya // Insight Turkey. – 2010. – Vol. 12. – N° 1. – P. 47–63.

466. Kaya A. Les Français musulmans: enquête sur une rébellion républicaine / A. Kaya // Revue européenne des migrations internationales. – 2002. – Vol. 22. – N° 3. – P. 135–153.

467. Keaton T. D. Muslim Girls and the Other France. Race, Identity Politics, Social Exclusion / Trica Danielle Keaton. – Bloomington : Indiana University Press, 2006. – 224 p.

468. Khedimellah M. Jeunes prédicateurs du mouvement Tabligh [En ligne] / M. Khedimellah // Socio-anthropologie. – 2001. – N° 10. – URL : <http://socio-anthropologie.revues.org/index155.html> // 11.09.10.

469. Khosrokhavar F. La violence et ses avatars dans les quartiers sensibles / F. Khosrokhavar // Déviance et société. – 2000. – Vol. 24. – N° 4. – P. 425–440.

470. Khosrokhavar F. Les prisonniers musulmans en France / F. Khosrokhavar // *Musulmans de France et d'Europe / Sous la dir. de R. Leveau, Kh. Mohsen-Finan.* – Paris : CNRS Éditions, 2005. – P. 165–175.

471. Khosrokhavar F. L'islam dans les prisons. Voix et regards / Farhad Khosrokhavar. – Paris : Éditions Ballond, 2004. – 288 p.

472. Klauzen J. The Islamic Challenge: Politics and Religion in Western Europe / Jytte Klauzen. – Oxford : Oxford University Press, 2005. – 253 p.

473. Koprolin E. Les femmes médiatrices entre l'islam et les valeurs de l'Europe occidentale / E. Koprolin // *Question de N° 126 : Pour un islam de paix.* – Paris : Éditions Albin Michel, 2001. – P. 127–144.

474. Labelle M. Un lexique du racisme: Etude sur les définitions opérationnelles relatives au racisme et aux phénomènes connexes / Micheline Labelle. – Montréal : Centre de recherche sur l'immigration, l'ethnicité et la citoyenneté, 2006. – 48 p. – (Coalition internationale des villes contre le racisme).

475. Laffort B. L'immigration des intellectuels marocains en France / Bruno Laffort. – Paris : Éditions Karthala, 2009. – 444 p.

476. Lagrange H. Emeutes, rénovation urbaine et aliénation politique / H. Lagrange // *Notes et documents.* – 2007. – N° 5. – P. 1–25.

477. Lagrange H. En terre étrangère. Vies d'immigrées du Sahel en Île-de-France / Hugo Lagrange. – Paris : Éditions du Seuil, 2013. – 348 p.

478. Lamchichi A. L'immigration marocaine en France, changements et ruptures / A. Lamchichi // *Confluences Méditerranée.* – 1999. – N° 31. – P. 147–168.

479. Lamont M. Particular Universalisms: North African Immigrants Respond to French Racism / M. Lamont, A. Morning, M. Mooney // *Ethnic and Racial Studies.* – 2002. – Vol. 25. – N° 3. – P. 390–414.

480. Laurence J. Governments and Muslim Communities in the West: United States, United Kingdom, France and Germany / J. Laurence, P. Strum. – Washington : Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2008. – 60 p.

481. Laurence J. Integrating Islam. Political and Religious Challenges in Contemporary France / J. Laurence, J. Vaisse. – Washington : Brookings Institutions Press, 2006. – 343 p.

482. Laurens S. L'immigration: une affaire d'Etats. Conversion des regards sur les migrations algériennes (1961–1973) / S. Laurens // *Cultures & Conflits.* – 2008. – N° 69. – P. 33–53.

483. Lebas C. Au fil de nos souvenirs: le 17 octobre 1961, emblème des violences policières [En ligne] / C. Lebas // *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée.* – 2007. – N° 119–120. – URL : <http://remmm.revues.org/4293> // 21.11.12.

484. Lemerrier E. L'association "Ni putes, ni soumises": une inflation politico-médiatique démythifiée par le terrain / E. Lemerrier // *L'Année du Maghreb.* – 2005–2006. – N° 2. – P. 499–508.

485. Les nouvelles frontières de la société française / sous la dir. de D. Fassin. – Paris : Éditions la Découverte, 2010. – 600 p.
486. L'islam dans la cité. Dialogue avec les jeunes musulmans français. – Paris : Éditions Albin Michel, 2006. – 288 p.
487. L'islam en France / sous la direction de Y.-C. Zarka. – Paris : PUF, 2008. – 754 p.
488. L'islam et la France. Chroniques d'une histoire commune. – San-Mauro : Éditions Chronique, 2012. – 176 p.
489. Lmadani F.-A.-B. Les femmes marocaines et le vieillissement en terre d'immigration [En ligne] / F.-A.-B. Lmadani // Confluences Méditerranée. – 2001. – N° 39. – URL : <http://confluencesw. ifrance.com/numeros/39html // 14.10.08>.
490. Lmadani F.-A.-B. Migrations féminines marocaines. Pour un regard genré [En ligne] / F.-A.-B. Lmadani. – URL : codesria.org/IMG/pdf/Fatima_Ait_Ben_Lmadani.pdf // 5.03.11.
491. Lorcerie F. Les Populations d'origine maghrébine et comorienne de Marseille: rapport de recherche [En ligne] / Lorcerie F., Bariki S., Bruchi F. – URL : <http://www.ladocumentation francaise.fr.pdf // 21.09.12>.
492. Lorcerie F. L'islam comme contre-identification française: trois moments [En ligne] / F. Lorcerie // L'Année du Maghreb. – 2005–2006. – URL : <http://www. anneemaghreb.revues.org/161// 18.02.11>.
493. Madoui M. Les petits entrepreneurs d'origine maghrébine / M. Madoui // Hommes&Migrations. – 2006. – N° 1266. – P. 8–19.
494. Maghrébins en France. De 1960 à nos jours: la naissance d'une communauté / Sous la dir. de Mohande Khellil. – Toulouse : Éditions Privat, 2004. – 176 p.
495. Mansouri M. Révoltes postcoloniales au coeur de l'Hexagone. Voix d'adolescents. Paris : PUF, 2013.– 200 p.
496. Maréchal Br. Muslims in the Enlarged Europe. Religion and Society. Vol. 2. / B. Maréchal, S. Allievi, F. Dassetto, J. Nielsen. – Leiden-Boston : Brill, 2003. – 602 p.
497. Marlière E. Le sentiment d'injustice chez les jeunes d'une cité HLM [En ligne] / E. Marlière // Sociétés et jeunesses en difficultés. – 2006. – N° 2. – URL : <http://sejed.revues.org/ index208.html // 26.11.09>.
498. Mauger G. L'émeute de novembre 2005: une révolte protopolitique / Gérard Mauger. – Clamecy : Editions du croquant, 2006. – 160 p.
499. Maussen M. The Governance of Islam in Western Europe. A State of the Art Report / M. Maussen // IMICSOE Working Paper. – 2007. – N° 16. – 91 p.
500. Mc Cormac J. Memory and Exile: Contemporary France and the Algerian War (1954–1962) / J. Mc Cormac // Exile Cultures, Misplaced Identities. – Amsterdam : Editions Radopi B.V., 2008. – P. 117–138.
501. Meeran Z. Inch'Allah Dimanche vs Lila dit Ça. Transnational Feminism Counters the Streamlining of Accented Cinema [En ligne] / Z. Meeran // Journal of Cinema and Media Studies. – 2007. – Vol. 1. – URL : www.tft.ucla.edu/ mediascape/ archive/volume01/number01/articles/meeran.pdf // 15.07.13.

502. Messner F. L'Étranger en France, face et au regard du droit: les populations originaires de Turquie: approche socio-juridique / F. Messner, F. Fregosi, N. Weibel. – Paris : Ministère de la justice, 1999. – 112 p.

503. Mills-Affif E. L'islam à la télévision, les étapes de la médiatisation / E. Mills-Affif // Cahiers de la Méditerranée. – 2008. – N° 76 [En ligne]. – URL : <http://cdlm.revues.org/index4308.html> // 29.09.09.

504. Mizrahi A. Les étrangers dans les consultations des centres de soins gratuits / A. Mizrahi // Hommes et Migrations. – 2000. – N° 1225. – P. 94–100.

505. Mogniss A. “L'effet Zidane”, ou le rêve éveillé de l'intégration par le sport / A. Mogniss // Hommes&Migrations. – 2000. – N° 1226. – P. 5–14.

506. Mucchielli L. Les émeutes de l'automne 2005 dans les banlieues françaises du point de vue des émeutiers [En ligne] / L. Mucchielli, A. Ait-Omar. – URL : http://www.laurent-mucchielli.org/public/RIP30_Mucchielli_Ait-Omar.pdf // 14.09.10.

507. Mucchielli L. L'islamophobie: une myopie intellectuelle? [En ligne] / L. Mucchielli. – URL : <http://www.laurent-mucchielli.free.fr.pdf> // 11.09.10.

508. Mucchielli L. Violences urbaines, réactions collectives et représentations de classe chez les jeunes des quartiers relegues de la France des années 1990 / L. Mucchielli // Actuel Marx. – 1999. – N° 26. – P. 85–108.

509. Noël O. Intermédiaires sociaux et entreprises: des coproducteurs de discrimination? / O. Noël // Hommes et Migrations. – 1999. – N° 1219. – P. 5–12.

510. Noël O. Jeunes issus de familles immigrées: accès à l'entreprise et processus de discrimination. Les représentations et stratégies des intermédiaires sur le bassin d'emploi de Nîmes / O. Noël // La Beluga. La lettre de l'ISCR. – 1997. – N° 1. – P. 1–12.

511. Noiriel G. Immigration, antisémitisme et racisme en France (XIX-XX siècle): Discours publics, humiliations privées / Gérard Noiriel. – Paris : Librairie Arthème Fayard, 2007. – 720 p.

512. Nous sommes Français et Musulmans. Enquête / photographies France Keyser, textes Vincent Geisser. – Paris : Autrement, 2010. – 176 p.

513. Öztürk C. Les stratégies d'insertion des “jeunes turcs” de France / C. Öztürk // Revue européenne des migrations internationales. – 2006. – Vol. 21. – N° 3. – P. 179–201.

514. Papi S. Les statuts juridiques de l'islam dans l'Union européenne [En ligne] / S. Papi. – URL : <http://www.ichei.org/bibliotheque/PapiISLAM.pdf> // 11.09.10.

515. Pędziwiatr K. Od islamu imigrantów do islamu obywateli: muzułmanie w krajach Europy Zachodniej / Konrad Pędziwiatr. – Kraków : Nomos, 2005. – 264 s.

516. Péroncel-Hugoz J.-P. Est-il encore temps de combattre l'islamiquement correct? / J.-P. Péroncel-Hugoz // L'islam en France / sous la direction de Y.-C. Zarka. – Paris : PUF, 2009. – P. 369–372.

517. Perrin E. Jeunes maghrébins de France. La place refusée / Evelyne Perrin. – Paris : L'Harmattan, 2008. – 208 p.

518. Petek-Salom G. Adolescentes et brus: nouveaux visages féminins turcs en France, conflits inter et intra-générationnels / G. Petek-Salom [En ligne] // Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien. – 1996. – № 21. – URL : <http://cemoti.revues.org/562> // 5.11.12.
519. Peter F. Training Imams and the Future of Islam in France / F. Peter // ISIM News-Letter. – 2003. – № 13. – P. 20–21.
520. Pierret R. Les enfants de harkis, entre triple appartenance et double regret / R. Pierret // Hommes&Migrations. – 2008. – № 1276. – P. 88–101.
521. Pinçonat C. Les écrivains issus de l'immigration face à la guerre d'Algérie: quelle mémoire pour quelles victimes? [En ligne] / C. Pinçonat // Amnis: Revue de civilisation contemporaine Europe/Amériques. – 2006. – № 6. – URL : <http://amnis.revues.org/938> // 26.12.11.
522. Pinçonat C. Mémoires de l'immigration, vers une logique de déplacement des frontières [En ligne] / C. Pinçonat // Amnis: Revue de civilisation contemporaine Europe/Amériques. – 2007. – № 7. – URL : <http://amnis.revues.org/798> // 26.12.11.
523. Ponty J. L'immigration dans les textes. France, 1789–2002 / Janine Ponty. – Paris : Belin, 2004. – 416 p.
524. Prédal R. Problèmes d'identité, droit à la différence et couples mixtes dans le cinéma français des années 90 / R. Prédal // Confluences Méditerranée. – 2001. – № 39. – P. 171–186.
525. Rabzani M. Discrimination ethnique à l'embauche des jeunes: une analyse psychosociale / M. Rabzani // Revue européenne de migrations internationales. – 2000. – Vol. 16. – № 3. – P. 29–52.
526. Richard J.-L. Jeunes adultes fils et filles d'«immigré(s)», niveaux de formation et fréquence différente du chômage selon les origines nationales parentales / J.-L. Richard // Migrations Société. – 2006. – Vol. 18. – № 105–106. – P. 1–24.
527. Rigouste M. L'ennemi intérieur postcolonial. De la lutte contre subversive au contrôle de l'immigration dans la pensée militaire française (1954–2007). Une socio-histoire du contrôle sécuritaire. Thèse pour le doctorat de sciences sociales de l'Université Paris 8. Soutenue le / M. Rigouste. – 934 p.
528. Roy O. L'islam de France / O. Roy // Confluences Méditerranée. – 2006. – № 37. – P. 49–55.
529. Sabeg Y. Les oubliés de l'égalité des chances. Participation, pluralité, assimilation... ou repli? / Y. Sabeg, L. Méhaignerie. – Paris : Institut Montaigne, 2004. – 269 p.
530. Sabhan Rabiha Al-Baidhave. La place de la langue arabe en France: l'exemple de la ville de Poitiers. Thèse pour obtenir le grade de docteur de l'Université Paris 8. – Paris, 2007. – 466 p.
531. Said E. L'islam dans les Médias. Comment les médias et les experts façonnent notre regard sur le reste du monde / Edward W. Said ; [trad. de l'angl. par Charlotte Woillez]. – Arles : Éditions Actes Sud, 2011. – 288 p.

532. Santelli E. Comment repenser les mixités conjugales aujourd'hui? Modes de formation des couples et dynamiques conjugales d'une population française d'origine maghrébine [En ligne] / E. Santelli, Collet B. // Revue européenne des migrations internationales. – 2005. – Vol. 19. – N° 1. – URL : <http://remi.revues.org/355> // 5.11.12.

533. Séchaud J.-P. Mémoires d'Algérie. Année de l'Algérie / Jean-Philippe Séchaud. – Lyon : Université Lumière Lyon 2, 2003. – 101 p.

534. Sfeir A. Le Conseil français du culte musulman à l'épreuve du temps / A. Sfeir, J. Coste // Hommes&Migrations. – 2006. – N° 1259. – P. 44–54.

535. Sfeir A. Liberté, égalité, islam. La République face au communautarisme / A. Sfeir, R. Andrau. – Paris : Tallandier Éditions, 2005. – 264 p.

536. Shirali M. Entre islam et démocratie. Parcours de jeunes Français d'aujourd'hui / Mahnaz Shirali. – Paris : Armand Colin, 2007. – 256 p.

537. Simon J. L'immigration algérienne en France des origines à l'indépendance / Jacques Simon. – Paris : Méditerranée, 2000. – 411 p.

538. Simon P. Le modèle français face aux mutations économiques et sociales / P. Simon // Cahiers Français. – 2006. – N° 330. – P. 62–67.

539. Simon P. Les jeunes issus de l'immigration se cachent pour vieillir. Représentations sociales et catégories de l'action publique / P. Simon // Enjeux. – 2000. – N° 121. – P. 23–38.

540. Spina R. Enfants de harkis et enfants d'émigrés. Parcours croisés, identités à recoudre / Rozella Spina. – Paris : Éditions Karthala, 2012. – 264 p.

541. Spire A. Les acquisitions de nationalité depuis 1945 / A. Spire, S. Thave // Regards sur l'immigration depuis 1945. – 1999. – P. 33–57.

542. Stora B. La fin de l'amnésie / B. Stora // L'Histoire: Guerre d'Algérie. Ce qu'on savait vraiment. – 2004. – N° 292. – P. 54–59.

543. Stora B. La gangrène et l'oubli: la mémoire de la guerre d'Algérie / Benjamin Stora. – Paris : la Découverte 1998. – 382 p.

544. Stora B. La mémoire coloniale de l'Algérie: quand le passé rattrape le présent / B. Stora // Les étrangers en France et l'héritage colonial. Processus historiques et identitaires ; sous la dir. de H. Saidi ; préf. de Cl. Liauzu. – Paris : L'Harmattan, 2007. – P. 157–163.

545. Sypko B. Od „zapomnianych przez historię” do podmiotów relacji społecznych: problem harki w okresie prezydentury Jacques'a Chiraca / B. Sypko // Społeczeństwo i Polityka. Pismo edukacyjne. – Pułtusk : Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2013. – N° 3 (36). – S. 229–239.

546. Tapia S. Les Turcs expatriés en 2005–2006: combien sont-ils? Où sont-ils? Les étrangers en Turquie: combien sont-ils? D'où viennent-ils? / S. de Tapia // Revue européenne des migrations internationales. – 2006. – Vol. 21. – N° 3. – P. 229–251.

547. Tebbakh S. Muslims in the EU – Cities Report: France / Sonya Tebbakh. – Budapest : Open Society Institute, 2007. – 100 p.

548. Témime E. Des Kabyles à Marseille. Une migration précoce et durable / E. Témime // *Confluences Méditerranée*. – 2001. – N° 39. – P. 119–128.
549. Terrel H. L'Etat et la création du Conseil français du culte musulman (CFCM) / Hervé Terrel // *L'islam en France / sous la direction de Y.-C. Zarka*. – Paris : PUF, 2008. – P. 67–92.
550. Thénault S. Le fantasme du secret d'Etat autour du 17 octobre 1961 / S. Thénault // *Matériaux pour l'histoire de notre temps*. – 2000. – Vol. 58. – N° 58. – P. 70–76.
551. Tietze N. Jeunes musulmans de France et d'Allemagne. Les constructions subjectives de l'identité / Nicolas Tietze. – Paris : L'Harmattan, 2002. – 240 p.
552. Toynbee A. L'Islam, l'Occident et l'Avenir / Arnold J. Toynbee ; [trad. de l'angl. René Villoteau]. – Éditions des Equateurs, 2013. – 64 p.
553. Trémolet de Villers V. Les zones de non-droit” dans la République Française, mythe ou réalité? [En ligne] / V. Trémolet de Villers ; sous la direction de X. Raufer et F. Haut: Diplôme universitaire de 3-ème cycle. – Paris, 2002. – URL : <http://www.drmecc.org/dyndocs/4066d4773957c.pdf> // 14.04.08.
554. Tribalat M. Le nombre de musulmans en France: qu'en sait-on? / M. Tribalat // *L'islam en France / sous la direction de Y.-Ch. Zarka*. – Paris : PUF, 2009. – P. 21–32.
555. Vaïsse J. Musulmans: Etrangère sous influence? / J. Vaïsse // *Foreign Policy*. Edition Française. – 2007. – P. 66–71.
556. Valley J. Du retournement de l'asile (1948–2008) à la xénophobie du gouvernement: construction d'un objet d'étude [En ligne] / J. Valley // *Cultures&Conflits*. – 2008. – N° 69. – URL : <http://www.conflits.org/index10752.html> // 29.09.09.
557. Van Waerbeke J. Territorialité et intégration dans les banlieues parisiennes à partir de la trilogie de Malik Chibane: Chronique de la jeunesse des années 90 [En ligne] / J. Van Waerbeke // *Cybergeo: European Journal of Geography*. – 1997. – URL : <http://revues.org/1103> // 10.07.12.
558. Venel N. Musulmanes françaises. Des pratiquantes voilées à l'université / Nancy Venel. – Paris : L'Harmattan, 1999. – 142 p.
559. Vidal D. Le mal être arabe. Enfants de la colonisation / D. Vidal, K. Bourtel. – Marseille : Agône, 2005. – 240 p.
560. Vieillard-Baron H. De la difficulté à craner les territoires du religieux: le cas de l'islam en France / H. Vieillard-Baron // *Annales de Géographie*. – 2004. – Vol. 113. – N° 640. – P. 563–587.
561. Voisin A. Logement et discrimination. Effets de la discrimination liée aux origines, analysée à travers le parcours logements de personnes issus de l'immigration maghrébine / Agnès Voisin. – Lyon : Collège coopératif Rhône-Alpes, 2005. – 194 p.
562. Weibel N. Femmes, islam et identité religieuse dans l'immigration turque en Alsace [En ligne] / N. B. Weibel // *Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien*. – 1996. – N° 21. – URL : <http://cemoti-revues.org/565> // 5.11.12.

563. Willems I. Michel Houellebecq au milieu du monde. Ce qu'un roman fait à la société. Mémoire pour l'obtention du grade de licencié en sociologie [En ligne] / Isabelle Willems. – Liège : Institut des Sciences humaines et sociales, 2005. – 85 p. – URL : http://www.houellebeck.info.revuefile/48_socio.pdf // 11.12.09.

564. Withol de Wenden C. Islam, immigration et intégration européenne / C. Withol de Wenden [En ligne] / Withol de Wenden C. // CEMOTI. – N° 33. – URL : <http://cemoti.revues.org/document729.html> // 14.10.08.

565. Withol de Wenden C. La beurgeoisie. Les trois âges de la vie associative issue de l'immigration / C. Withol de Wenden, R. Leveau. – Paris : CNRS Éditions, 2001. – 190 p.

566. Withol de Wenden C. L'immigration en débat [En ligne] / C. Withol de Wenden // La revue pour l'histoire du CNRS. – 2008. – N° 22. – URL : <http://histoire-cnrs.revues.org/8192> // 17.11.12.

567. Withol de Wenden C. L'immigration en Europe / Catherine Withol de Wenden. – Paris : La documentation Française, 1999. – 168 p.

568. Withol de Wenden C. L'islam dans l'armée [En ligne] / C. Withol de Wenden // Cahiers de la Méditerranée. – 2008. – N° 76. – URL : <http://cdm.revues.org/un dex4296.html> // 29.09.09.

569. Zachód i islam: dylematy relacji / Katarzyna Brataniec; przedm. Hieronim Kubiak; Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego. – Kraków : Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza "AFM" : na zlec. Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, 2009. – 276 s.

570. Zeghal M. La Constitution du Conseil Français du Culte Musulman: reconnaissance politique d'un islam français? [En ligne] / M. Zeghal // Archives de sciences sociales des religions. – N° 129. – 2005. – URL : <http://assr.revues.org> // 29.09.09.

ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ:

571. Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь / А. Али-заде. – М. : Издательский дом "Ансар", 2007. – 400 с.

572. Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь / Б.Г. Мещеряков, В.Г. Зинченко. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.

573. Мотрук С. Франція // Світова історія ХХ століття. Енциклопедичний словник / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – Львів : Літопис, 2008. – С. 877–887.

574. Le Robert pour tous: Dictionnaire de la langue française. – Paris : Le Robert, 2004. – 1278 p.

575. Słownik Literatury popularnej / pod red T. Żabskiego. – Wrocław : Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1997. – S. 212–213.

ДОДАТКИ

Додаток А

<i>Назва видання</i>	<i>Рік заснування</i>	<i>Періодичність (к-сть випусків на рік)</i>	<i>Видавець</i>
Актуальные проблемы Европы	1994	4	Інститут наукової інформації з суспільних наук РАН
МЭМО	1956	12	Інститут світової економіки та міжнародних відносин РАН
Современная Европа	2000	4	Інститут Європи РАН
Amnis: Revue de civilisation contemporaine Europe/Ameriques	2000	1	Северіано Рожо Фернандес
L'Année du Maghreb	2003	1	Інститут досліджень арабського та мусульманського світу
Archives de sciences sociales des religions	1956	4	Вища школа соціальних наук
Cahiers de la Méditerranée	1970	2	Центр Модерного і Сучасного Середземномор'я
Les Cahiers du CEVIPOF	1989	1-4	Центр політичних досліджень (CEVIPOF) Національної ради наукових досліджень (CNRS)
CEMOTI (Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le monde Turco-Iranien)	1985	2	Центр Міжнародних досліджень
Confluences Méditerranée	1991	4	l'Harmattan

 продовження

<i>Назва видання</i>	<i>Рік заснування</i>	<i>Періодичність (к-сть випусків на рік)</i>	<i>Видавець</i>
Contemporary French and Francophone Studies	1997	5	
Cultures&Conflits	1990	4	Центр досліджень конфліктів
Espace populations sociétés	1983	3	Лілльський університет
Ethnic and Racial Studies	1978	10	Мартін Бульмер і Джон Соломос
Hommes&Migrations	1965	4	Національний центр історії імміграції
Journal des anthropologues	1990	2	Французька асоціація антропологів
Journal of Ethnic and Migrations Studies	1971	10	
Politique étrangère	1936	4	Французький інститут міжнародних відносин
Revue européenne des migrations internationales	1985	3	Університет Пуатьє
Sociétés contemporaines	1990	4	Центр політичних досліджень Національної ради наукових досліджень
Sociétés et jeunesses en difficultés	2006	2	Національний центр освіти та досліджень про Юридичний захист молоді (під егідою Міністерства юстиції Франції)
Vingtième siècle. Revue d'histoire	1984	4	Асоціація історії XX століття

Додаток Б**Оригінал анкети французькою мовою**

Bonjour, je suis doctorante de l'Ukraine et ma thèse porte sur le rôle de la communauté musulmane dans la vie socio-politique de France sous la présidence de Jacques Chirac. Merci de répondre à quelques questions. Vos réponses me permettront d'approfondir mon étude.

Civilité _____

Age _____

Réligion _____

Nationalité _____

Lieu de naissance _____

Profession _____

Participation dans les différentes associations:

- Culturelles
- Religieuses
- Sportives
- Autres _____

Êtes-Vous membre du parti politique? _____

Si oui, lequel? _____

Êtes-Vous inscrit (e) s sur les listes électorales? _____

Si oui, avez-vous déjà voté? _____

Avez-vous pris part aux élections présidentielles du 1995? _____

Si Vous étiez trop jeunes, Vos parents, ont-ils voté? _____

Lequel candidat avez-Vous soutenu au premier tour? _____

Et au deuxième? _____

Avez-vous pris part aux élections présidentielles du 2002? _____

Si Vous étiez trop jeunes, Vos parents, ont-ils voté? _____

Lequel candidat avez-Vous soutenu au premier tour? _____

Et au deuxième? _____

Avez-vous pris part aux élections présidentielles du 2007? _____

Si Vous étiez trop jeunes, Vos parents, ont-ils voté? _____

Lequel candidat avez-Vous soutenu au premier tour? _____

Et au deuxième? _____

Pensez-Vous que c'est important de prendre part aux élections? _____

Quelle est Votre attitude envers les activités politiques de politiciens suivants?

Ont-ils fait quelque chose afin de faciliter la vie des musulmans de France?

Azouz Begag _____

Hamlaoui Mékachera _____

Tokia Saifi _____

Halima Boumedienne _____

Bariza Khiari _____

Jacques Chirac _____

Charles Pasqua _____

Jean-Pierre Chevenement _____

Nicolas Sarkosi _____

Malek Boutih _____

En 2006 l'ancien mufti de Marseille Soheib Bencheikh avait proposé sa candidature aux élections présidentielles, mais il n'a pas réussi de trouver le soutien des maires. Et si son nom était sur les listes, voteriez-vous pour lui?

_____

Quelle est Votre attitude envers les institutions suivantes?

Conseil Français du Culte Musulman _____

Grande Mosquée de Paris _____

Union des Organisations Islamiques en France _____

Fédération Nationale des Musulmans de France _____

Rassemblement des Musulmans de France _____

Fédération française des associations islamiques d'Afrique, des Comores et des Antilles _____

Conseil Consultatif Musulmans Turques de France _____

Milli Görüs _____

Tabligh _____

D'après Vous, quels sont les axes prioritaires dans le travail des associations islamiques en France (cochez la/les réponses convenable-s):

- cours du Coran et de la langue arabe
- aide sociale
- travail avec la jeunesse
- orientation pour les droits et les devoirs des citoyens
- travail avec les convertis
- aide aux immigrés qui viennent d'entrer en France
- Votre variant _____

Selon Vous, en 1995–2007, y-avait-il en France une manque:

- Des mosquées
- Des salles de prière
- Des imams
- Des carrés musulmanes aux cimetières
- De la nourriture hallal dans les cantines scolaires
- De la compréhension?

A Votre avis, quels étaient les principaux problèmes qui touchaient les musulmans français au début du XXI siècle?

Comment pensez-Vous, en analysant les années 1995–2007, on peut parler plutôt de "l'islam de France" ou de "l'islam en France"?

Merci de Votre aide. Cette enquête ne sera utilisée qu'aux buts strictement scientifiques

Переклад анкети українською мовою

Доброго дня, я аспірантка з України, і моя дисертація присвячена ролі мусульманської спільноти у громадсько-політичному житті Франції періоду президентства Жака Ширака. Наперед дякую за заповнення анкети. Ваші відповіді дозволять мені поглибити моє дослідження.

Цивільний стан _____

Вік _____

Віросповідання _____

Національність _____

Місце народження _____

Професія _____

Участь у діяльності різноманітних асоціацій:

- Культурні
- Релігійні
- Спортивні
- Інші _____

Чи є Ви членом політичної партії? _____

Якщо так, то якої? _____

Чи внесені Ви у виборчі списки? _____

Якщо так, чи Ви вже голосували? _____

Чи брали Ви участь у президентських виборах 1995 р.? _____

Якщо тоді Ви ще не досягли виборчого віку,
чи голосували Ваші батьки? _____

Якого кандидата Ви підтримали у першому турі? _____

А в другому? _____

Чи брали Ви участь у президентських виборах 2002 р.? _____

Якщо тоді Ви ще не досягли виборчого віку,
чи голосували Ваші батьки? _____

Якого кандидата Ви підтримали у першому турі? _____

А в другому? _____

Чи брали Ви участь у президентських виборах 2007 р.? _____

Якщо тоді Ви ще не досягли виборчого віку,
чи голосували Ваші батьки? _____

Якого кандидата Ви підтримали у першому турі? _____

А в другому? _____

Як Ви гадаєте, чи важливо брати участь у виборах? _____

Як Ви ставитесь до нижчеперелічених політиків? Чи зробили вони щось аби
полегшити життя французьких мусульман?

Азуз Беґар _____

Хамлауї Мекашера _____

Токія Саїфі _____

Аліма Бумедьєн _____

Баріза Кіарі _____

Жак Ширак _____

Шарль Пасква _____

Жан-П'єр Шевенман _____

Ніколя Саркозі _____

Мале́к Буті́х _____

У 2006 р. колишній муфті́й Марселю Сохейб Беншейх висунув свою кандида-
туру на президентські вибори, але не зміг заручитися підтримкою ме-
рів. А якби його ім'я було у виборчих бюлетенях, проголосували б Ви за
нього? _____

Як Ви ставитесь до нижчеперелічених інституцій?

Французька рада ісламу _____

Велика Паризька мечеть _____

Об'єднання ісламських організацій Франції _____

Національна федерація мусульман Франції _____

Зібрання мусульман Франції _____

Французька федерація ісламських асоціацій Африки,
Коморських та Антильських островів _____

Консультативна рада турецьких мусульман Франції _____

Міллі Ѓоруш _____

рух Табліґ _____

Якими, на Вашу думку, мають бути основні напрями роботи ісламських асоціацій у Франції? Оберіть правильну(-і) відповіді:

- курси Корану та арабської мови
- соціальна допомога
- робота з молоддю
- пояснення прав та обов'язків громадянина
- робота з наверненими в іслам
- допомога новоприбулим іммігрантам
- Ваш варіант _____

Чого, на Вашу думку, у 1995–2007 рр. не вистачало у Франції:

- Мечетей
- Залів для молитви
- Імамів
- Мусульманських діляниць на кладовищах
- Їжі халяль у шкільних їдальнях
- розуміння?

Якими, на Вашу думку, були основні проблеми мусульман у Франції на початку XXI ст.?

Як Ви гадаєте, аналізуючи 1995–2007 рр., доречніше говорити про “французький іслам” чи “іслам у Франції”?

Дякую за Вашу допомогу. Цю анкету буде використано лише у наукових цілях

Додаток В

Таблиця В.1

**Добровольці із французьких колоній
у Північній Африці на службі в метрополії
в роки Першої світової війни**

<i>Колонія</i>	<i>Кількість солдатів</i>	<i>Кількість робітників</i>
Алжир	173 тис.	118 тис.
Марокко	37 тис.	35,5 тис.
Туніс	60 тис.	18 250

Джерела: Blanc-Chaléard M.-C. Histoire de l'immigration / Marie-Claude Blanc-Chaléard. – Paris : Éditions la Découverte, 2007. – P. 24–25.; Simon J. L'immigration algérienne en France des origines à l'indépendance. – Paris : Méditerranée, 2000. – P. 49.

Таблиця В.2

**Відсоткове співвідношення чоловіків і жінок
серед іммігрантів у П'ятій республіці**

<i>Країна походження</i>	<i>1968 р.</i>		<i>1999 р.</i>		<i>2005 р.</i>	
	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>
Алжир	78,4	21,6	56,2	43,8	54	46
Марокко	71,5	28,5	54,2	45,6	53	47
Туніс	57,8	42,2	57,2	42,5	58	42

Джерело: Cornuau F., Dunezat X. Faire figure d'immigré-E // Espace populations sociétés. – 2008. – № 3. – P. 472.

Таблиця В.3

Дані перепису населення 1999 р. у Франції

<i>Країна</i>	<i>Французи, народжені за кордоном</i>	<i>Особи, які отримали французьке громадянство</i>	<i>Іноземці, які проживають у Франції</i>
Алжир	670 966	156 856	418 884
Марокко	188 462	133 405	387 654
Туніс	139 052	80 987	120 713
Туреччина	3 405	26 759	149 228

Джерело: Recensement de la population 1999. Exploitation principale et complémentaire [En ligne]. – URL : <http://www.insee.fr/>

Таблиця В.4

Особи, що підписали Контракт про прийом та інтеграцію у 2003–2004 рр.

<i>Країна походження</i>	<i>ті, хто підписав у %</i>	
	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
Алжир	94	86
Марокко	92	86
Туніс	91	84
Туреччина	85	83

Джерело: Bilan de la politique d'intégration 2002–2005: rapport au Premier ministre par Haut Conseil à l'Intégration. – Paris : La documentation Française, 2006. – P. 252–253.

Таблиця В.5

**Освітній рівень 20–29-річних
французьких мусульман у 1999 р.**

<i>Освіта</i>	<i>Молодь магрибського походження (%)</i>	<i>Молодь тропіч- ноафриканського походження (%)</i>	<i>Молодь турецького походження (%)</i>
Без диплому	14,9	9,9	30,87
Початкова	1,6	1,1	2,75
Коледж	9,53	9,6	8,88
Професійна	24,6	24,1	29,81
Бакалавр	29,2	36,13	19,24
Вища (ліценціат)	12,9	11,6	6,98
Вища (магістратура)	9,3	7,9	1,48

Джерело: Richard J.-L. Jeunes adultes fils et filles d’“immigré(s)”, niveaux de formation et fréquence différente du chômage selon les origines nationales parentales // Migrations Société. – 2006.– Vol. 18. – № 105–106. – P. 5–6.

Таблиця В.6

Зайнятість 20–25-річних мусульман у 2004 р.

<i>Сфера</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
Вторинний сектор економіки		
Будівництво	0,9%	0,8%
Легка промисловість	0,9%	2,4%
Машинобудування	0,5%	0,3%
Металургія	1,1%	1,1%
Переробна промисловість	1,1%	0,6%
Третинний сектор економіки		
Банківська справа	0,3%	0,9%
Державна служба	0,6%	1%
Менеджмент/управління	0,7%	1%
Наукові дослідження	0,4%	0,3%
Опрацювання даних	0,6%	0,4%
Освіта	0,6%	0,6%
Охорона здоров'я	1,6%	0,95%
Послуги для фізичних осіб	1,3%	1,2%
Ресторанний бізнес	0,9%	1,5%
Торгівля	0,9%	1,1%
Туризм	1,6%	1,2%

Джерело: Lainé F. L'insertion des jeunes issus de l'immigration: de l'école au métier / F. Lainé, M. Okba. – Marseille : CEREQ, 2005. – P. 9.

Таблиця В.7

Особи, внесені у реєстр виборців станом на 2005 р.

<i>Вікова категорія</i>	<i>Мусульмани</i>	<i>“Корінні” французи</i>
18–24 роки	70 %	85 %
25–34 роки	78 %	84 %
35–49 роки	76 %	94 %
50–64 роки	92 %	97 %

Джерело: Brouard S., Tiberj V. Français comme les autres? Enquête sur les citoyens d'origine maghrébine, africaine et turque / préf. de P. Perrineau. – Paris : Presse de la Fondation nationale des sciences politiques, 2005. – P. 49.

Таблиця В.8

Ставлення молодих мусульманок до ісламських організацій у 2013 р.

<i>Назва організації</i>	<i>Позитивно</i>	<i>Негативно</i>	<i>Не визначилася</i>	<i>Не знаю про неї</i>
Французька рада ісламу	20%	10%	60%	10%
Велика Паризька мечеть	30%	20%	50%	0%
Об'єднання ісламських організацій Франції	50%	0%	50%	0%
Національна федерація мусульман Франції	10%	0%	90%	0%
Зібрання мусульман Франції	40%	0%	60%	0%
Французька федерація ісламських асоціацій Африки, Антильських та Коморських островів	20%	0%	80%	0%
Консультативний комітет турецьких мусульман Франції	20%	0%	60%	20%

Джерело: Матеріали анкетування в університеті Париж-8-Вінсенні-Сен-Дені у грудні 2013 р. // Домашній архів автора.

Додаток Д

Склад представницьких організацій мусульман

Комісія шести “мудрих” мусульман

Амар Лазфар – француз мароканського походження з Лілля
Моханд Алілі – француз алжирського походження з Марселя
Хасін Шабага – француз алжирського походження з Ліону
Бадредін Ляхнеш – француз алжирського походження з Ліону
Хеліль Меррун – ректор мечеті в Еврі
Хаддам Теджіні – ректор Великої Паризької мечеті.

Рада осмислення ісламу у Франції

Амар Лазфар – француз мароканського походження з Лілля
Моханд Алілі – француз алжирського походження з Марселя
Хасін Шабага – француз алжирського походження з Ліону
Бадредін Ляхнеш – француз алжирського походження з Ліону
Хеліль Меррун – ректор мечеті в Еврі
Хаддам Теджіні – ректор Великої Паризької мечеті
Мустафа Доґан – француз турецького походження
Мохамед Зейна – французький чиновник родом із Коморських островів
Абделлах Бенмансур – генеральний секретар UOIF
Ахмед Самія – лікар туніського походження
Азедін Геллуз – вчений туніського походження
Ахмед Буалем – колишній харкі
Жакоб Роті – новонавернений в іслам француз
Ахмед Драм – француз сенегальського походження
Моханд Урабах – колишній префект.

Консультація Мусульман Франції

Юридичні особи:

Національна федерація мусульман Франції (FNMF)
Об'єднання ісламських організацій Франції (UOIF)
Ісламський місіонерський рух Табліг (у Франції з 1960-х рр.
у формі асоціації “Віра та практика”)
Турецьке Ісламське Об'єднання для Релігійних Справ (DİTİB)

Федерація Ісламських Асоціацій Африки, Антильських та Коморських островів (FFAIACA)
 Шість великих мечетей (GMP, Еврі, Мант-ля-Жолі, Ліон, Марсель і Сен-Дені Реюньйону)

Фізичні особи:

Сохейб Беншейх – представник течії ліберального ісламу, муфтії Марселя
 Калед Бентунес – керівник алевітів
 Ісмаїл Мохсен – теолог туніського походження, науковий співробітник Паризького університету
 Бетула Фекар-Лямбіотт – колишня інспекторка Національної освіти, згодом її замінила Дунія Бузар
 Мішель Ходкевич – колишній видавець і спеціаліст у галузі суфізму
 Мамаду Ба – антрополог сенегальського походження.

Французька рада ісламу

Ісламські федерації:

Національна федерація Великої Паризької мечеті (GMP)
 Об'єднання ісламських організацій Франції (UOIF)
 Національна федерація мусульман Франції (FNMF)
 Федерация Ісламських Асоціацій Африки, Антильських та Коморських островів (FFAIACA)
 Консультативний комітет турецьких мусульман Франції (CCMTF)
 Ісламський місіонерський рух Табліг
 Ісламський рух Національна Думка (Milli Görüs)

Великі мечеті:

Велика Паризька мечеть
 Культурний ісламський центр Еврі
 Ліонська мечеть
 Мечеть Мант-ля-Жолі
 Мечеть Сен-Дені Реюньйону
 Мечеть Аль-Іслах Марселя

Кооптовані особи:

Мамаду Ба – антрополог сенегальського походження
 Сохейб Беншейх – муфтії Марселя
 Калед Бантун – шейх
 Ерік Жофруа – викладач університету імені Марка Блока у Страсбурзі
 Ісмаїл Мохсен – теолог туніського походження, науковий співробітник Паризького університету.

Додаток Е

Приспів пісні “France”
групи Sniper

La France est une garce et on s’est
fait trahir
Le système voilà ce qui nous pousse
à les hair
La haine c’est ce qui rend nos propos
vulgaires
On nique la France sous une tendance
de musique populaire
On est d’accord et on se moque
des répressions
On se fou de la république
et de la liberté d’expression
Faudrait changer les lois
et pouvoir voir
Bientôt à l’Élysée
des arabes et des noirs au pouvoir.

“Франція”

Франція – повія, і нас
зрадили,
Система, ось, що заставляє нас
їх ненавидіти,
Ненавість робить наші слова
вulgарними,
Нам наплювати на Францію
у популярній музиці,
Ми домовилися і насміхаємося
над можливими репресіями,
Ця божевільна республіка*
і свобода слова,
Треба було б змінити закони
і побачити,
Скоро у Єлисейському палаці**
арабів і чорних при владі”.

Цитовано за: http://www.parolesmania.com/paroles_sniper_8663/paroles_la_france_312857.html.

* Написання з малої літери – вияв
сильної неповаги.

** У Єлисейському палаці знахо-
диться президентська резиденція. На-
писання з малої літери – неповага до
президента Республіки.

**Уривок з пісні репера Язіда
“Je suis l’arabe”**

Oui, je suis l’arabe, je viens
du Maghreb, j’ai le sang chaud
Essayer de me faire changer
de peau serait un fiasco
Mais ma religion est mise en cause
voilà le drâme
Le pays de la laïcité
ne tolère pas l’Islam
Le chômage ravage,
on parle
d’immigration
Et lorsque la banlieue s’enflamme,
on parle d’intégration

“Я – араб”

“Я – араб, походжу
з Магрибу, у мене гаряча кров,
Спроби заставити мене “змінити
шкіру” зазнають поразки,
Але звинувачують мою релігію,
ось суть драми.
Країна секуляризму [Франція – Б.С.]
не толерує іслам,
Коли дошкуляє безробіття,
вони [політики – Б.С.] говорять
про імміграцію,
А коли горять передмістя –
про інтеграцію...”

Цитовано за: *Drissel D. Hip-Hop Hybridity for a Glocalized World: African and Muslim Diasporic Discourses in French Rap Music / David Drissel // The Global Studies Journal. – 2009. – Vol. 2. – № 3. – P. 136.*

Уривки з пісень репера Момо Roots

Wa je veux devenir un beur allégé
Mais allégé du poids
d'être étranger
Car moi mon pote j'ai grandi ici
Wa dans une cité qu'on surnomme
Les Bosquets
Alors automatiquement je suis Français
Toi à la base de parler parle vérité
Au lieu d'aboyer des aboiements
de jalousie
Style les immigrés
ne sont pas intégrés.

* * *

Black beur couleur originale
Originale, originale
Respect culture originale
Sont des racines africaines
Ah habibi racine number one
Black beur je suis black beur
Africain musulman
avant tout
Wah habibi courageux et intelligent
Prêt pour aller en avant
Avec ma dignité et la force
que Jah¹ m'a donné.

Я хочу стати “знежиреним” бером*,
Але знежиреним від тягаря
іноземності
Оскільки я, мій друже, виріс тут,
Піди у квартал, який називають
Ле Боске
Отже, автоматично, я – француз,
А ти, замість базікати, кажи правду,
Замість видавати заздрісні
гарчання,
Визнай, що іммігранти
не інтегровані.

* * *

Чорний бер**, оригінальний колір,
Оригінальний, оригінальний,
Респект оригінальній культурі,
В основі африканські корені,
Ах хабібі – перший корінь
Чорний бер, я – чорний бер,
Африканський мусульманин,
передусім,
Вах хабібі – сміливий і розумний
Готовий іти вперед
Із гідністю та силою,
які мені дав Аллах.

Цитовано за: *Daoudi B. Beur's melodies. Cent ans de chansons immigrées du blues berbère au rap beur / B. Daoudi, H. Mili-ani. – Paris : Séguier, 2002. – P. 67, 129.*

* Гра слів: у французькій мові “beurre” (масло) та “beur” (особа магрибського походження, народжена у Франції) читаються однаково.

** На зламі ХХ–ХХІ ст. у неформальних середовищах Франції на означення темношкірих осіб часто вживали англійське слово “black”. Як і “beur”, ця категорія вважалася стигматом, ймовірно тому для підсилення негативної конотації репер поєднав їх у словосполучення.

¹ “Jah” – скорочення від “Jallah” (Аллах)

TSN (Tout Simplement Noir)²
Уривок з пісні “La Justice”**“Справедливість”**

Si en plus ta tête n'est pas celle
d'un Français de souche
Tu bénéficies de la police
constamment à tes trousses
Et tout ce qui s'ensuit, bien entendu,
On te contrôle, on te fouille,
on t'embarque et
C'est la garde à vue
Puis viennent les bavures,
les passages à ta bac, les coups,
les blessures etc.

Якщо ж до повного щастя у тебе
не голова корінного француза,
Ти удостоївся того, що поліція
постійно тебе переслідуватиме,
І все так, як годиться,
Тебе контролюють, обшукують,
беруть на абордаж і
під варту,
А потім йдуть зачіпки,
насмішки з твоєї освіти, удари,
поранення тощо.

Цитовано за: *Dillaz S. Vivre et chan-
ter en France. Tome 2: 1981–2006 / Serge
Dillaz. – Paris : Librairie Arthème Fayard,
2007. – P. 334.*

² Реп-гурт “Просто Чорний”

Репер Абд аль Малік³
Текст пісні “Qu’Allah
bénisse la France”

J’aime cette terre qui m’a
 faite
 Faut l’dire pas juste
 contester
 S’diviser l’passé l’temps
 est à l’unité
 Mais faut bien qu’j’avoue gamin
 j’ai voulu changer la tête
 Trop longtemps j’ai pris sur moi,
 la rancune devient voile
 Après on s’dit normal
 moi aussi j’dois leur faire mal
 C’est une sorte de parodie
 on se dit y a moi et puis y a l’autre
 On s’enferme dans un rôle et l’autre
 devient d’trop, faux? [...]
 La même étoile du-dessus d’nos têtes
 à tous seintille
 Ma mère m’a toujours dit que tous
 le même rêve on poursuit [...]
 Soyons tous ensemble amis
 Tu sais j’aime c’pays
 le ressens-tu dans ce je te dis
 l’Ami
 Soyons tous ensemble en harmonie
 que l’on donne et qu’on reçoive
 que l’on reste ami
 Pour toi et moi je prie que Dieu
 bénisse la France
 c’est un si beau pays
 Etais-tu donc aveugle? Nos parents
 ont tout sacrifié
 pour cette démeure
 Comment as-tu pu me demander
 de partir?

“Нехай Аллах
благословить Францію”

Люблю цю землю, яка мене
 породила,
 Треба сказати, неправильно
 сперечатися,
 Відмежовуватися від минулого,
 час єдиний,
 Але треба зізнатися, хлопчиськом
 я хотів бути іншим,
 Надто довго я сердився на себе,
 образа стала завісою,
 Кажуть, що нормально,
 якщо я ім* також зробилю зле,
 Це різновид пародії,
 є я, а вже потім є інший,
 Замикаються у своїй ролі, а інший
 стає зайвим, неправильно? [...]
 Єдина зоря над нашими головами,
 для всіх священна,
 Моя мама мені завжди казала,
 що у всіх однакові мрії [...]
 Будьмо ж всі разом, друзі,
 Знаєш, я люблю цю країну, ти
 відчуваєш це в тому, що я кажу,
 Друже,
 Перебуваймо ж усі в гармонії,
 яку дають та отримують
 друзі
 Для тебе і мене я прошу Бога
 благословити Францію,
 цю прекрасну країну.
 Чи ти досі сліпий? Наші батьки
 пожертвували всім
 для цього дому.
 Як ти міг просити мене
 поїхати?

³ Справжнє ім’я – Режіс Файет-Мі-
 кано

* “Корінним” французам

**“Qu’Allah
bénisse la France”***(продовження)*

Etais-tu donc muet? Lorsque comme
un seul homme nous
nous sommes levés
C’est merci qu’il fallait dire [...]
Hors de l’Amour,
il n’y a point de salut
Le sage l’est devenu en appliquant
sur ses yeux cette argile mouillée
par les larmes
Que Dieu bénisse la terre
qui nous a redonné la vue.

**“Нехай Аллах
благословить Францію”***(продовження)*

Чи ти досі німий?
Ми повстали усі,
як один.
Треба було просто подякувати [...]
Крім Любові
немає порятунку,
Мудрець став собою,
змивши слізьми
глину з очей,
Нехай Бог благословить землю,
яка нам повернула зір.

Цитовано за: *Histoire de l’islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours / sous la dir. de M. Arkoun / préf. de J. le Goff. – Paris: Éditions Albin Michel, 2006. – P. 1137–1139.*

Додаток Ж

Інтерв'ю з паном Бернаром Годаром

(записане у Парижі 10 грудня 2013 р).

Богдана Сипко: На Вашу думку, за президентства пана Жака Ширака доречніше говорити про “французький іслам” чи “іслам у Франції”?

Бернар Годар: Питання “французького ісламу” чи “ісламу у Франції” – це проблема, яка виникла насамперед у період Саркозі*, тобто у 2002 р. І можна говорити про іншу проблему. Якщо йдеться про іноземців, то це “іслам у Франції”, а ті, хто не є чужинцями – “французькі мусульмани”. Для “французького ісламу” потрібні, по-перше, люди з французьким громадянством, а, по-друге, необхідно, щоб іслам почав секуляризуватися, так сказав Саркозі. Аби він [іслам – Б.С.] був шанованим, як інші релігії, потрібні світські закони. Отже, “французький іслам” є світським, громадянським, французьким... А “іслам у Франції” – це зовсім інша реальність. Ось така презентація.

Богдана Сипко: Так.

Бернар Годар: Тепер детальніше. Між церквами існує субординація, про яку віряни часто й не здогадуються. У Франції немає релігійної влади як такої, це, по-перше. По-друге, той факт, що мусульмани не самі створюють релігійне знання у Франції, вони прибувають сюди з уже сформованою світоглядною системою. А, по-третє, проходять глобалізаційні процеси. Отже, релігії, як і інші галузі громадського та соціального життя, піддаються світовим впливам... “Французький іслам” чи “іслам у Франції” зі створенням Французької ради ісламу – це також проста ідеалізація. Було створено справжній центр, де французькі мусульмани, шановані мусульмани, чиновники, кадри, тобто громадяни ісламського віросповідання, мали стати регулятором для ісламу, який вже не мав залишатися просто сунітським чи алевітським, а представляти усе розмаїття релігійних напрямів. Проблему, яка постала перед нами, насамперед, можна сформулювати так: “Чи французькі мусульмани, мечеті, молодь, хотіли грати в цю гру визнання?”. Сьогодні через таку мондіалізацію це вже немає цінності у Франції, майже як

* Мається на увазі, перебування Н. Саркозі на посту міністра внутрішніх справ у 2002–2004 рр. та в 2005–2007 рр.

і в Англії та США, Республіка стала країною, де існує прірва між цими достойниками, молоддю та людьми, які тримають мечеть, тобто “першим” поколінням. Крім того, є молоде покоління, наступні покоління, тобто люди 50–20 років, які народилися у Франції, в яких інша “матриця”. Тобто, одночасно співіснує кілька мусульманських “населень”. Це створює пастку, “французький іслам”, “іслам у Франції” – це формула, яка розмежовує території. Якщо уважно придивитися, ці території зовсім не там, де очікуєш. Усе складніше.

Богдана Сипко: Дякую. А що стосується політичних симпатій мусульман напередодні президентських виборів 1995 р., лідерами симпатій були “ліві” чи “праві” партії?

Бернар Годар: Це зовсім інше питання. Виборчі та політичні стратегії осіб ісламського віросповідання... Напередодні, не в 1995 р., вибір диктувався не релігійними, а іншими – соціальними, політичними критеріями. У 1980–1990-х рр. мусульмани підтримували ліві сили. Навіть Жаку Шираку симпатизували в арабському світі, але не французькі мусульмани... Частина населення, верхівка службовців, зважала на цю політику. Це не вина Ширака, але це не стосувалося народних верств, які більше цікавилися профспілками. Можна говорити про “синдикалізацію” політичного життя мусульман від 1970-х рр.: Загальна конфедерація праці, Французька загальна конфедерація праці... Синдикати були дуже важливими. А після них “ліві” політичні партії, компартія, ультраліві. “Праві” навіть не протистояли. Лише в одному середовищі вони [“праві” – Б.С.] були дуже популярними, тобто серед репатрійованих французьких мусульман*. У 1995–1999 рр., як свідчать статистичні дані, французькі мусульмани підтримували “лівих”. Важливою є також виборча мобілізація, тобто люди, які голосують, і які не голосують. Мусульмани голосували менше, ніж загал населення. Вони не ходили голосувати.

Богдана Сипко: Вони не могли чи не хотіли голосувати?

Бернар Годар: Ні, деякі покоління не могли голосувати. А ті, хто могли, не були зацікавлені. Вони не вважали, що це їх стосується. Усе через низьку мобілізацію. Тобто, у 1995 р. майже 80% підтримали соціалістів, 30% комуністів [? – Б.С.]. Увага, це ліва мусульманська палітра. Ті, хто голосує, набагато мотивованіші, вони підтримують “лівих”, бо соціальні прагнення беруть верх над релігійними вимогами.

* Репатрійовані французькі мусульмани (Français Musulmans Répariés) – офіційна назва харкі, яка використовувалася у державній документації.

Богдана Сипко: А якщо подивитися на еволюцію політичних симпатій упродовж президентської каденції Жака Ширака. Чи стали мусульмани більш зацікавленими політикою? І якщо так, то як це проявилось?

Бернар Годар: Це іслам спровокував цю мобілізацію. Якщо хочете, це перенесення мотивації молодих мусульман на політичне життя. Вони були прихильніші до “лівих” сил: Соцпартія чи Компартія. Глибший інтерес почався з 1985–1986 рр. Відбувся “марш берів”*, рух, переважно, мусульманської молоді. Було відчуття “пошуку вигоди”, тотального “пошуку вигоди”. По-друге, це відсутність кадрів ісламського віросповідання, арабів. В інших країнах, у Німеччині, ви легко знайдете мусульманських чиновників. А у Франції вони почали з’являтися щойно у 1980-х рр. Тобто, потрохи відбувалися зрушення.

Інший феномен – це ісламізм, який торкався насамперед новоприбулих у 1980–1990-х рр. Молодь, народжена у Франції після 1990 р., наголошувала на використанні ісламу для конструювання власної ідентичності. Важливо, це розпочалося у Ліоні із Об’єднанням молодих французьких мусульман*. Також дуже важлива постать Таріка Рамадана***, який говорив про практику, громадянську гордість. “Ми маємо право, як мусульмани”, тобто ми більше не змушені бути відокремленими, привілеювати “ліві” сили. Мусульмани створюють власну динаміку. Це важливо. Відбулася певна стабілізація, багато молодих мусульман увійшли в ідеологічні структури, такі як Брати мусульмані****. Вони були у цьому кипінні. Тоді ще не усвідомили можливості використання голосів мусульман у “великій політиці”. Але процес почався. Це батьки ходили у мечеть, піклувалися мечеттю, вирішували всі громадські питання. А молодь більше цікавилася політичними проблемами.

* У 1983 р. іммігранти другого покоління магрибського походження виступили проти дискримінацій і пройшли пішою ходою з Марселя до Парижа, постійно збільшуючи кількість учасників. Ці події увійшли в історію під назвою “марш берів”.

** Об’єднання молодих французьких мусульман (L’Union des Jeunes Musulmans de France – UJM) – організація, створена в Ліоні у 1987 р., сателіт Об’єднання ісламських організацій Франції.

*** Впливовий швейцарський ісламський проповідник, прихильник активної участі мусульман у громадсько-політичному житті.

**** Представник Братів мусульман у Республіці – Об’єднання ісламських організацій Франції.

До цього йшли поступово, і наприкінці 1990-х рр., відбулася радикалізація нечисленних молодиків, але з'явилися особи, які стали політиками середньої ланки. Особливо помітно це на прикладі муніципалітетів. Якщо на загальнонаціональному політичному рівні ще не було потреби у мусульманах, на місцевому рівні – це вже було важливо. На місцевих виборах 2002 р. вперше було обрано молодих мусульман, раніше там [у муніципалітетах – Б.С.] були особи іммігрантського походження. Їх запрошували у муніципалітети, у міські ради, для впорядкування досє про іммігрантів, мусульман, а не для зайняття постів із політичною відповідальністю. А в 2002 р. особи іммігрантського походження отримали мандати, щоби працювати над питаннями культури, освіти, тобто на політичному рівні. Отже, у політичній площині відбулися важливі зміни. Мені здається, що Ширак, починаючи з 2002 р., залучав мусульман на національний політичний рівень. От не пам'ятаю, чи в уряді...

Богдана Сипко: Мекашера...

Бернар Годар: А, так, Мекашера, це цікавий випадок. Це репатрійований мусульманин. У 2002–2003 рр. кабінет Саркозі, дуже амбіційний, розпочав цей процес. У 2007 р. Мекашера було переведено у Міністерство юстиції. Не тому, що він мусульманин, а тому, що він... працюючий. Це політичний шлях.

Тепер хочу сказати про будівництво мечетей. Спостережуване явище... Дам вам конкретний приклад з містечка Блуа, де мер-соціаліст забороняв будівництво мечеті у бідному кварталі та програв вибори. Це показово. Вперше мер програв вибори через культову споруду. Молодь каже: “Це [мечеть – Б.С.] для наших батьків”, про іслам, як про вірність. З іншого боку, є визнання на рівні влади, Державної ради, усіх громадських організацій. Видається, що молодь має ідентичнісні запити. Справа хіджабів для молодих мусульманок, як це не парадоксально, була способом проявити громадянську свідомість. Це дратувало французів – “якщо вони хочуть бути французами, нехай ведуть себе по-французьки”. Тобто, різновид непорозуміння, бар'єр... Комісія Стазі у 2004 р. заперечила хіджаб у школі, що було особливо важливо на символічному рівні, у мусульманській практиці – це другорядне питання. Брати мусульмани, на яких впливала ця молодь, боролися зі спокусою бути визнаними через Французьку раду ісламу. Тобто, питання французького ісламу – це важливо, але й справа хіджабів – також. Не можна було вийти на вулицю, щоби не втратити контакт із політичною владою, насамперед Саркозі. У цей час я багато працював із Французькою радою ісламу, влада хотіла отримати Французьку раду ісламу, яка б

проголосувала за петицію, яка б заборонила носіння хусток у школі. Французька рада ісламу мала труднощі з Об'єднанням ісламських організацій Франції. Серед мароканців хіджаб є обов'язковим. Врешті, цього досягли. Французька рада ісламу не відступила, вона зробила свій мінімум, але цього було недостатньо. Молоді покоління хотіли маніфестацій на вулицях, тож Об'єднанням ісламських організацій Франції опинилося між двох вогнів. Іслам вимагає постійного носіння хіджабу, це було важливим, особливо для інших складових Французької ради ісламу, але відколи закон було проголосовано, почали застосовуватися інші засоби. Отже, це закон, було підписано відповідний папір. Усе логічно, але люди були незадоволеними. У 2004 р. відбулася величезна маніфестація проти закону, але участь у ній була індивідуальною, а не колективною.

Богдана Сипко: Чи не Мохамед Лятреш організував цю акцію?

Бернар Годар: Так. Мохамед Лятреш, насправді, “слизький” тип, нацист. Це нешанована людина. Ця маніфестація була жакливою.

У той час проводилася антиісламофобська політика у Франції. Вона створила расистську реальність. Відбувалася політизація осіб ісламського віросповідання, зовсім несхожих між собою. З'явилися люди, які почали організовуватися у політичній канві. Дам вам дуже конкретний приклад – Колектив мусульман Франції*. Чули про нього?

Богдана Сипко: Так.

Бернар Годар: Із Еннасрі. Чи знаєте ви Набіля Еннасрі?

Богдана Сипко: Ні.

Бернар Годар: Це важливо. Він дуже цікава постать, закінчив Сьянс По, підготував дисертацію про Катар. Брав участь в останніх муніципальних виборах. Саме в період Ширака простежується конституювання партій, політичних вимог на основі мусульманської ідентичності. Але вони використовували переважно логіку “лівих”, соціалістів, комуністів. Їхні вимоги: право на помешкання, матеріальне забезпечення у передмістях. Але я трохи песимістично настроєний, от побачите, у Бельгії це працює, але у Франції не працює. Важливо, є дві речі. Насамперед, у 2012 р. президентські вибори. Голоси мусульман спрямувалися на Набіля Еннасрі. “Ви не маєте голосувати ні за “лівих”, ні за

* Колектив мусульман Франції (Collectif des musulmans de France – CMF) – ісламська організація, створена у 2011 р. Набілем Еннасрі.

“правих”, бо всі вони ісламофоби, вони підтримують одностатеві шлюби”. Але 90% мусульман проголосували за Олланда... Отже, мусульмани продовжили голосувати, незважаючи на заборону. У 2007 р. відбулася структурна зміна у голосуванні мусульман. Соцпартія набула багато голосів мусульман, Сеґолен Руаяль отримала 30% у першому турі. І зовсім нове явище – за Франсуа Байру (Правий Центр) проголосувало 20% мусульман. Ширак не виграв, Байру не виграв, бо їх підтримує середній клас. Байру розробив із мусульманами деякі вимоги... Не знаю, чи чули ви про імама Шалґумі із Дрансі?

Богдана Сипко: Так, я читала його книгу.

Бернар Ґодар: Шалґумі має мечеть, споруджену кимось із поміркованих демократів, Правим центром або Об'єднанням народного руху. Так і з'явилися мусульмани, які підтримували Байру.

Думаю, що в 2002 р. ситуація була схожою. Жан-П'єр Шевенман, з яким ми проробили великий шмат роботи, Республіканська команда, Маршан, Консультація, це була державна мобілізація, якої Франція ніколи раніше не знала. У голосах мусульман не було конкретних емоцій, ні позитивних, ні негативних. Ширак знав багато, він відзначався політичною мудрістю, політичною геніальністю. Відбувся “хіджабний заколот”. У 2004 р. в Національній Асамблеї працювала комісія Луїса Дебре.

Богдана Сипко: Комісія Бернара Стазі?

Бернар Ґодар: Ні, ні, спочатку була Комісія Дебре. І звіт Дебре став фундаментом. На основі звіту Ширак створив Комісію Стазі. Він запросив депутатів, інтелектуалів, молодь. Я забув його прізвище, відомий французький антрополог, був серед її очільників. А Бернар Стазі був радше центристом, відкритим до мусульманської присутності. Про що йдеться у звіті Стазі? Йдеться про видимі, а не показові релігійні атрибути. Була висловлена ідея, що дівчата носять хіджаб для сприяння ісламізму: ви носите хустку, аби навертати інших. У 2004 р. було ще мудре розуміння. З іншого боку, у звіті робилися спроби покращити життя мусульманам, створювалися мусульманські дільниці на кладовищах, військові капелани, що дуже важливо, оскільки це 100% надбання для мусульман і 200% надбання для армії. Були підготовані духівники, які були військовими, які знали всіх і вся, вони були відповідного рівня, військові службовці. Також створювалася служба лікарняних духівників. Щодо мечетей не було якихось нових заходів, бо в 2004 р. уже була Державна рада. Ця проблема не потребувала окремого закону. У 2000–2004 рр. не було протидії будівництву мечетей. У період Ширака щодо ісламу проводилися лібералізаційні захо-

ди, але, парадоксально, іслам став спокійнішим. Цю розрядку періоду Ширака підтримував Саркозі. Врешті, це була нормальна політика. Але в Саркозі були інші цілі, ніж у Ширака, у нього були погляди “аля американський лібералізм”: для того, щоби я виграв голоси, потрібна підтримка спільноти. Я допоміг Об'єднанню ісламських організацій Франції потрапити до Французької ради ісламу, оскільки Брати мусульмани були дуже могутніми. Тепер голосуйте за мене. Притягнення електорату, прошарків по-американськи.

Богдана Сипко: Але це йому не допомогло? Мусульмани не проголосували за Саркозі...

Бернар Годар: Так, це не мало сенсу у випадку французьких мусульман. Американські мусульмани – це зовсім інша справа. У США існує лобювання соціальних груп. А у Франції, коли ви говорите про міноритарні соціальні категорії, йдеться про культурні та релігійні категорії. І у Франції мусульманські “категорії” мають традицію, вони пов'язані з “лівими”. А того, хто є правим, розуміють погано. Від 2007 р. все стало ясно. Саркозі сказав: я зрозумів, мусульмани не є друзями, це... І 75% французів не люблять іслам. Але у політичному дискурсі Саркозі залишився термін “розмаїття”, але він більше не говорив “розмаїття мусульман”. Але у випадку Ширака, здавалося, що він... Він взяв Азуза Бегага за міністра, я зустрічався із ним у Міністерстві внутрішніх справ. Але одночасно він гостро засуджував інтегрістів та ісламістів. Тобто, постійність не була визначальною рисою цієї людини. Із Шираком ми переформатували Консультацію мусульман. У період підготовки були постійні контакти з Елісейським палацом. Тобто Ширак завжди був у курсі того, що відбувалося із Французькою радою ісламу. Були справжні контакти з Елісейським палацом, із радником з питань культури, Президентом та його прес-аташе. Ширак завжди був у курсі, постійно. Це він затвердив Шевенмана, я знаю, що були інші, пропонували іншого кандидата, але Ширак сказав “ні”.

Богдана Сипко: У 2006 р. колишній муфтії Марселя Сохейб Беншейх висунув свою кандидатуру на президентські вибори, але не заручився підтримкою мерів. Яким був його вплив на мусульманську спільноту? Чи був він політичним авторитетом для мусульман?

Бернар Годар: Він, як сьогодні Малек Шебел та інші, не мав жодного впливу на віруючих та практикуючих мусульман. Його розмови дуже подобалися ізольованим, світським, мало практикуючим мусульманам. Його розмови подобалися й французам. Він трактував іслам, як

культурну категорію. Шалгумі, Беншейх – це ізольовані лідери. Правда, їх сильно підтримували республіканці, Ширак, Шевенман також. Беншейха трактували, як Людину... Але він не мав жодного впливу на мусульман, що керували культовими справами.

Ширак також був у дуже хороших стосунках із Великою Паризькою мечеттю, особливо в період [Шарля – Б.С.] Паскви. Що відбулося в 1985 р.? Спочатку в 1982 р. “ліві”... Велика Паризька мечеть пов’язана з Алжиром. “Ліві” були проти політики “правих”, які створювали привілеї Великій Паризькій мечеті та репатрійованим французьким мусульманам. У 1980-ті рр., коли “праві” говорили про мусульман, вони мали на увазі, насамперед, репатрійованих французьких мусульман. У 1975 р. мерам наказали виділити місця для поховання мусульман, це було в інтересах репатрійованих французьких мусульман. “Праві” турбувалися про них. У 1980-ті рр. ця політика продовжувалася. Переговори з Алжиром зробили справжній переворот. Соцпартія – друг Алжиру. Але Алжир, з різних причин, схилився до “правих”. Вони вважали, що “ліві” не захищають їх інтересів, а тому перейшли до “правих”. “Праві” посередники у Франції зуміли налагодити з Алжиром тісні контакти. А згодом, у 1985 р., вони сказали: треба взятися за французьких мусульман. Маємо Паризьку мечеть, але цього не достатньо, шейх Аббас* задався питанням, як можна політичними засобами реабілітувати харкі? Вони не вибачили французьких репатрійованих мусульман, але в релігійних питаннях пішли на зустріч. Започатковувалася співпраця. Алжир потиснув руку “правих”. Ширак продовжить цю політику. У 1992–1995 рр. “праві” користалися з Алжиру, із посилення Паризької мечеті. Алжир надав нам гарантії. Тоді я працював у Центральному інформаційному бюро.

1995 р., президентські вибори. Ширак вирішив продовжити цю політику. Жюппе був проти. У Ширака були дружні стосунки із Далілем Бубакером. Адже Даліль Бубакер був іменований завдяки Паскві. Даліль Бубакер “правий”, ультраправий. Даліль Бубакер, я його знаю, він дуже прихильний до Ширака, він його завжди підтримував. Для Ширака це була значна політична підтримка: помірковані мусульмани, а також французькі репатрійовані мусульмани. Він зумів дотриматися золоті

* Шейх Аббас (повне ім’я – Аббас аль Хосін Беншейх, 1912–1989 рр.) – батько Сохейба Беншейха, алжирський дипломат, письменник і релігійний авторитет. Із 1962 р. мешкав у Франції, у 1982–1989 рр. був ректором Великої Паризької мечеті. Попередник – Сі Хамза Бубакер (1957–1982), наступник – Теджіні Хаддам (1989–1992).

середини та одночасно бути довіреною особою Алжира. Оскільки в періоди Дебре, Жюппе, Дебре, Даліль Бубакер використовував засоби, надані йому Пасквою. Коли Шевенман сказав, що треба запросити інших дійових осіб, врешті, він погодився. Французька рада ісламу – це здобуток держави. Головною постаттю залишився Бубакер. І в 2002 р., ще до того, як Ширак переміг у другому турі, стало зрозуміло, що президентом майбутньої Французької ради ісламу буде Бубакер, але тільки за згоди усіх федерацій. Тому що федерації зрозуміли, що нема, чого оспорювати, він представник Алжира і дуже символічна фігура для Ширака. Вирішили: мабуть, Бубакер буде найкращим варіантом для всіх, у тому числі для Об'єднання ісламських організацій Франції. Це дуже шанована у мусульманському світі постать.

Багато мусульман, які зацікавилися політикою, завдяки Французькій раді ісламу можуть мати мотивацію на місцевому рівні. Це цікавить мечеті, але не цікавить загалом мусульман. У 2002 р. і, згодом, у 2003 р. Ширак проводив світську, республіканську політику.

Богдана Сипко: Поговоримо про новонавернених в іслам осіб. Чи можете навести статистику навернень?

Бернар Годар: Це характерно для всієї Європи. Дуже важко, майже неможливо отримати статистичні дані. Можна лише сказати про динаміку, яка залежить від періоду. У 1980-ті роки, я знаю, бо це моє покоління, наверталися трохи дивакуваті, але, загалом, ерудовані люди. Вони наверталися завдяки зовнішнім силам. Багато обирали суфізм. Я знаю одного лікаря зі Страсбурга, який переїхав у мусульманську країну.

У 1990-ті рр., а, особливо, у 2000-ні навернення торкалися насамперед молоді, особливо через шлюб. Цей рух мав сталий і потужний ритм. Кажуть про 100 тис. навернених, можливо 200 тис., але є питання навернень. Існують різні типи навернень: середніх прошарків у суфізм, та пролетаріїв із передмість у салафізм, аж до найбільш крайнього джихадизму. Є багато навернених португальського походження. Серед незможних переважають навернення через шлюб. Але цифр не можу вам навести.

Богдана Сипко: Дякую за інтерв'ю.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Алансон 244
Азія 74, 77
Алжир 14, 16, 22, 25–26, 47, 56–57, 67, 69–73, 75–77, 81–82, 86, 88, 95, 97, 102, 108, 117, 134–136, 141, 143–145, 149–150, 152–153, 160, 162–163, 165, 167, 171, 173–174, 176–177, 180–184, 192–193, 198, 206–208, 213–219, 222–223, 225, 232–234, 236, 239, 250, 256–257, 309–310, 315, 330–331
Ам'єн 242
Ампало 163
Америка 32, 35, 57–61, 77, 88, 185, 194, 204, 210, 329
Анкара 119, 158,
Аннесі 163, 244
Антильські острови 8, 112, 118–119, 131, 161, 254, 307, 314, 316
Аржентей 89, 145–146
Афганістан 149
Африка 8, 22, 32, 42, 45, 47, 62, 66, 70–72, 74, 76–77, 79, 81, 83, 90, 95, 97, 99, 112, 118–119, 131, 152, 161, 182, 184–185, 252, 254, 259, 307, 311, 314, 316, 319
Аяччо 228
Бастія 228, 236, 240
Бельфор 202
Близький Схід 15, 77, 149
Блуа 326
Бобіні 126, 169
Бордо 163–164
Борн 90
Брон-Парілі 231–232
Буш-дю-Рон 71
Валенсьєн 223
Валь де Самбре 226
Валь-де-Марн 148–149
Валь-д'Уаза 185
Валь Фурре 124
Велика Британія 101, 220
Верхня Сена 148–149
Вівер 90
Віллербан 29, 178
Воль-ан-Велін 232
Гавр 205
Гарді 90
Грезільйон 180
Гренобль 19, 78, 98, 247
Гусєнвіль 172
Дамар-ле-Лі 90
Данія 36
Дрансі 165, 328
Дре 230

- Еврі 103, 242, 315–316
Ельзас 71, 96, 100, 148, 158, 175
Еро 142
Ескоден 244
- Женева 128
Жюра 95
- Іль-де-Франс 71, 128, 139, 164,
224, 233–234
Ірак 14, 113, 116, 149, 179, 226,
229
Іран 101
- Кабілія 72, 85
Камерун 72
Кліши-су-Буа 195–196
Кліші 96
Коморські острови 8, 112, 118–
119, 131, 161, 254, 307, 314–316
Комп'єнь 233
Корсика 14, 228, 236
Корте 228
Косово 74, 228
Крепі-Ан-Валюа 242
Кретей 126
- Ле Боске 319
Ле Бурже 107
Ліль 32–33, 90–92, 96, 114, 117,
136, 142, 155, 171, 201, 242–243,
302, 315
Лімож 163
Лімузен 120
Ліон 14, 29, 69, 71, 86, 103, 124,
128, 130, 145, 177–178, 192, 231–
232, 238, 242, 315–316, 325,
Ля Гімон 165
Ля Мез 142
- Мавританія 72
Магриб 16, 22, 26, 28–29, 35, 37,
42, 45, 47, 62, 64, 66, 70, 75, 77–81,
83, 86, 92–98, 136, 141–142, 149,
162, 171–174, 179, 182, 191–192,
194, 198, 200–203, 211–214, 219–
221, 224, 228–234, 236–239, 241,
252, 256, 259, 311, 318, 325
- Мадрид 14, 229, 241
Малі 73, 162
Марокко 57, 70–73, 108, 153, 163,
214, 226, 228, 309–310
Марсель 69, 71, 91, 98, 113–114,
122, 124, 126–128, 141–142, 148,
152–153, 158–163, 167, 187, 191,
195, 212, 214, 223, 227, 243, 255,
307, 315–316, 325, 329
- Мец 90
Мірай 90, 143, 162
Мозель 100
Монпельє 128
Монт-ля-Жолі 242, 316
Монтрей 232, 243
- Нант 114, 163
Нантерр 90, 242
Нейї 89, 181
Нім 244
Нор-Па-де-Кале 28, 69, 71, 233
- Обеж 232
Обервільє 218
Ольє-су-Буа 88
Отмон 232
Отп'єр 90
- Палестина 149, 208–210, 226
Пантен 32, 88
Париж 11, 13–16, 48, 56, 69, 77,
88–89, 95–96, 98, 101–102, 107,

- 112, 114–115, 119, 139, 148–150, 155–157, 162–163, 176, 181–182, 187, 192–193, 198, 206–207, 211, 214–215, 219, 223–224, 228, 233–235, 239–240, 242–244, 246, 255, 314, 323, 325
- По 163
- Порт-сюр-Гарон 162
- Португалія 94, 331
- Порто-Веккіо 246
- Пуату 194
- Пуатъє 125, 302
- Рільє-ля-Пап 244
- Рона-Альпи 111
- Рона 224
- Росні 126
- Руан 129
- Рубекс 127, 148,
- Сангат 75
- Сарсель 172
- Саудівська Аравія 113, 141
- Сен-Дені (Реюньон) 208, 316
- Сена-Сен-Дені 13, 16, 32, 48, 50, 88–89, 137, 139, 148, 154, 165, 172, 198, 207, 215, 226–227, 239, 314
- Сенегал 72, 179, 185, 233, 315–316
- Сен-Жан 90
- Сен-Жермен 206, 239
- Сен-Луї 69
- Сен-Назер 114, 205
- Сент-Етьєн 166, 244
- Страсбург 30, 90, 129, 148–151, 153, 156, 163, 243, 316, 331
- США 14, 77, 193, 204, 209, 229, 244, 324, 329
- Тіонвіль 206
- Тулуза 90, 143, 148, 162–163, 187, 202, 255
- Туніс 72–73, 76–77, 81, 97, 108, 113, 135, 149, 152–153, 179, 228, 233, 235, 309–301, 315–316
- Туреччина 7, 22, 32, 35, 37, 47, 62, 66, 72–77, 79, 81–83, 87, 92–93, 95–96, 98, 108, 111–112, 116, 119–120, 128–129, 131, 148–149, 153, 158, 161, 201, 206, 211, 252, 254, 259, 307, 310–311, 314–316
- Уаза 240, 242
- Феліцето 228
- Фонтанель 90
- Фресне-сюр-Леско 244
- Хагено 245
- Чорна Африка 37
- Шалонь-ан-Шампань 244
- Шатору 90
- Шопет 114

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абделькадер, Ахмед 142
 Абделькрім, Фарід 114
 Абдул-Вахад, Тарік 170
 Абді, Сіріль 170
 Абрі, Абделькадер 166
 Адлі, Мохамед 166
 Алілі, Моханд 160–161, 315
 Алюаш, Софіан 170
 Аляуї, Фуад 108, 111
 ель-Аляуї Талібі, Хасан 111
 Амара, Фадела 129
 д'Анкосс, Елен Каррер 231
 Апеля, Карл 185
 Аслум, Брахім 170
- Ба, Мамаду 316
 Баала, Мехді 170
 Байру, Франсуа 138, 140, 328
 Бакур, Башір 185
 Баннабад, Махедін Мехісі 170
 Бантун, Калед 316
 Бегаг, Азуз 56, 86, 144–145, 178
 Бежар, Моріс 78
 Белул, Абделькрім 171
 Бенгігі, Яміна 86, 171–172, 176
 Бенмансур, Абделлах 113, 315
 Бентунес, Калед 316
 Беншейх, Сохейб 49, 122–123, 126,
 141–142, 152, 159–161, 187, 195,
 197, 255–256, 307, 316, 329–330
- Бержер, Каріма 56, 181–182
 Бертіна, Арно 207
 Беснасі-Ланку, Фатіма 183
 Бессон, Люк 213
 Бешарі, Мохамед 108, 117, 142
 Біллон, Ален 106
 Бордо, Бриджит 161, 246
 Брамі, Карім 185
 Брамін, Саїд 191
 Брез, Лхаж Тамі 107, 116, 140, 157
 Бразі, Карім 183
 Бріан, Арістід 70
 Брюкнер, Паскаль 37, 246
 Буалем, Ахмед 315
 Буарур, Фарід 89
 Буашера, Лейла 141
 Бубакер, Даліль 49, 102–104, 107,
 111, 113, 159, 217, 330–331
 Бузар, Дунія 111, 241, 316
 Бузіан, Абделькадер 124
 Бумаді, Рашид 162–163
 Буссад, Азні 182–183
 Бусуф, Абделлах 118
 Бутіх, Малек 49, 237, 307
 Бухадді, Сара 170
 Бушаала, Ахмед 171, 173, 175
 Бушаала, Захія 171, 175
 Бушареб, Рашид 57, 171, 174–175
- Ваян, Даніель 106

- Вільом, Фарід 170
де Вільпен, Домінік 139, 144, 153,
196
- Гантінгтон, Семюел 59–60, 68
Герб'є, Лоран 57, 218
- Гароді, Роже 78
Гатліф, Тоні (Мішель Дамані) 215–
216
- Гедіген, Робер 212
Гейсо, Жан-Клод 40
Геллуз, Азедін 315
Ген, Фаїза 56, 84, 179–180
Гілу, Томас 218–219
ель Гіссасі, Хакім 136, 189
Годар, Бернар (Ерве Террель) 21,
50, 323–331
Гранже, Жан-Крістоф 56, 205, 211
- Даман, Абдеррахман 110
Дамані, Башір 113, 126–127, 160
Даті, Рашида 126
Даффи, Мамаду 162–163, 202
Деббуз, Джамель 137, 175
Дебре, Жан-Луї 129, 328, 331
Делебарре, Мішель 40
Демірурек, Гайдар 108, 120
Депард'є, Жерар 218
Джаїдані, Рашид 56, 88–89, 180–
181
Джерарі, Абель 148
Джуді, Шарль 130
Доған, Мустафа 315
Драм, Ахмед 315
Дуді, Абдельхаді 124, 153
Дуері, Заяд 171–172
Дюмон, Бруно 57, 218
Дюшемен, Жан-Марі 78
- Ельмшерфі, Ахмед 148
Еннастрі, Набіль 327
Ессарах, Лятіфа 170
- Жофруа, Ерік 316
Жокс, П'єр 100–102
Жорді, Жан-Жак 183, 217
Жоспен, Ліонель 49, 138, 143, 213,
230
Жюппе, Ален 330–331
- Зейна, Мохамед 315
Зідан, Зінедін Язід 47, 167–170,
188, 213, 256
- Када, Саїда 128
Каддурі, Карім 142
Канфуа, Рашид 170
Каракус, Ханіфа 120
ель Каруї, Хакім 126
Касовітц, Мат'їо 212
Кебтан, Камель 111
Келкал, Калед 192
Кершуш, Даліла 183–184
Кешат, Лярбі 165
Кешіуш, Селім 49, 88, 170, 177
Кешіш, Абделятіф 171
Кіпрер, Сабан 148
Компен, Паскаль 212–213
- Лабдуні, Мехді 170
Лазфар, Амар 315
Лаїді, Аміруш 125
Ле Пен, Жан-Марі 138–139, 142,
149, 193–194, 244
Лучіані, Франсуа 216
Лятреш, Мохамед 8, 49, 149–150,
327
Ляттаф, Хода 170

- Ляхнеш, Бадредін 315
- Маазузі, Дріс 170
- Маммі, Шеб 184
- Массі, Суад 185
- Мбаоле, Макоме 213
- М'Баранлі, Клод 185
- Меррун, Хеліль 315
- Муссауї, Мохамед 112
- Моріно, Мішель 45
- Мохсен, Ісмаїл 316
- Мунсі 56, 85–86, 179
- Надір (Ridan) 185
- Насері, Семі 49, 176–177
- Неказ, Рашид 141
- Папон, Моріс 207
- Пасква, Шарль 103, 138, 154, 307, 330–331
- Першерон, Даніель 206
- Раїм, Тунес 147–148
- Рамадан, Тарік 195, 325
- Рамані, Захія 183
- Раульт, Ерік 94, 143
- Раффарен, Жан-П'єр 24, 109, 143
- Рахілу, Халід 170
- Рашіді, Саїд 170
- Рібері, Франк 170
- Рокар, Мішель 9, 43, 96
- Ролен, Жан 205
- Роті, Жакоб 102, 315
- Ротман, Філіп 216
- Руаяль, Сеголен 140, 328
- Рушді, Салман 141
- Сабег, Язід 130
- Саварі, Ален 9, 91
- Саїд, Едвард Ваді 57–59, 68, 184
- Саїфі, Токія 110, 142–145, 307
- Самія, Ахмед 315
- де Сампінї, Серж 217
- Саркозі, Ніколя 15, 49, 74, 78, 90, 107–109, 115, 139–140, 142, 145, 186, 196, 237, 307, 323, 326, 329
- Сахнун, Мехді 170
- Селмі, Раяд 185
- Сірі, Флорент Еміліо 218
- Смахі, Фарід 139
- Стазі, Бернар 44, 47, 198, 326, 328
- Тага, Рашид 184–185, 238
- Таджер, Аклі 182
- Татаї, Мохамед 163
- Тешіне, Андре 214
- де Токвіль, Алексіс 11
- Тюран, Ліліан 137
- Убру, Тарек 49, 163–164, 187, 256
- Уельбек, Мішель (Мішель Тома) 56, 205, 208–210
- Урабах, Моханд 315
- Урамун, Сара 170
- Фаллачі, Оріана 209
- Фекар-Лямбіотт, Бетула 108, 316
- Фераті, Амо 110
- Ферхаті, Арно 140
- Фодель 184
- Фокон, Філіп 214, 218
- Фреш, Жорж 203
- Фулон, Жером 214
- Хаддам, Теджіні 102, 315, 330
- ель Хадж, Мусса Туре 118
- Хайдер, Фарід 170
- Хакім, Надір 115

- Халед 184–185
ель Хануні, Ассія 170
Хансі, Шеб 184
Хасар, Мурад 170
Ходкевич, Мішель 316
Хомейні, Рухолла Мусаві 101, 209
- Чодха, Гуріндер 215
- Шаблага, Хасін 315
Шалгумі, Хасан 165, 328, 330
Шареф, Мехді 85, 171
- Шевенман, Жан-П'єр 34, 94–95,
104–107, 307, 328–331
Шехемані, Абделькадер 170
Ширак, Жак 4, 13–14, 35, 38–39,
44, 49–50, 55, 62, 66–67, 74, 83, 92,
102, 107, 111–113, 121, 131, 138–
139, 141–142, 144, 147, 150, 152,
171, 175, 189, 208, 240, 306–307,
323–331
Шіббан, Малік 171–172
Шмітт, Ерік-Емануель 56, 205–
207
Шукр, Зухір Махмуд 113

ТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Адаптація новоприбулих мігрантів 75, 121, 127–128, 130, 310
Актори-мусульмани 49, 88, 176–178
Алжирська війна 16, 22, 25–26, 47, 56, 67, 72, 144, 182, 207, 213, 216–218, 250, 256–257
Алжирський комплекс 26
Алжирський синдром 20, 26
- Багатодітність 81, 231, 235
Баскетболісти-мусульмани 170
Бери 16, 28, 56, 60, 88, 143, 144–145, 169, 171–182, 325
Бідонвілі 85, 143, 145, 178
Боксери-мусульмани 170
- Вандалізм 196, 202, 244–246
Велика Паризька мечеть 8, 49, 79, 102, 107, 112–113, 117, 154, 157, 164, 314, 330
Верлан 15, 66, 178, 180, 185
Видимі/помітні релігійні атрибути 12, 14, 44, 115–116, 150, 159, 199, 200, 227, 227–228, 326, 327, 328
Військовослужбовці-мусульмани 23–24, 102, 166, 225, 328
Внесення у виборчі списки 136–137, 313
В'язні-мусульмани 31, 165, 166
- Гетто 84–85, 88, 172, 176
Голлісти 102, 110, 138, 139, 143, 330
- Деколонізація 12
Дискримінація 28, 29, 42, 43, 44, 63, 146, 201, 203, 219, 220, 229, 230, 234, 238, 239, 247, 248, 325
Доступ до дискотек 237–239
- “Екстериторіальність” передмість 88–89
Екстремісти / фундаменталісти 82, 95, 117, 173–174, 181, 192–193, 194, 198, 210, 241
- Житлові умови 29, 43, 71, 83, 230
- Закон про відокремлення церков і держави (1905 р.) 39, 70, 99, 105
Закон про заборону видимих/помітних релігійних атрибутів (2004 р.) 44, 91, 115, 116, 149–150, 199, 328
Закон про свободу асоціацій (1901 р.) 39, 92, 100, 101, 112, 154
Зібрання мусульман Франції 8, 118, 314
Зіткнення цивілізацій 59–60
Зміна імен 82–83, 177, 201
Змішані шлюби 80–81, 92, 212
Імами 117, 151–166, 210, 328

- Імміграція 12, 15, 21, 22, 69–71, 89, 211, 215–216, 309
- Інституціоналізація ісламу 18, 34, 100–112
- Інтеграційна доктрина 74–75, 172, 186
- Ісламофобія 19, 42, 46, 64, 194–195, 208–210, 248–249
- Ісламофобські сайти 43, 204
- Ісламський реп 137, 185–186, 317–322
- Ісламський фемінізм 32, 46, 128–129
- Їжа халял 101, 102, 103, 108, 159, 246–247
- Карикатурний скандал 36, 47, 147, 202
- Кінематограф берів 60, 171–176
- Колонізація 12, 26, 89, 174, 217, 309
- Комунітаризм 19, 26, 45, 62, 197
- Консультативна рада мусульман Франції 102–103
- Консультація мусульман Франція 105–106, 315
- Координаційний комітет турецьких мусульман Франції 7, 112, 119–120
- Ксенофобія 63–64, 203
- Лаїцизм/світськість/секуляризм 35, 64, 92, 103, 105, 110, 141–142, 145, 146, 155, 156, 165, 196–197, 198, 248, 323
- Література берів 56, 60, 88, 144, 178–182
- Література харкі 182–184
- Мери-мусульмани 142
- Мечеті 101, 106, 109, 119, 126, 160, 162, 163, 165, 202, 241–245, 323–324, 328
- Міжрелігійний діалог 117, 126–127, 181
- Міжурядові трудові угоди 72–73
- Міністерство внутрішніх справ 49, 50, 74, 94, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 122, 152, 154, 156, 190, 196, 213, 237, 329
- Місіонерська діяльність 121–125
- Музика раї 176, 184–185
- Мультикультуралізм 60–61, 156–157, 167
- Мусульманська преса 54–55, 189–190
- Мусульманська телепрограма 190
- Мусульманські дільниці на кладовищах 44, 101, 102, 110, 163, 245, 328
- Мусульманські капелани 24, 110, 165, 166, 328
- Мусульманські радіоканали 191
- Мусульманські свята 106, 110, 235, 246
- Муфтії Марселя 141, 159, 161, 196–197, 329
- Навернення в іслам 77, 78–79, 82–83, 170, 214, 331
- Національна федерація мусульман Франції 8, 103, 104, 106, 108, 111, 112, 117–118, 119, 120, 138, 142, 155, 157, 314
- Об'єднання ісламських організацій Франції 9, 103, 106, 107–108, 111, 112, 113–117, 140, 154, 157, 314, 325, 327

- Оренда житла мусульманам 231–235
- Орієнталізм 57–58
- Освістання Марсельези 14, 229, 239–240
- Освітній рівень 92, 311
- Охорона здоров'я 98–99, 165, 328
- Партія мусульман Франції 8, 49, 149–150
- Підприємці-мусульмани 95–96, 119
- Погроми 12, 33, 90–91, 95, 196–197, 212
- Подвійна ідентифікація 178, 181–182, 207, 211–212, 214, 215
- Політичні симпатії мусульман 137, 138–140, 324–325
- Працевлаштування мусульман 28–29, 43, 71, 95, 219–225
- Проблеми людей похилого віку 97–98
- Процедура набуття громадянства 40, 133–135
- Рада осмислення ісламу у Франції 7, 101, 102, 112, 315
- Райони компактного проживання 71
- Расизм 63, 169, 203
- Салафіти 122, 123–125
- “Сатанинські вірші” Салмана Русді 101
- Сенатори-мусульмани 145–147
- Середні навчальні заклади 9, 62, 91–92, 113
- Система підготовки імамів 117, 153, 154–157
- “Складні” передмістя 21, 33, 34, 41, 66, 83–84, 94, 126, 143, 147, 168, 172, 174, 177, 179–181, 192–193, 195–196, 198, 205, 210, 213
- Соціалісти 100, 102, 138, 139, 140, 149, 203, 324, 325, 327, 328
- Соціальна допомога 9, 96–97
- Ставлення до співробітників-мусульман 225–228
- Ставлення до сусідів-мусульман 235–236
- Сфери зайнятості 93–94, 312
- Теракти 14, 15, 192–193, 228, 236
- Урядовці-мусульмани 95, 142, 326
- Французька рада ісламу 7, 34, 35, 50, 103, 107–112, 197, 314, 316, 326–327
- Французька федерація ісламських асоціацій Африки, Коморських та Антильських островів 8, 112, 118–119, 314
- Французький іслам 17, 18, 19, 20, 35, 83, 108, 118, 151–152, 323–324
- Футбол 137, 167–170
- Харкі 16, 25, 26, 27, 72, 78, 79, 138, 144, 180, 182–184, 201, 203, 207, 215–216, 324
- Хартія мусульманської релігії Франції 40, 103–104, 113, 152, 153
- Хіджабофобія 19, 240–241
- Центральне бюро культів 100
- Чорноногі 25, 178, 215–216, 217

Наукове видання

Богдана Сипко

МУСУЛЬМАНСЬКА СПІЛЬНОТА
У ЖИТТІ
ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
(1995–2007 рр.)

Монографія

Наукова редакція *Зоя Баран*

Літературна редакція *Ольга Конопка*

Коректура *Роман Тарнавський*

Макет і технічна редакція *Ірина Дерезенець*

Підписано до друку 29.05.2017.

Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура PT Serif.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 17,76. Умовн.-друк. арк. 21,5.

Наклад 100 примірників.

Друк: ПП “Ліана-М”

79016, вул. С. Бандери, 45, м. Львів

Свідоцтво про державну реєстрацію ВОО № 409906

тел. (032) 235-22-32, (097) 581-87-91

e-mail: ommzmik@ukr.net